

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Міністерство освіти і науки України

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова

праця на правах рукопису

СКЛЯР ОЛЕГ ЮРІЙОВИЧ

УДК [123.1:008:32]:141.5”17/18”

ДИСЕРТАЦІЯ

ІДЕЯ СВОБОДИ В ПОЛІТИЧНИХ ВЧЕННЯХ XVIII–XIX СТ.

23.00.01 – теорія та історія політичної науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. Ю. Скляр

Науковий керівник

доктор філософських наук, професор
Кирилюк Федір Михайлович

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Скляр О.Ю. Ідея свободи в політичних вченнях XVIII–XIX ст. –
Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук (доктор філософії) за спеціальністю 23.00.01 “теорія та історія політичної науки”. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України, Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України, Київ, 2018.

Дисертація є цілісним дослідженням ідеї свободи в політичних вченнях XVIII–XIX ст. як фундаментальної основи становлення та розвитку політичних свобод як загальновизнаної найвищої соціальної цінності й неодмінної умови функціонування всіх інших видів свобод та показати практичне значення політичних свобод в дослідженнях класичних ідеологій для сучасних політичних процесів в Україні.

Для розв’язання поставленої наукової проблеми уточняється категоріальний апарат феномену свободи та дана класифікація понять, що формують зміст політичних свобод: свобода совісті, слова, думки, переконань; свобода мирних зборів, асоціацій; участі в рухах, мітингах, демонстраціях; свобода вільних виборів інститутів влади. Змістовна інтерпретація політичних свобод дозволила проаналізувати основні наукові підходи мислителів XVIII–XIX ст. дослідження з’ясування його сутності та змісту.

Методологічною основою дослідження ідеї свободи в політичних вченнях XVIII–XIX ст. як фундаментальної основи становлення та розвитку політичних свобод визначено сукупність політологічних та загально-наукових методів. Так, історичний метод надав можливість дослідити процес формування ідеї свободи в класичних ідеологіях XVIII–XIX ст.; структурно-функціональний метод дозволив визначити базові рівні виміру ідеї свободи в цивілізаційному, філософському, економічному, політичному, правовому та соціальному сенсах; аксіологічний метод сприяв з’ясуванню трактування сутності політичних свобод в класичному лібералізмі, консерватизмі, соціал-утопізмі і марксизмі, проаналізувати дві

концепції свободи – “позитивну” і “негативну”; компаративний метод надав можливість виділити характерні особливості елементів політичних свобод, серед інших видів свобод, а також дозволив визначити напрями досліджень та формування кінцевого результату; методи абстрагування, системного аналізу і синтезу сприяли визначенню факторів впливу саме на феномен політичних свобод; методи наукової типології та класифікації надали можливість більш об’єктивно з’ясовувати процес розгортання понять в систематизоване знання.

У дисертації політичні свободи визначені насамперед правопорядком, тобто сукупністю політичних і правових норм з чітко визначеними повноваженнями, які надають можливість людині і громадянину право як на участь у вирішенні місцевих, регіональних і державних справ так і в захисті власних інтересів, не порушуючи при цьому права інших. Це образ можливої й дозволеної поведінки громадян у сфері політики, який координується за допомогою цінностей, норм і санкцій. До такого трактування політичних свобод автор прийшов аналізуючи неоціненний масив знань, теорій і гіпотез, які залишили видатні мислителі XVIII–XIX ст., зокрема, такі як: Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Констан, Е. Бентам, Ж. Ж. Руссо, Ш. Л. Монтеск’є, Г. Гегель, Й. Гердер, І. Кант, Т. Джеферсон, Д. Медісон та ін. Сенс накопиченого знання про політичні свободи в класичних ідеологіях XVIII–XIX ст. ініціював трансформацію сенсу людської життєдіяльності у поступовому звільненні від кріпацтва, від станових привілеїв і, нарешті, закріпленні на державному, тобто законодавчому рівні прав і свобод громадян, легітимацію їх захисту. Зазначене дозволяє визнати факт наукової легітимності ідеї свободи як сучасного суспільно-політичного явища та визнати потребу в його розвитку для соціально-політичної практики.

Було досліджено визначення свободи в основних напрямках суспільно-державних стосунках, а саме: в цивілізаційному, філософському, соціальному, правовому та політичному вимірах із застосуванням сучасної методології класифікації за змістом: свобода як термін, як процес, як практична дія в суспільстві, як реальність, для з’ясування усіх можливих складових елементів свободи. Це надало повноти розуміння яким чином формується і розвивається

свобода як багатозначне явище і, зокрема, було сформульовано визначення свободи у політичному сенсі наступним чином: *як термін* – реалізація інтересів громадян у політико-владних відносинах; *як процес* – формування громадянської культури особистості, посилення громадянського змісту освіти, набуття знань, вмінь і навичок стосовно реалізації громадянських прав і свобод. Загальнолюдські цінності, які сконцентровані в ній виступають гарантом демократичної стабільності політичних процесів; *як дія в суспільстві* – раціоналізація влади у її єдності з народом у формі народне представництва. Місцеве самоврядування – не лише принцип, а й інструмент забезпечення свободи у соціумі); *практика як реальність* – наявність легітимного демократичного політичного режиму, який визнає плюралізм поглядів і дій, передбачає чітке визначення меж втручання держави і різних колективів у справи людини. Держава виступає гарантом існування, реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина.

Узагальнено основні наукові ідеї та гіпотези концепції політичних свобод у класичних ідеологіях XVIII–XIX ст. і визначено, що: у *класичному лібералізмі* сутність політичних свобод визначено як загальновстановлений порядок рівноправ'я, з можливістю прийняття участі кожного громадянина у здійсненні політичної влади, узгодженості інтересів людини і держави, можливість отримувати задоволення, уникаючи страждання і при цьому бути в певній незалежності від державної влади, але почуватись захищеним державою; у *консерватизмі* сутність політичних свобод визначена як збереження історичних традицій, форм і принципів суспільного та політичного устрою, а також на протидію радикальними реформам та обережним ставленням до будь-яких змін взагалі. Він заперечує дієвість революцій, акцентуючи увагу на ефективності еволюційного поступу: в *утопічних доктринах* політичні свободи розглядались через призму осмислення соціального ідеалу, самоврядування, гармонійного розвитку людини. Спільними рисами їх поглядів були ідеї відсутності експлуатації, ліквідації суперечностей між фізичною і розумовою працею, знищення приватної власності, як осового зла соціальної нерівності людей. Ними не визнавались радикальні шляхи переходу до нового ладу, заперечувались

революційні методи боротьби. Вони прагнули змінити суспільні відносини еволюційним шляхом; у *марксизмі* політичні свободи визначено як поєднання історично обумовленого явища з економічним чинником і визначено її як систему суспільного устрою в державі, за допомогою якого індивіди отримують матеріальну і соціальну базу у формі соціально-необхідних умов: заробітної плати, житла, лікування, навчання, відпочинку та реалізації рівних можливостей для всіх індивідів, за допомогою соціального устрою держави. Комунізм являє собою надбудову цього устрою як регулятивної і контролюючої системи над соціальним устроєм.

Розкрито положення про два взаємно суперечащих один одному виявів у розвитку феномена політичних свобод: негативна й позитивна концепції свобод. *Негативна свобода*, що більше притаманна класичному лібералізму й консерватизму, ратує за ефективну й високоморальну державну владу, законність і правопорядок, однак, ігнорування проблеми бідності, соціального захисту громадян призводить до нездатності їх значної частини скористатися своїми правами й свободами. *Позитивна свобода*, що більше притаманна марксизму і соціал-утопізму, розуміється як свобода самовиявлення і самоврядування, однак, надмірний акцент на соціальному партнерстві, солідарності, комунітаризмі, досягнення вищого рівня соціальної рівності неминує призводити до зрівнялівки, (рівності в бідності) і загрожує індивідуальній свободі. Як виявилось це - ілюзія вільного вибору, засіб маніпуляції, маскування хибних цілей популярними цінностями.

З'ясовано, що основними факторами впливу на формування і рівень реального забезпечення політичних свобод у різних країнах зумовлений історичними, географічними, соціально-економічними, культурними та політико-правовими умовами становлення державності. Серед новітніх чинників набувають особливого значення наступні: рівень загальної, політичної та правової культури громадян, характер політичного режиму, політична активність, доброякісність карних законів, безпека громадян, рівень добробуту населення. система оподаткування і релігійний чинник.

Зазначається, що аналіз дослідження такого багатогранного явища як політичні свободи в наукових теоріях XVIII–XX ст. має вагоме значення для сучасного політичного процесу в Україні. Більшість положень політичних свобод переведені у площину практичної діяльності, ціннісних ідеалів та правових нормативів, закріплених чинною Конституцією України. Водночас цілком очевидно, що реальне забезпечення політичних свобод в Україні далеке від належного і має здебільшого формальний характер. Перетворення його в реальний ефективний чинник передбачає розв’язання низки соціально-економічних та політичних проблем, подолання правового нігілізму.

Сформульовані в дисертації наукові положення, висновки, практичні пропозиції можуть бути застосовані у *науково-дослідній роботі* – для подальшого наукового осмислення феномену політичних свобод та їх ролі у вирішенні практичних проблем суспільно-політичної активності громадян; у *законотворчій та політичній діяльності* – як теоретичний матеріал для підготовки й прийняття нормативно-правових актів з питань прав і свобод громадян, а також для формування науково-обгрунтованої позиції політичних суб’єктів із зазначеної проблеми; у *навчальному процесі* – при розробці відповідних спецкурсів та окремих тем з політології, конфліктології, права; при читанні лекцій та проведенні семінарських занять зі студентами та аспірантами.

Ключові слова: базові рівні виміру свобод, цивілізаційні свободи, філософські свободи, соціальні свободи, правові свободи, політичні свободи.

SUMMARY

Sklyar O.Yu. The idea of freedom in the political teachings of the XVIII-XIX centuries. - Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Political Science (Doctor of Philosophy), specialty 23.00.01 “Theory and History of Political Science”. - Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2018.

The thesis is a comprehensive study of the idea of freedom in the political doctrines of the eighteenth and nineteenth centuries, as both a fundamental basis for the formation and development of political freedoms and the universally recognized highest social value and an indispensable condition for the functioning of all other types of freedoms and to show the practical importance of political freedoms in the study of classical ideologies for contemporary political processes in Ukraine.

In order to solve this scientific problem, the categorical apparatus of the phenomenon of freedom is specified and the classification of concepts that form the content of political freedoms is given: freedom of conscience, speech, thought, beliefs; freedom of peaceful assembly, association; participation in movements, rallies, demonstrations; freedom of free choice of government institutions. A meaningful interpretation of political freedoms made it possible to analyze the basic scientific approaches of thinkers of the 18th-19th centuries. The research has found their essence and content.

A set of political and general scientific methods has been defined as a methodological basis for the study of the idea of freedom in the eighteenth-nineteenth century political doctrines in the role of a fundamental basis for the formation and development of political freedoms. Thus, the historical method made it possible to study the process of forming the idea of freedom in the classical ideologies of the eighteenth and nineteenth centuries; structural and functional method allowed determining the basic levels of measurement of the idea of freedom in civilizational, philosophical, economic, political, legal and social sense; axiological method helped to clarify the interpretation of the essence of political freedoms in classical liberalism, conservatism, social-utopianism and Marxism, to analyze two concepts of freedom – "positive" and "negative"; the comparative method made it possible to distinguish the characteristic features of the elements of political freedom among other types of freedoms, as well as it allowed determining the directions of research and the formation of the final result; the methods of abstraction, systematic analysis and synthesis contributed to the identification of influencing factors precisely on the phenomenon of political freedoms; the methods of scientific typology and classification made it possible to explain the

process of unfolding concepts into systematic knowledge more objectively.

In the thesis, political freedoms are defined first and foremost by the rule of law, that is, by a set of political and legal norms with clearly defined powers that enable a person and a citizen to participate in the decision of local, regional and state affairs, and in the protection of their own interests, without violating the rights of others. . It is a pattern of possible and permissible behavior of citizens in the field of politics, coordinated by values, rules and sanctions. The author came to such an interpretation of political freedoms by analyzing the invaluable array of knowledge, theories and hypotheses left by eminent thinkers of the 18-19 centuries, in particular, such as T. Hobbs, J. Locke, B. Constant, E. Bentham, Jean-Jacques Rousseau, Charles-Louis Montesquieu, G. Hegel, J. Herder, I. Kant, T. Jefferson, D. Madison and others. The sense of the accumulated knowledge of political freedoms in classical ideologies of the 18-19 centuries initiated the transformation of the sense of human life in the gradual liberation from serfdom, class privileges and finally citizens' rights and freedoms were fixed at the state level, that is, the legislative level, legitimizing their protection. This allows us to acknowledge the fact of scientific legitimacy of the idea of freedom as a modern socio-political phenomenon and to recognize the need for its development for socio-political practice.

The definition of freedom in the main areas of public-state relations has been investigated, namely: in civilizational, philosophical, social, legal and political dimensions, using modern methodology of classification in content: freedom as a term, as a process, as a practical action in society, as a reality in order to find all the possible components of freedom. It has given a full understanding of how freedom is shaped and developed as a meaningful phenomenon and, in particular, the definition of freedom in the political sense has been formulated as follows: *as a term* – realization of the interests of citizens in political-power relations; *as a process* – the formation of a civic culture of the individual, the enhancement of the civic content of education, acquisition of knowledge, skills in the exercise of civil rights and freedoms. The universal human values that are concentrated in it are the guarantor of the democratic stability of political processes; *as an action in society* – the rationalization of power in its unity with the

people in the form of people's representation. Local self-government is not only a principle, but also a tool for ensuring freedom in society; *practice as reality* – the existence of a legitimate democratic political regime that recognizes the pluralism of views and actions and implies a clear definition of the limits of state interference and different groups in human affairs. The state is a guarantor of the existence, realization and protection of human and citizen's rights and freedoms.

The basic scientific ideas and hypotheses of the political freedom concept in the classical 18th-19th centuries ideologies are generalized defined: *in classical liberalism* the essence of political freedoms is defined as a generally established order of equality with the possibility of participation of every citizen in the exercise of political power, the reconciliation of the interests of the individual and the state, the opportunity to derive pleasure while avoiding suffering, herewith being in some independence from state power, but feeling protected by the state; *in conservatism*, the essence of political freedoms is defined as preserving historical traditions, forms and principles of the social and political system, as well as counteracting radical reforms and a cautious attitude to any changes whatsoever. It denies the effectiveness of revolutions, emphasizing the effectiveness of evolutionary progress: *in utopian doctrines*, political freedoms were viewed through the lens of understanding the social ideal, self-government, and the harmonious development of a person. The common features of their views were the ideas of non-exploitation, elimination of contradictions between physical and mental labor, destruction of private property, as an axial evil of social inequality. They did not recognize the radical ways of transition to the new order, denied the revolutionary methods of struggle. They sought to change social relations in an evolutionary way; *in Marxism*, political freedoms are defined as a combination of a historically conditioned phenomenon with an economic factor as well as a system of social order in the state through which individuals receive material and social bases in the form of socially necessary conditions: wages, housing, treatment, training, rest, and realization of equal opportunities for all individuals through the social system of the state. Communism is a superstructure of this system as a regulatory and controlling system over the social system.

The provisions on two mutually contradictory manifestations in the development of the phenomenon of political freedoms are revealed: negative and positive concepts of freedoms. *Negative freedom*, which is more inherent in classical liberalism and conservatism, argues for an effective and high-moral state power, legality, law and order, however, ignoring the problem of poverty, social protection of citizens results in the incapability of many of them to exercise their rights and freedoms. *Positive freedom*, which is more inherent in Marxism and social-utopianism, is understood as freedom of self-expression and self-government, however, excessive emphasis on social partnership, solidarity, communitarianism, achievement of a higher level of social equality inevitably leads to leveling (equality in poverty) and threatens individual freedom. As it turned out it is the illusion of free choice, a means of manipulation, a disguise of false goals by popular values.

It is found that the main factors influencing the formation and level of real security of political freedoms in different countries are due to the historical, geographical, socio-economic, cultural and political and legal conditions of statehood. It has been found that the newest factors are of particular importance, among them are the level of general, political and legal culture of citizens, the nature of the political regime, the quality of the penal laws, the security of citizens, the level of welfare, the tax system, the religious factor.

It is noted that the analysis of the study of such a comprehensive phenomenon as political freedoms in the scientific theories of the eighteenth and twentieth centuries is important for the current political process in Ukraine. Most provisions of political freedoms have been translated into the realm of practical activity, value ideals and legal rules enshrined in the current Constitution of Ukraine. At the same time, it is quite clear that the real securing of political freedoms in Ukraine is far from proper and mostly formal. Turning it into a real effective factor involves solving a number of socio-economic and political problems, overcoming legal nihilism.

The scientific provisions, conclusions, practical proposals formulated in the thesis can be applied in *research work* for further scientific understanding of the phenomenon of political freedoms and their role in solving practical problems of social and political

activity of citizens; *in lawmaking and political activity* – as theoretical material for the preparation and adoption of legal acts on the rights and freedoms of citizens, as well as for the formation of a scientifically grounded position of political subjects on this problem; *in the educational process* – in the development of relevant special courses and separate topics in political science, conflictology, law during lectures and seminars with students and graduate students.

Keywords: basic levels of measuring freedoms, civilizational freedoms, philosophical freedoms, social freedoms, legal freedoms, political freedoms

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Скляр О. Ю. Рівні виміру та реалізації політичної свободи. *Політологічний вісник* : зб. наук. пр. Київ, 2014. Вип. 74. С. 245–254.
2. Скляр О. Ю. Співвідношення політичної свободи громадян із їхньою повинністю перед державою. *Гілея* : наук. вісн. : зб. наук. пр. Київ, 2016. Вип. 108 (№ 5). С. 253–257.
3. Скляр О. Ю. Політична свобода в контексті правових відносин і сучасність. *Гілея* : наук. вісн. : зб. наук. пр. Київ, 2016. Вип. 114 (№ 11). С. 326–331.

Статті у фахових наукових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:

4. Скляр О. Ю. Важливість концепції Ш. Монтеск'є у формуванні політичної свободи сьогодення. *Держава і право. Серія : Політичні науки*. Київ, 2016. Вип. 71. С. 41–54.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав з напрямку, за яким підготовлено дисертацію:

5. Скляр О. Ю. Некоторые особенности формирования концепции политической свободы в политических учениях конца XVIII – начала XIX века. *MOLDOSCOPIE (Probleme de analiză politică)*. 2014. № 4. С. 28–38.

Тези доповідей на наукових конференціях:

6. Скляр О. Ю. Концепция политической свободы в марксистском измерении. *Политика в текстах – тексты в политике: наука истории идей и учений: Материалы междунар. науч. конф. SCHOLA–2013, 3–31 октября 2013 г. Москва, 2013. С. 328–330.*

7. Скляр О. Ю. До питання визначення поняття «політична свобода». *Дні науки філософського факультету – 2013: Матеріали міжнар. наук. конф. 16–17 квіт. 2013 р. Київ, 2013. Ч. 9. С. 213–214.*

8. Скляр О. Ю. Актуальність вчення Монтеस्क'є для становлення політичної свободи сучасності. *Дні науки філософського факультету–2015: Матеріали міжнар. наук. конф. 21–22 квіт. 2015 р. Київ, 2015. Ч. 8. С. 70–72.*

9. Скляр О. Ю. Соотношение свободы государства и гражданина за концепцией Ш. Монтескье. *Наука в епоху дисбалансів: матеріали міжнар. наук.-практич. конф. 25 січня. 2016 р. Київ, 2016. Т. 1. С. 126–129.*

10. Скляр О. Ю. Сущность концепции политической свободы. *Дні науки філософського факультету – 2016: матеріали міжнар. наук. конф. 20–21 квіт. 2016 р. Київ, 2016. Ч. 8. С. 125–126.*

11. Скляр О. Ю. Юридична складова політичної свободи і сучасність. *Развитие науки в XXI веке: материалы XV Междунар. заочн. науч.-практ. конф. 16 июл. 2016 г. Харьков, 2016. Ч. 2. С. 142–147.*

ЗМІСТ

ВСТУП	14
 РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ СВОБОД	22
Висновки до розділу 1	62
 РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ	
СВОБОД В КЛАСИЧНИХ ІДЕОЛОГІЯХ XVIII–XIX ст.	
ТА ЇХ СУТНІСТЬ.....	64
Висновки до розділу 2	104
 РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ	
ПОЛІТИЧНИХ СВОБОД В ДОСЛІДЖЕННЯХ НАУКОВЦІВ	
XVIII–XIX ст. В СУЧАСНИХ УМОВАХ.....	108
Висновки до розділу 3	181
 ВИСНОВКИ	184
 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	189
 Додаток А. Список публікацій здобувача за темою дисертації.....	208
Додаток Б. Відомості про апробацію результатів дисертації.....	210

ВСТУП

Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю теоретичного осмислення феномену політичних свобод у дослідженнях мислителів XVIII–XIX ст. та його практичного значення у виробленні норм і цінностей для забезпечення основних політичних прав і свобод громадян суверенної України, яка проголосила напрям демократичного розвитку і ринкових відносин.

Особливої значущості тема політичних свобод набуває в умовах переходу українського суспільства від більш загального ставлення до суспільства, де політика орієнтувалась на характер відносин суспільство-держава, у формат відносин індивід-суспільство-держава. Звичайно, що спрямувати політику до урахування реалізації інтересів не лише загально визначеного курсу існування та розвитку держави, але й урахувати множинність і багатовекторність інтересів індивідів, закріпивши їхню дію на державному рівні, складна, але вкрай важлива місія. Однак, при реалізації цього задуму кожен громадянин зможе відчувати себе особистістю, у нього з'явиться бажання жити у такій державі, намагатися дотримуватися законів, правил поведінки та брати участь у важливих державотворчих процесах не лише в якості частини маси громадянського суспільства, а й у якості індивідуальної особи, при цьому відчуваючи себе потрібними суспільству, яке надало їм можливість самореалізації свободи волі, бути вільними від примусу.

Однак, поняття політичних свобод, як і поняття справедливості або демократії є досить суперечливим за своєю суттю, Певно ніхто не стане заперечувати, що свобода – це благо, проте тривають нескінченні концептуальні баталії в намаганні переконати нас прийняти саме їхній погляд на її природу та її межі, оскільки висловлюються думки, що людству радше потрібна не свобода, а порядок, вожді, просвіта. Й історичний досвід розвитку країн і народів у значній мірі підтвердив думку Платона проте, що політична свобода, будучи метою демократії, що означає більш-менш цілковиту відсутність контролю за діяльністю індивідів чи народу загалом, приводить до правління демагогів, які здобувши

абсолютну владу негайно стають тиранами. То ж як поєднати (чи обмежити) політичні свободи з необмеженою відповідальністю людей за свої поступки?

У цьому контексті неоціненний масив знань, теорій і гіпотез залишили видатні мислителі XVIII–XIX ст., зокрема, такі як: Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Констан, Е. Бентам, Ж. Ж. Руссо, Ш. Л. Монтеск'є, Г. Гегель, Й. Гердер, І. Кант, Т. Джеферсон, Д. Медісон та ін. Сенс накопиченого знання про політичні свободи в класичних ідеологіях XVIII–XIX ст. ініціював трансформацію сенсу людської життєдіяльності у поступовому звільненні від кріпацтва, від станових привілеїв і, нарешті, закріпленні на державному, тобто законодавчому рівні прав і свобод громадян, легітимацію їх захисту. Зазначене дозволяє визнати факт наукової легітимності ідеї свободи як сучасного суспільно-політичного явища та визнати потребу в його розвитку для соціально-політичної практики.

Відомими є сучасні наукові праці в яких в яких здійснено обґрунтування світоглядницького контексту ідеї свободи (І. Берлін, Ф. Джеймісов, Р. Еклешар, А. Кан, Р. Керк, В. Конноллі, Дж. Коулмен, К. Манхейм, Д. Міллер, А. Мішель, Р. Окава, А. Райан, Е. Сіоран та ін.). В Україні перевага в обґрунтуванні ідеї свободи здебільшого надається філософським (Г. Згінник, Г. Кириленко, В. Лісіцин, О. Піменова, Л. Подолянко, Д. Стецько, О. Турко, С. Цалін та ін.), правовим (Н. Бровко, Е. Галайденко, Ю. Грица, О. Донченко, О. Кравченко, Я. Лазур, І. Магновський, О. Скрипнюк, В. Тимошенко, Ю. Шемшученко та ін.), соціальним (І. Дишлевий, Ф. Мухін, Л. Слободянюк та ін.), економічним (Л. Бальцерович, Ю. Хорошун, Л. Ясинчук та ін.) підходам. Натомість зростає потреба досліджень, які передбачали б обґрунтування суто політичного аспекту ідеї свободи. Таких напрацювань мало, але досить плідно у цьому напрямі працюють: О. Батрименко, Н. Виноградова, В. Гапоненко, М. Давидова, Т. Затворченко, У. Ільчицька, В. Козлов, Є. Коломієць, І. Прокопчук, О. Салтовський, В. Скомаровський, О. Федоренко, В. Цвих, П. Шляхтун та ін.

Віддаючи належне науковій цінності зазначених авторських напрацювань, а вони відіграли визначальну роль у формуванні концепції дисертаційної роботи, разом із тим, доводиться констатувати, що у вітчизняній науці до цього часу

відсутні комплексні політологічні дослідження з формування та розвитку політичних свобод. Необхідність узагальнення теоретичних напрацювань мислителів переважно періоду становлення політичних прав і свобод XVIII–XIX ст. та їхніх послідовників, їх практичне значення для сучасних українських реалій зумовило вибір теми даної дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах комплексної наукової програми Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Модернізація суспільного розвитку України в умовах світових процесів глобалізації» та науково-дослідної теми філософського факультету № 11 БФ 041-01 «Модернізація філософської та політологічної освіти і науки України на основі міжнародних освітньо-наукових стандартів».

Мета дисертаційної роботи полягає у розкритті становлення, розвитку та визначенні сутності політичних свобод як загальновизнаної найвищої соціальної цінності й неодмінної умови функціонування всіх інших видів свобод на основі аналізу наукових праць переважно періоду XVIII–XIX ст. та показати практичне значення політичних свобод в дослідженнях класичних ідеологій для сучасних політичних процесів в Україні.

Для досягнення зазначеної мети поставлені такі задачі:

- визначити й проаналізувати базові рівні виміру свободи та її зміст;
- класифікувати основні поняття, що формують зміст політичних свобод та дати авторське визначення;
- дослідити розуміння сутності політичних свобод в класичних ідеологіях XVIII–XIX ст.;
- розкрити співвідношення «негативного» й «позитивного» розуміння феномена політичних свобод у класичних ідеологіях;
- з'ясувати основні чинники впливу на формування і рівень реального забезпечення політичних свобод у сучасних умовах;
- показати практичне значення розуміння політичних свобод в дослідженнях науковців XVIII–XIX ст. для державотворчих процесів в Україні.

Об’єктом дослідження є теорії XVIII–XIX ст. як фундаментальної основи становлення та розвитку політичних свобод.

Предметом дослідження є ідея свободи в політичних вченнях XVIII–XIX ст.

Методи дослідження. У дисертаційній праці використано наступні методи дослідження, а саме: *історичний*, який надав можливість дослідити процес формування ідеї свободи в класичних ідеологіях XVIII–XIX ст.; *структурно-функціональний метод* дозволив визначити базові рівні виміру ідеї свободи в цивілізаційному, філософському, економічному, політичному, правовому та соціальному сенсах; *аксіологічний метод* сприяв з’ясуванню трактування сутності політичних свобод в класичному лібералізмі, консерватизмі, соціал-утопізмі і марксизмі, проаналізувати дві концепції свободи – «позитивну» і «негативну»; *компаративний метод* надав можливість виділити характерні особливості елементів політичних свобод, серед інших видів свобод, а також дозволив визначити напрями досліджень та формування кінцевого результату; методи *абстрагування, системного аналізу і синтезу* сприяли визначенню факторів впливу саме на феномен політичних свобод; методи *наукової типології та класифікації* надали можливість більш об’єктивно з’ясовувати процес розгортання понять в систематизоване знання.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження.

Основні результати дисертаційного дослідження, що визначають наукову новизну є наступні:

вперше:

– визначено базові рівні виміру свободи в цивілізаційному, філософському, соціальному, правовому, політичному сенсах та дана їх класифікація за змістом із застосуванням сучасної методології дослідження: свободи як *термін*, як *процес*, як *практична дія в суспільстві*, як *реальність*, що надає повноти розуміння формування і розвитку феномену свобод;

– запропоновано авторське визначення поняття «політичних свобод», як кореневого різновиду соціальних свобод і першочергової умови для існування демократичного суспільства, яка виявляється насамперед правопорядком, тобто сукупністю політичних і правових норм з чітко визначеними повноваженнями, які надають можливість людині і громадянину право як на участь у вирішенні місцевих, регіональних і державних справ так і в захисті власних інтересів, не порушуючи при цьому права інших. Це образ можливої й дозволеної поведінки громадян у сфері політики, який координується за допомогою цінностей, норм і санкцій;

уточнено:

– розуміння сутності політичних свобод в класичних ідеологіях XVIII–XIX ст., які полягають в: *а) класичному лібералізмі* – як загальновстановлений порядок рівноправ'я з можливістю прийняття участі кожним громадянином у здійсненні політичної влади при легітимації і лімітації суспільно-державних відносин; *б) консерватизмі* – як збереження історичних традицій, форм і принципів суспільно-політичного устрою, законності, протидію радикальним реформам та обережним ставленням до будь-яких змін взагалі; *в) марксизмі* – як реалізацію рівних можливостей кожного індивіда через систему соціального устрою суспільства; *г) утопічних доктринах* – як осмислення соціального ідеалу, самоврядування і гармонійного розвитку людини;

– положення про два взаємно суперечащих один одному виявів у розвитку феномена політичних свобод: *негативна й позитивна концепції свобод*. *Негативна свобода*, що більше притаманна класичному лібералізму й консерватизму, ратує за ефективну й високоморальну державну владу, законність, правопорядок, формальне надання і забезпечення основних політичних прав громадян, убезпечує насильство, залежність, втручання інших, підтримує заохочення особистих досягнень, непримиренність до споживацтва і зрівнялівки, нерівність. Заразом, ігнорування проблеми бідності, соціального захисту громадян призводить до нездатності їх значної частини скористатися своїми

правами й свободами на що акцентують увагу представники сучасного неолібералізму й неоконсерватизму. Друга, тобто *позитивна свобода*, що більше притаманна марксизму і соціал-утопізму, розуміється як свобода самовиявлення згідно з власними уподобаннями і спрямовується на розвиток особистих здібностей, реалізації власних прагнень, що можливо лише за певних соціально-економічних і культурних умов. Заразом, надмірний акцент на соціальному партнерстві, солідарності, комунітаризмі, досягнення вищого рівня соціальної рівності неминує призводити до зрівнялівки, (рівності в бідності) і загрожує індивідуальній свободі. Як виявилось це - ілюзія вільного вибору, засіб маніпуляції, маскування хибних цілей популярними цінностями;

набуло подальшого розвитку:

– положення про те, що основними факторами впливу на формування і рівень реального забезпечення політичних свобод у різних країнах зумовлений історичними, географічними, соціально-економічними, культурними та політико-правовими умовами становлення державності. Серед новітніх чинників набувають особливого значення наступні: рівень загальної, політичної та правової культури громадян, характер політичного режиму, політична активність, доброякісність карних законів, безпека громадян, рівень добробуту населення. Також доопрацьовано фактори впливу: система оподаткування і релігійний чинник;

– положення про те, що аналіз дослідження такого багатогранного явища як політичні свободи в наукових теоріях XVIII–XX ст. має вагоме значення для сучасного політичного процесу в Україні. Більшість положень політичних свобод переведені у площину практичної діяльності, ціннісних ідеалів та правових нормативів, закріплених чинною Конституцією України. Водночас цілком очевидно, що реальне забезпечення політичних свобод в Україні далеке від належного і має здебільшого формальний характер. Перетворення його в реальний ефективний чинник передбачає розв'язання низки соціально-економічних та політичних проблем, подолання правового нігілізму.

Практичне значення одержаних результатів обумовлене сукупністю

положень, які конкретизують наукову новизну. Сформульовані у дисертації наукові положення, висновки, практичні рекомендації можуть бути застосовані:

у науково-дослідній роботі – для подальшого наукового осмислення феномену політичних свобод та їх ролі у вирішенні практичних проблем суспільно-політичної активності громадян;

у законотворчій та політичній діяльності – як теоретичний матеріал для підготовки й прийняття нормативно-правових актів з питань прав і свобод громадян, а також для формування науково-обґрунтованої позиції політичних суб'єктів із зазначеної проблеми;

у навчальному процесі – при розробці відповідних спецкурсів та окремих тем з політології, конфліктології, права; при читанні лекцій та проведенні семінарських занять зі студентами та аспірантами.

Апробація результатів дисертації. Основні ідеї та результати дисертаційної роботи апробовано у формі доповідей та обговорень на міжнародних наукових, науково-практичних конференціях та круглих столах: Международная научная конференция «Политика в текстах – тексты в политике: наука истории идей и учений» (Москва, 2013); Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2013» (Київ, 2013); Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2015»; Міжнародна наукова конференція «Наука в епоху дисбалансів» (Київ, 2016); Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2016» (Київ, 2016); XV Международная научная конференция «Развитие науки в XXI веке» (Харків, 2016).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 11 наукових праць, зокрема 4 статті у фахових наукових виданнях України, 1 з яких включена у міжнародні наукометричні бази, 1 стаття у науковому періодичному виданні іншої держави з напряду, за яким підготовлено дисертацію та 6 тез доповідей наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Обсяг дисертації

становить 210 сторінок, з них основного тексту 188. Список використаних джерел містить 195 найменувань на 22 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ СВОБОД

Дослідженню проблем свободи присвячена найбільша частина історії наукової думки. Розгляд питань свободи людини в філософському, політичному і правовому аспекті має початок ще з найдавніших часів.

Так, в античні часи свобода розглядалася в політичному аспекті, у зв'язку з питаннями управління поліса усіма громадянами. Ідеалом свободи античної демократії було розділення влади між усіма громадянами, а людина вважалась тим вільнішою, чим більше часу вона приділяла управлінню країною. Сутність свободи полягала у проголошенні підпорядкування закону, а не господарю [7].

У своїх філософських творах давньогрецькі вчені (“сім грецьких мудреців”): Фалес із Мілета, Пітак із Мітілені, Періандр із Коринфу, Біант із Прієни, Клеобул із Лінда, Хілон із Ефор і Солон з Афін підкреслювали важливе значення законів для свободи і прав людини. Вони закликали людей бути поміркованими щодо своїх прагнень і прав у державно-суспільних відносинах. Одним з перших, хто сформулював право людини на висловлення своєї думки та вимогу бути вислуханим (486 р. до н.е.), був афінський полководець Фемісгпокл, насмілившись звернутись до командувача об'єднаних сил Греції – Еврібада зі словами: “Бий, але вислухай” [69, с. 24–25]. Перікл говорячи про свободу, мав на увазі свободу особистої дії, яка в умовах даної цивілізації була дуже обмеженою [17, с. 805].

Залежність людини, її свободи від держави висвітлював у своїх філософських і політичних працях Платон (діалоги “Держава” і “Закон”). Пізніше у Аристотеля з'явилися перші критичні зауваження щодо свободи (“Політика”). Його погляди поділяв римський філософ Марк Тулій Цицерон. Він сформулював принцип “під дію закону повинні підпадати усі”, обґрунтувавши дуже важливе положення про те, що свобода громадянина – це його права, складова частина загального правопорядку, всієї державності. Проте свобода в його розумінні не

була загальною для всіх. Розглядаючи рабовласницький тип держави, він поділяв людей на вільних і рабів, що не може визнаватися як формальна рівність усіх людей перед законом [174, с. 79].

В умовах середньовіччя багаті групи населення ставили питання про надання їм таких самих прав і свобод, як і представникам станово-представницької монархії. Бідні ж групи населення ставили вимоги, які збігалися з вимогами бюргерства (від нім. *burger* – “городянин”), основне заняття якого було торгівля і лихварство, але й при цьому мали свої інтереси, які не збігалися з інтересами багатіїв [69, с. 29].

Проблеми свободи людини, її прав, недоторканості, взаємовідносин з державою займали важливе місце і в період занепаду феодалізму, коли церква почала втрачати свій диктаторський вплив і влада поступово переходила до світської влади.

В епоху Відродження і Реформації увага приділялась індивідуальним аспектам свободи індивіда. Людина була на першому плані, тільки потім йшла мова про Бога. Мислителі тієї епохи підкреслювали особливу важливість людської діяльності, проголошували принципову рівність всіх людей, незалежно від їх народження та належності до певного походження чи класу. Шанувалась громадянськість, служіння загальному добру. Гарантії рівності, справедливості, а також свободи особистості вбачались у виданні та дотриманні законів, які “узгоджуються з природою людини” [7].

Починаючи з Нового часу, свобода стала однією з найголовніших ідей і цінностей суспільства. Сутність політичної свободи полягала у договірних і природно-правових концепціях. На думку Т. Гоббса природні права людини полягали в абсолютній свободі робити все, що їй необхідно для самозбереження і ні на кого незважаючи. На противагу думці Т. Гоббса, Дж. Локк акцентував на “абсолютній свободі акту згоди” більшості, що об’єднується у державу. Відбувається обмеження свободи усіх свободою більшості. Людина відчужує частину своєї свободи державі, а в обмін отримує гарантовані громадянські права і свободи. Свобода людей “під владою уряду” полягала у тому, щоб мати постійне

правило життя, загальне для кожного в цьому суспільстві і встановлене законодавчою владою, що створена в ньому. Невідчужувані права людини були гарантією свободи [7]. В подальшому ідеї Дж. Локка полягли в основу лібералізму, сутнісною і важливою ознакою якого є політична свобода.

Політично-правові погляди Монтеस्क'є зводились до пошуків оптимальної форми держави та місця людини в ній. Його ідею про свободу людини, її правове положення в суспільстві та принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову були враховані при підготовці Конституції США (1787 р., перші десять поправок), Декларації прав людини і громадянина (від 26 серпня 1789 р.), Конституції Франції (1791 р.), французького кодексу Наполеона та деяких інших прогресивних документів того часу [69, с. 38].

Вольтер був ідеологом освіченого абсолютизму, прагнув прищепити ідеї Просвітництва монархам Європи і виступав проти релігійного фанатизму, церковного догматизму та верховенства церкви над державою і суспільством [186].

Зовсім інакшою концепція свободи постає у вченнях Ж. Ж. Руссо ("Міркування про науки і мистецтво"). За його теорією ніхто не може відмовитись від свободи на користь іншого без відмови від своєї людської гідності і права людини. Основні питання: як і чому людина втратила свою свободу, яка властива їй в природному стані, та що необхідно зробити, щоб її повернути? На перший план він висуває поняття суверенітету народу і розподіл влади, вважаючи їх гарантіями свободи [7].

Отже, якщо звести до абсолютної простоти філософський заповіт Просвітництва, то свобода – це інтелектуальний мотив, що базується на нормах справедливості (рівності) [132].

В подальшому, епоха буржуазних революцій перемістила свободу з моральної філософії у політичну площину. Тоді ж виникли позитивна і негативна концепції політичної свободи людини.

Позитивна концепція передбачала можливість самовдосконалення і саморозвитку, розкриття внутрішнього потенціалу і творчих здібностей.

Негативна концепція розглядала відсутність примусу і втручань: захист від жорстокості, насилля, диктатури від держави або інших людей [179].

З тих часів свобода людини набула нового змісту і розглядається як елементарна передумова гідного людського існування.

Сьогодні їй приділяється значна увага в національному праві країн світу, а також і в Україні: Конституції України, законодавчих актах: конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального, трудового, сімейного та ін. законодавства.

Десятки міжнародних договорів з гуманітарних питань – переконливий показник нормативної забезпеченості в галузі прав людини. Лише в рамках Міжнародної організації праці укладено понад 170 конвенцій, які безпосередньо стосуються прав людини [108]. Проте в теорії конституційного права також немає єдиного, уніфікованого підходу до визначення поняття “свобода”.

Слово “свобода” має досить велику кількість значень. У енциклопедіях, філософських словниках та інших вітчизняних і зарубіжних працях, нормативних актах ми зустрічаємо неоднорідність визначення терміну “свобода”, яка ґрунтується на неоднозначних думках щодо її суті, адже різні покоління мають свій власний погляд щодо її трактування.

Етимологічне визначення терміну “свобода” таке:

Існують два різні кореневі виміри поняття “свобода”: Перше – свобода загальнослов’янське суфіксальне похідне від старослов’янського “свобѣство”, “собѣство” (особливість). Свобода буквально – “своє, власне, окреме від інших положень” [180, с. 139].

Сучасні світські погляди на етимологію даного слова передбачають приблизно теж саме значення. Давньоруське слово “свободѣ” явно співвідноситься із стародавньою індійською “svapati” (сам собі господар: “svo” – свій і “pati” – господар).

Існує друге – дещо інше трактування. Свобода, безсумнівно, від індоєвропейського коріння *se-: *sue- (: *seue-): *s(e)uo- [теж саме коріння в російських “свій”, “себе”, “собой”]. Від цієї основи, крім загальнослов’янського

*svoboda, створено ще старослов'янське “собъство” (нарівні із стародавнім російським і старослов'янським “собъство” – “властивість” та “істота”, “спільність”) – “особистість”, “лице”. Таким чином, з поняттям “свобода” із самого початку пов'язувалась ідея належності до свого колективу, до свого роду, племені, до своєї народності – словом, до своїх...” [177, т. 2, с. 148]. Воно здавна позначало родичів, які спільно проживали, та визначало у цих межах становище вільного, “свого” члена роду [68, с. 105–107].

Отже, слово “свобода” може розглядатись не як окремість, незалежність, як його прийнято розуміти під впливом “ліберальних цінностей”, а як належність до системи цілого як її складової частини. Таке розуміння набагато ближче і до гегелівського “усвідомлена необхідність”, а не до більш прийнятого суспільного розуміння, яке сприймається у наш час.

Аж до раннього Нового часу поняття “*liberty*” (від латинського *libert* – “вільний”) маючи більш давню мовну передісторію, не означало нічого іншого, крім “формальний дозвіл і привілеї” на будь-яку діяльність. Тобто, мова йшла не стільки про свободу суб'єкта, скільки про певні права, даровані будь-кому вищим сувереном [132].

Свобода – самовизначення духа, свобода волі, здібність діяти у згоді з самим собою і не визначатися зовнішніми обставинами. Свобода особистості – це і питання про свободу волі, і про вибір, і про взаємозв'язок різних компонентів структури особистості: вольового, раціонального, ціннісного. Свобода також тісно пов'язана з проблемою відповідальності [170].

Тлумачний словник В. Даля визначає свободу як “(слобода, свободь) – волю, простір, можливість діяти по своєму, відсутність сорому, неволі, рабства, підпорядкування чужій волі” [134].

Новий тлумачний словник української мови визначає свободу таким чином:

1. Відсутність політичного й економічного гноблення, утиску й обмежень; воля.
2. Перебування не під арештом, не ув'язненим, не в неволі і т. ін.
3. Життя, існування і т. ін. без залежності від будь-кого, можливість поводитися на свій розсуд.
4. Можливість діяти без перешкод і заборон у якій-небудь галузі.

5. Філософська категорія – можливість вияву суб'єктом своєї волі в умовах усвідомлення законів розвитку природи і суспільства. 6. Легкість, відсутність утруднень у чому-небудь. 7. Простота, невимушеність у поведженні. 8. Вільний від праці час [133].

У філософському енциклопедичному словнику за редакцією О. А. Івіна визначено поняття свободи так: “Свобода – багатозначне поняття, основні значення якого: 1) свобода як можливість індивіда самому визначати свої життєві цілі і нести особисту відповідальність за результати своєї діяльності; 2) свобода як можливість діяти у напрямку мети, поставленої колективом або суспільством” [168].

У короткому словнику філософських термінів свобода визначається як одна з характерних рис людини, яка полягає в тому, що вона (подібно до Бога) може діяти (чи не діяти) з власної волі, не детермінуючись обставинами. Свобода є підставою моральності людини. В політичній сфері розширення свобод передбачає посилення відповідальності [78].

І. Берлін вважав, що “свобода і рівність – первинні цілі, до яких століттями прагнули люди; але абсолютна свобода для вовків – це смерть для вівців. Повна свобода для сильних і обдарованих несумісна з тим правом на гідне існування, яке мають слабкі і менш здатні. Рівність може обмежити свободу тих, хто прагне панувати... Свободу (а без неї немає вибору, означає, що немає можливості залишитися людьми) потрібно обмежити, щоб нагодувати голодних, одягти неодягнутих та надати притулок безхатченкам; щоб не зазіхати на свободу інших; щоб здійснювати справедливість” [11, с. 10].

В. Денисов вважає, що “сутність свободи полягає у можливості для людини безперешкодно здійснювати свою волю у відповідності зі своїми інтересами і прагненнями, не порушуючи при цьому чужих інтересів” [37, с. 48].

Е. Ільєнков зауважує, що під свободою волі розуміють “...незалежність від всього сплетіння причинно-наслідкових залежностей зовнішнього світу, здатність діяти всупереч тиску всієї маси зовнішніх обставин” з одного боку, а з іншого це “...здатність будувати дії згідно мети...” [56, с. 69].

У законодавстві свобода – це гарантований вид і міра можливої поведінки людини і об'єднань людей. Більшість авторів ототожнюють свободу і право, розглядаючи їх як рівнозначні явища [118, с. 84]. Наприклад, Б. Леоні зазначив, що “свобода, перш за все, – це поняття правове, тому що з нього із необхідністю випливає цілий комплекс правових наслідків [84, с. 18].

У Великому енциклопедичному юридичному словнику за редакцією Ю. С. Шемшученка визначено поняття свободи так: “Свобода – у філософському розумінні – природний стан народу або окремої людини, який характеризується можливістю діяти на власний розсуд. У вузькому розумінні свобода – суб'єктивна можливість людини і громадянина здійснювати або не здійснювати певні дії, що ґрунтуються на його конституційних правах і свободах” [17, с. 805].

У ст. 29 Конституції України: “Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканість” свобода визначається як поняття фізичної свободи [74]. Але поняття свободи набуває ще додаткового значення, яке ідентичне суб'єктивному праву: “Свобода – закріплена в конституції чи іншому законодавчому акті можливість певної поведінки людини (наприклад, свобода слова, свобода віросповідання тощо). Категорія “свобода” наближена до поняття “право” в суб'єктивному сенсі...” [13].

Нині, в сучасних умовах глобалізації, проблема свободи людини перебуває в центрі політичного життя і залишається фундаментальною.

У 2015 р. Інститут Катона (США) опублікував першу доповідь, що була присвячена виміру Індексу людської свободи. В Індексі людської свободи вперше здійснена спроба інтегрально оцінити окремі свободи. Індекс налічує 76 показників особистих, громадянських і економічних свобод, що відображують десять сфер людської діяльності: верховенство права, безпеку, свободу пересування, свободу релігійної діяльності, свободу асоціацій, свободу вираження, розміри держави, якість правової системи і захисту прав власності, доступ до надійних грошей, свободу міжнародної торгівлі та регулювання бізнесу, праці і кредиту [55].

Ступінь досягнення свободи людиною є головним критерієм цивілізованості і демократичності сучасного громадянського суспільства.

Свобода має різні прояви. У міру формування політичних думок, формувались й різні характеристики свободи. Г. Кіріленко слушно зауважує “У свободи різні лиця” [64, с. 3]. Зокрема, розрізняють такі види свободи: фізичну, інтелектуальну, моральну, політичну, внутрішню (метафізичну або ж суб’єктивну), зовнішню, свободу слова, свободу творчості, свободу совісті. Свободу можна розглядати під будь-яким спектром суспільного життя і відносин. Така різноманітність видів свободи надає нам змогу більш глибоко усвідомити її істинну суть.

Однією з найголовніших є політична свобода, адже кожна людина від самого початку має низку прав і свобод. У сучасному суспільстві політична свобода є природною і такою, що не відчужується від соціальних спільнот і людини. Вона виражається у відсутності втручання у її вибір.

Політична свобода є видом (формою) соціальної свободи особистості, яка існує в даному суспільстві. Політична свобода особистості перед усім визначається свободою суспільства в цілому, а також політичною свободою тієї соціальної спільноти, представником якої вона є (групи, колективи, організації) і складається з низки (сукупності) фактичних соціальних можливостей (свобод) у здійсненні народовладдя, в управлінні державними і суспільними справами [117].

У словнику з політології за редакцією В. Коновалова поняття політична свобода визначено так: “Свобода політична – природна, невідчужуване від людини, соціальних спільнот якість, що дозволяє їм виражати свої думки і дії у відповідності з правовими нормами, інтересам і направленості на стабілізацію, порядок у політико-владних відносинах держави і суспільства” [135].

У технічній енциклопедії визначено поняття “політична свобода” так: “Політична свобода означає право народу самому вибирати собі всіх чиновників, влаштовувати будь-які зібрання для обговорення всіх державних справ, видавати без жодних дозволів різні книги і газети. Політичні свободи самі по собі на забезпечують проведення державних реформ, прийняття конституції, перехід до

ринку, економічне зростання, створення нового суспільного ладу, якою має бути демократія та її цілі. Політична свобода не усуває класової боротьби, а навпаки, робить її більш свідомою, більш широкою, втягуючи в неї найвідсталіші верстви народу, навчаючи їх політиці та відстоюванню своїх поглядів і інтересів” [113].

У словнику конфліктолога політична свобода визначається як “різновид соціальної свободи (разом з економічною, моральною, релігійною та ін.), здатність і можливість особистості і суспільства діяти у відповідності із своїми інтересами і цілями. Політичні свободи виступають у вигляді системи прав і можливостей, які закріплені законодавчо, на участь громадян в політичній діяльності. Це основний інститут громадянського суспільства і правової держави, атрибут демократії. Сфера політичних свобод: право обирати і бути обраним в органи державної влади, вираження волі за допомогою референдумів, свобода слова, друку, зібрань, мітингів, вуличних ходів, демонстрацій, право на створення політичних партій і громадських організацій, свобода вибору громадянства, світогляду, політичної позиції. Для реалізації політичної свободи потрібні відповідні економічні умови. Будь-які обмеження з реалізації політичних свобод повинні здійснюватися тільки в конституційних межах. Систематичний утиск політичних свобод призводить до росту конфліктогенного потенціалу суспільства” [110].

У науковій і навчальній літературі досить поширений вираз “права і свободи”. Ця формула закріплена в міжнародному і національному законодавстві у вигляді загальновизнаних стандартів, що містяться у міжнародних угодах та пактах. Взаємозв’язок категорій “свобода” і “право” є очевидним.

В конституції України політична свобода разом з людиною – найвища цінність: “Політичні права громадян України, поряд з громадянськими правами і свободами, є пріоритетними у системі конституційних прав і свобод людини й громадянина” [114].

За визначенням М. Баглая “свобода – це ті ж права індивідів і народів, що притаманні від природи, а не даровані державою, яка не може їх регулювати,

втручатися в них, а тільки повинна констатувати їх існування поза своєю волею і захищати” [4, с. 159].

Відповідно, під свободою можна розуміти ту сферу поведінки людини, куди держава не повинна втручатись, тобто незалежність людини від держави [69, с. 3].

Політична свобода – цінне надбання людства. Вона є невід’ємною складовою політичного та духовного життя будь-якого сучасного цивілізованого і демократичного суспільства. Прослідкувавши ствердження політичної свободи, її розвиток, наповнення новим змістом з кожною новою історичною епохою можна констатувати, що політична свобода в цілому є основним принципом взаємовідносин індивіда, суспільства і держави. У той же час, в конкретних формах суспільно-політичних відносин вона постає як сукупність цілої низки прав і свобод людини, а це правова форма реалізації політичної свободи.

З розвитком суспільно-державних відносин зміст політичної свободи на протязі історії мав змінний характер [16, с. 255].

В сучасній науковій літературі у визначенні поняття політичної свободи мають місце розбіжності, а в словниках [16, с. 255], навпаки, це поняття зводиться у бік загального визначення феномену свобода. Тому, для визначення політичної свободи ХХІ ст. потрібно виокремити це поняття з поміж основних його видів: свободи в цивілізаційному вимірі, філософському, соціальному та правовому. Щоб дотриматись наукового підходу, з’ясуємо дію цих визначень у наступному порядку: 1. Як термін. 2. Як процес. 3. Як дія в суспільстві. 4. Практика як реальність.

У більшості дисертаційних робіт, які мають у своїй структурі відношення до формування політичної свободи сьогодення, автори вивчають праці переважно одного з науковців (А. де Токвіль, Ж. Ж. Руссо, Ш. Л. Монтеск’є тощо). Тому, щоб наше дослідження не було однобічним, а охопило більшість поглядів вчених, ми залучимо до нього дисертаційні праці різних науковців з різними вищезазначеними напрямками свободи, щоб мати змогу проаналізувати вчення більшості науковців, які досліджували феномен “свобода”.

Сформулюємо визначення свободи в цивілізаційній сфері на основі останніх наукових праць сучасних науковців.

Свобода в цивілізаційному вимірі.

За Л. А. Подолянко: “Проблематика особистісної свободи – органічно складова історико-філософського осмислення буття та екзистенціального становища людини за нових обставин її існування. Свобода віднині інтерпретується не тільки як можливість невимушеного ставлення до світу, але й як безумовне право індивіда на вільний вибір світоглядних орієнтирів та способу життя” [109, с. 1].

У Ю. Ф. Кравченко сукупність умов, за яких свободна воля однієї особи узгоджена із свободною волею іншої особи, з точки зору загального закону виступає у якості права [80, с. 10]. За автором класичні теорії правової держави І. Канта і Г. Гегеля є здобутком природного права і автор виокремлює спільні риси, що поєднують Кантову та Гегелівську теорії: “а) теорія держави і права має розпочинатися з антропологічного моменту, із свободної волі людини; б) право слід пов’язувати не з примусом, а з свободою; в) уявлення про свободу як онтологічну або буттєву передумову людських прав і обов’язок для держави...” [80, с. 11]. Науковець зауважує, що юридичною базою усього поточного законодавства є Конституція [80, с. 15].

Я. В. Лазур вважає, що свобода – це “... положення про те, що загальною характерною рисою правових актів США є домінування природно-правової концепції прав людини, тобто пріоритетності особистих прав людини над політичними правами громадян” [82, с. 8]. Визначено, що рівновага між суспільними та особистими інтересами, ознакою яких є високий стан захищеності прав та інтересів людей, стала цивілізаційним наслідком. Характерною особливістю розвитку прав і свобод у період античності виступає у якості переваги громадянських прав над особистими. Так, у Давній Греції у сфері публічного управління існувало право публічного управління шляхом голосування у Народному зібранні. Принципи давньогрецької демократії знайшли розвиток у давньоримському праві, яке у подальшому певною мірою вплинуло на

розвиток європейської правової системи і згодом вплинуло на прийняття міжнародно-правових документів у сфері громадянських прав.

З історичного погляду етапи розвитку прав і свобод громадян свідчать про циклічність загальнодержавних чи особистісних інтересів. Так, у Давній Греції було визнано право громадян на управління державою (хоча і обмеженій частині населення, близько десятої частини). Та навіть цей обмежений обсяг прав скасовується періодом Середньовіччя, за якого було домінування інтересів держави над інтересами особистості. За часи буржуазних революцій відбувалось закріплення на законодавчому рівні примату прав та свобод людини над потребами держави, та все ж такі тенденції для більшості країн стають тимчасовими, про це свідчить досвід Французької буржуазної революції XVIII ст. Також схожа тенденція спостерігається із визначеними конституційними правами та свободами Конституцією УНР від 29 квітня 1918 р., які за часів радянської влади набули суттєво обмеженого характеру [82, с. 11–13].

У Н. І. Бровко особиста свобода людини є правовою цінністю [14, с. 6].

За О. П. Донченко свобода – це “...історичний процес формування права, кожен наступний крок якого був пов’язаний з утвердженням свободи як його сутнісної ознаки” [43, с. 9].

Л. М. Слободянюк, розглядаючи історичні етапи розвитку свободи, виявляє, що свободу тлумачили залежно від світоглядних та культурних установок історичних епох. У давньогрецькій культурі свобода виражалась як соціально-публічне явище та у організації спільного життя співгромадян полісу. Пізніше, під впливом стоїків, а далі християнської філософії, проблематика свободи із політично-соціальної площини трансформувалась у проблему свободи волі. Мислителям епохи Середньовіччя найбільш цікавим було метафізичне бачення свободи. Із циркуляцією ідей Відродження був відновлений аналіз соціально-політичної природи свободи. Епоха Нового часу вводить соціально-політичний аспект свободи у фокус філософських дискусій [147, с. 8].

У науковця Г. Б. Сорока за Дж. Ст. Міллем, виходячи з необхідності збереження і розвитку цивілізації, на перше місце ставиться прогрес, за ради

якого жертвував усіма благами громадянської і політичної свободи. Проблему суперечності свободи із корисністю Дж. Ст. Мілля вирішував порівнянням, вказуючи, що свобода є складовою частиною людського щастя, яке виступає у якості істоти прогресивної [152].

Г. Л. Згінник розглядає історичні етапи розвитку свободи як постійне звільнення від поневолення суспільства, додаючи авторський термін: свобода-звільнення, який вбачає особливий аспект проблеми соціальної свободи у поєднанні із можливими шляхами її реалізації як практик звільнення. Автор зауважує, що ідеологічно нейтральне поняття свободи, у якості проекту соціального устрою, надає можливість усім, або деяким соціальним групам вести діяльність відповідно до їхніх інтересів. Але, в залежності від історичної епохи та соціального положення, дане поняття може включати різний конкретний зміст. Тому, свободу-звільнення, за авторським наданням, потрібно розуміти як розкриття раніше закритих можливостей, що є необхідними для реалізації проектів тих соціальних груп, які розглядаються своїми носіями як перехід у більш вільний для них стан. За такого підходу можлива боротьба людей проти людей, тобто зіткнення різних соціальних груп інтересів. Виходячи з цього, свобода-звільнення постійно перебуває у стані боротьби, реалізації та становлення. Вона реалізується через багато проектів, які часто суперечать один одному. Тож не існує такого проекту свободи, який би задовольнив усі групи населення, бо те, від чого намагаються звільнитися одні, складає частину уявлень про свободу інших. Тому, свобода-звільнення є свободою, за яку постійно потрібно боротися утискаючи інтереси одних, при цьому покращуючи інтереси інших, а кожен новий реалізований проект свободи, який відкриває необхідні можливості для реалізації діяльності одних, із часом буде змінено на інший проект, який у ньому вбачає поневолення та перепону для реалізації цілей [53, с. 8–9]. Тож ідеологічно нейтральне визначення свободи автор визначає як сукупності окремих проектів свободи, які висувують різні соціальні групи, відповідно до своєї ситуації і потреб [53, с. 12].

Проект свободи включає три основні компоненти. Першим компонентом є власне визначення свободи, яка виступає метою діяльності як головна цінність та наріжний камінь проекту. Другим компонентом є визначення ворогів та перешкод на шляху поставленої мети, тобто хто чи що заважає досягненню задуманої мети, чи то має у найближчому майбутньому завадити. Третій компонент окреслює шляхи подолання перешкод [53, с. 12].

Допоміжними шляхами реалізації проектів свободи автор вбачає практики звільнення, які полягають у доцільній та цілеспрямованій діяльності суб'єкта (соціальної групи) заради переходу від однієї, на думку суб'єкта обмежуючої чи пригноблюючої свободи, соціальної реальності, до іншого проекту, який на його думку відповідатиме суспільним потребам. Усі практики звільнення автором умовно поділені на два типи – практики перетворення та практики збереження. Практики перетворення виходять з проектів, які оцінюють теперішній соціальний устрій як неприйнятний та ставлять собі за мету їх зміну у бажаний для себе бік. Сюди відносяться революційні та реформаторські ідеї. Практики збереження є такими, що вважаються суспільством прийнятними та мають мету свого захисту переважно консервативним напрямком. Практики збереження поділені автором на два різновиди це – практика відходу, відбувається коли соціальній групі не вдалось запобігти змінам відносин в її суспільстві привнесеними агресорами зовні чи реформаторам, або революціонерами з середини. Такі соціальні групи заради збереження колишнього устрою переміщуються на інші території.

Інший малий тип – практики збереження, власне автором і названий практикою збереження. У вищезазначеному випадку, така соціальна група намагається висувати проект збереження соціального устрою без зміни території проживання чи ідеологічно, чи не маючи змоги територіального відходу. Такі проекти відбуваються як мирним, так і насильницьким шляхом, спрямованим проти внутрішнього чи зовнішнього ворога [53, с. 13].

Практики перетворення поділені автором на три головні підтипи. Перший підтип є практикою впливу влади, що полягає у націлені на перетворення суспільних відносин шляхом досягнення влади дані практики допускають

(принаймні теоретично) застосування примусу для досягнення своїх цілей. Ці практики використовуються майже усіма відомими ідеологіями та більшістю релігій. Вони також бувають як мирними, так і насильницькими, світськими і релігійними. Є окремий різновид практики перетворення – це практика самовиховання. Окремий, тому що, на відміну від решти типів, вони ведуть боротьбу не із ворожими силами соціуму, а із внутрішніми людськими вадами, які на їх думку, заважають людині бути вільною. Третій різновид – це практика побудови. Така практика передбачає переселення людей на нове місце, маючи за мету створити на новому місці суспільство своєї мрії із чистого аркуша. До цього типу практик належить переважно створення монастирів і релігійних колоній, особливим підтипом практики побудови є практики усамітнення – це практика відлюдників [53, с. 13–14].

Як приклад, автором зазначено сімнадцять найбільш чітких історично задокументованих європейських проектів свободи: проект незалежності від сусідів, колективного самоврядування, “золотого століття”, проект римлян, кіничний проект, епікурейський, стоїчний, гностичний, (із спорідненими неоплатонічним, маніхейським, катарським й іншими, що входять до нього як різновид), християнський проект, просвітницький, ліберальний, консервативний, анархістський, соціал-демократичний проект, комуністичний, фашистський та нацистський проекти [53, с. 14].

Згідно реконструйованої узагальненої картини методів боротьби за свободу в різні історичні епохи європейської історії, то стосовно доби Античності поширеними були практики звільнення усіх типів. Найпоширенішими були практики самовиховання – етичні системи кініків, епікурейців, стоїків, неоплатоніків, християн, гностиків та маніхейців. Також доволі поширеними були практики збереження свободи різних племен та князівств від зовнішніх загарбників. Численними були і практики відходу – міграції племен якомога далі від агресивних сусідів, міграції переможених у війнах (римські республіканці), міграції релігійних сект від розправи (аріани Римської імперії тощо). Зустрічались і практики побудови та усамітнення, хоча здебільшого зустрічалися вони на

близькосхідних і африканських володіннях Римської імперії. Значно рідше зустрічалися практики перетворення – це були переважно насильницькі практики (повстання Арістоніка, Спартака). Ще рідше відбувались мирні практики перетворення (реформа Соломона, заборона у Римі продавати у рабство іноплеменників) [53, с. 14].

У добу Середньовіччя були найпоширенішими практики перетворення (майже на одному рівні як мирні так і насильницькі) – відбувались реформи суспільного ладу на релігійній основі та релігійних війнах. Також, дуже поширеними були практики побудови і усамітнення. Залишили по собі небагато згадок і практики свободи типу збереження. Існували практики самовиховання, але більшою мірою вони поступилися своїм місцем практикам перетворення мирного напрямку. Найменшою мірою існували практики відходу, серед них були практики тимчасового відходу – паломництво і подорож шукачів подвигів [53, с. 14–15].

У Нову Добу збільшилося різноманіття практик звільнення. В даний період реформацією було застосовано чимало практик самовиховання, як мирних так і насильницьких практик перетворення. Контрреформацією була практика збереження. У зв'язку із великими географічними відкриттями з'явилися умови для практик звільнення типу відходу, але через поступове зменшення релігійності європейців почали скорочуватись практики побудови і усамітнення [53, с. 15].

У XIX ст. переважно стикалися одна із одною практики перетворення, переважно насильницького типу та практики збереження, що доволі часто мало вигляд сутичок лібералів із консерваторами, революціонерів із контрреволюціонерами. Подальше поширення та завершення великих географічних відкриттів були сприятливими для практик звільнення типу відходу, на другий план остаточно відійшли практики побудови усамітнення та самовиховання [53, с. 15].

XX ст. прийняло продовження грандіозної боротьби практик перетворення із практиками збереження, ще більшої боротьби практик перетворення між собою. У цьому ж столітті почалося масштабне зіткнення проектів типу перетворення

між собою – Друга світова і далі холодна війни. Через масштабні війни і репресії продовжувались практики типу відходу. Завдяки такому положенню залишались на узбіччі практики усамітнення, побудови і самовиховання [53, с. 15].

Таким чином, споглядаючи на свободу як сукупність проектів, які породжені групами людей, що знаходяться в певних соціальних умовах, дозволяє діалогічно ставитись до суперечок навколо того, що є свобода та хто її захищає. Така думка надає можливість одночасно побачити визвольні проекти усіх сторін конфлікту та зрозуміти, що в розумінні кожної зі сторін є свобода [53, с. 15].

У зазначених працях сучасних науковців в різних напрямках державного механізму, основою яких виступає формування свободи, розглянуто свободу з історичного напрямку і сформульовано *визначення свободи в цивілізаційному вимірі*:

1. Як термін – свобода це – можливість індивідам у якості соціальних осіб вести діяльність відповідно їхніх інтересів.

“2. Як процес – постійний розвиток становлення прав і свобод громадян. Свобода в історичному аспекті як постійно перехідний вимір в різні стадії суспільного розвитку: від відносної але свободи – “Давня Греція де визнавалися права громадян у публічному управлінні” – до несвободи взагалі – фактичного скасування цих прав і свобод у період Середньовіччя; потім рабовласництво, кріпацтво і знову до свободи – відміна рабовласництва, кріпацтва, до періоду буржуазних революцій, де права і свободи громадян закріплені на законодавчому рівні з домінуванням громадян над потребами держави.

3. Як дія в суспільстві – постійне відстоювання громадянами своїх прав і свобод в усі історичні часи, переважно через часті громадянські революційні війни, коли суспільство вже не може у ніякий інший спосіб досягти дієвих прав і свобод.

4. Практика як реальність – закріплення прав і свобод на законодавчому рівні, та дієвість цих прав і свобод у певні проміжки часу” [142, с. 247].

Далі розглянуто свободу в філософському вимірі.

Свобода в філософській сфері.

У Ю. Ф. Кравченко свобода – це : “Пізнавальне відношення осмислюється як, таке, що влаштоване у взаємозв’язок життя, а відтак, і пізнання свободи окрім інтелектуального дискурсу охоплює ще й волю і чуття людини (її переконання, оцінювання)” [80, с. 7].

У О. П. Донченко з’ясовано, що аксіологічний зміст свободи полягає у її взаємозв’язку із категоріями рівності та справедливості, що в сукупності утворюють сутнісну основу правової цінності засобу досягнення різноманітних форм самореалізації як особистості, так і суспільства в цілому [43, с. 6]. Свобода у формі творчої самореалізації – виступає у якості формально-змістовної категорії сучасного права. Отже, формальною основою свободи є норми позитивного права, а змістовною – природні та невідчужувані права людини, тобто життєво важливі потреби і інтереси [43, с. 14]. Гносеологічна функція свободи є пізнання права через свободу та його визначення як міри свободи. Це створює умови гармонізації суспільних відносин, а завдяки універсальності пізнавальної функції свободи, право стає мірою свободи. Наповнене категоріями свободи, право використовується як засіб для досягнення благ свободи у формі самореалізації особистостей, а в цілому загального блага [43, с. 14].

І. О. Дишлевий включає свободу в систему уявлень соціальних інститутів і соціальних груп на когнітивному і діяльнісному рівнях. На думку автора соціологічною концептуалізацією свободи розкривається уявлення про неї через змістовні смисли, що породжуються індивідами в контексті взаємодії інституціонального і самоорганізаційного суспільних рівнів [41, с. 16].

О. О. Піменова розглядає свободу особисту в умові самореалізації особистості [105, с. 1]. Найбільш яскраво висвітленими показниками соціальної суб’єктивності індивіда виступає особистісна свобода, а саме: у самостійному виборі засобів досягнення цілей; формуванні установки на актуалізацію життєвої стратегії до самореалізації та володінням суб’єктом необхідними для цієї реалізації знаннями; активною діяльністю у будь-якій сфері, яка відрізняється творчою самостійністю і відповідальністю та готовністю до індивідуального

ризик. Також здатністю особистого впливу, у тому числі і результатами своєї діяльності на інші соціальні суб'єкти [105, с. 9].

Л. А. Подолянко вважає, що людина, будучи особистістю, має усвідомлення про відповідальність за власну життєдіяльність. Засновниками світової філософії атестовано вибір, що об'єктивується у конкретних рішеннях та вчинках, як міру особистісної свободи, її найважливіший за критеріями показник [109, с. 10]. Свобідна творчість самореалізації особи є своєрідним підсумком “життя свободи”, логікою її розгортання. Вихідний пункт процесу творення свободи – це розвинена особистість, для якої свобода виступає природною потребою та неодмінною умовою існування [109, с. 11].

У О. В. Турко: “Неусвідомлений вплив культурних нормативів, з одного боку, дає певний ступінь свободи, а з іншого – створює напругу постійного пошуку власних орієнтирів. Свобода проявляється як вибір певних норм або відмова від них, як *свобода від* їхнього примусу й обмежень. “Свобода для” є, на нашу думку, добровільним служінням найвищим цінностям, які залишаються незмінними упродовж усієї історії не тільки науки, а й культури загалом” [162, с. 11]. Автор визначає свободу у здатності людини виходити за межі встановленого нею світу належного. Таке розуміння свободи надає можливість внесення її до переліку підвалин наукової раціональності. Відмова від застарілих принципів та норм, які вичерпали свій евристичний потенціал і вироблення нових стратегій та ціннісних орієнтирів пізнання, завжди йде на користь раціональній діяльності вченого, творчість якого проявляється не лише у процесі вироблення нового знання, але й у формуванні власної моделі розв'язання проблемних ситуацій [162, с. 14]. Свобода є “ідеалом природного порядку”, крізь призму якого формуються норми опису, пояснення і розуміння світу [162, с. 18].

Б. Ю. Рудь, розглядаючи свободу у філософії Б. Спінози, доводить, що свобода полягає у тому, що в наслідок усвідомлення людиною свого місця в причинно-наслідковому зв'язку і осягнення своєї природи вона може перетворити багато афектів на об'єкти свого пізнання, а не бути їхнім об'єктом. Також людина може приборкувати дію пасивних (поганих) афектів активними афектами, які

приноситимуть людині задоволення. Істинна свобода виражена у здатності людини до дії: чим більш здатна особа діяти, переборюючи активними афектами (діями) пасивні, тим більш вона стає вільною [128, с. 7].

А. О. Синах вважає, що свобода мислиться не лише як відсутність залежності, але й як моральне творче самовизначення особистості. Тож, на думку автора, творити і бути вільним – практично одне й те саме [137, с. 16]. Визначення свободи автором розуміється як абсолютний потенціал людини, також можливість діяти відповідно до своїх цілей і інтересів. Свобода у реальності не існує як раз і назавжди стале, застигле, а можлива лише як те, що стає (актуальне), вона динамічна – це завжди процесуальність і розвиток, у разі їх зникнення зникає і свобода. Відповідно, автор трактує свободу як можливість і активність [137, с. 23–24].

Виходячи з викладеного матеріалу сформульовано визначення свободи в філософській сфері:

“1. Як термін – можливість індивіда робити вільний вибір у своїх планах, цілях, бажаннях тощо, з мірою відповідальності за свої дії, задля не порушення свободи інших громадян.

2. Як процес – безперешкодний усесторонній розвиток особистості.

3. Як дія в суспільстві – тут свобода проявляється як вибір, відмова, чи переутворення певних норм, як свобода від їхніх обмежень. Справжня свобода індивіда виражена у можливості для здійснень дій.

4. Практика як реальність – процес самореалізації особистості у всіх можливих напрямках життя: політиці, мистецтві, спорті, науці тощо” [142, с. 247].

Наступним визначенням є свобода в соціально-демократичному вимірі.

Свобода в соціально-демократичному вимірі.

Ю. Ф. Кравченком з’ясовано сутність нового підходу до свого роду “поділу влад” між гілками влади та різними недержавними громадськими угрупованнями, що в сумісній життєдіяльності творять ті, або інші форми суспільного впорядкування [80, с. 7]. Також даний автор мислить свободу в соціальній сфері – як нове співвідношення комутативної та дистрибутивної справедливості [80, с. 8].

У Я. В. Лазура знаходимо наступні положення, які, на наш погляд, потрібно віднести до розробки зазначеної термінології: “При цьому реальне і найбільш ефективне забезпечення прав і свобод громадян в сфері публічного управління можливе за умови їхнього комплексного поєднання. Це дасть можливість не лише активно і дієво боротися з правопорушеннями в даній сфері, а й не допускати та попереджувати їх вчинення” [82, с. 6]. Також класифікація правових норм, у якості адміністративно-правового механізму, що забезпечує права і свободи громадян у сфері публічного управління, включає різні їх види: за цільовим призначенням – це регулятивні і охоронні; за правовим регулюванням – матеріальні і процесуальні; за юридичною формою – забороняючи, зобов’язуючи, уповноважуючи та стимулюючи; за юридичною силою – це норми законів та підзаконних актів; а за дією по колу осіб – як норми, що регулюють діяльність державних та недержавних організацій та їх працівників, громадян держави та інших осіб (без громадянства, іноземців); за узагальненням правових норм – у якості загальних та спеціальних [82, с. 8].

У сучасній правовій науці традиційно визначають три покоління прав та свобод людини. Перше покоління охоплює громадські і політичні права, закріплені законодавчо завдяки буржуазним революціям, друге покоління спирається на соціально-економічні права – сформульовані у XIX ст. Так, в конституції СРСР 1936 р. було закріплене широке коло прав і свобод “другого покоління”, а саме: право на працю та відпочинок, право на освіту, на медичну допомогу. Цей основний перелік прав і свобод у своїй сумі і є соціальним забезпеченням людини. Третє покоління охоплює спеціальні права. Тобто, окрім категорії громадян дітей, молоді, людей похилого віку, охоплює права і свободи інвалідів, біженців представників національних меншин та ін., які із соціальних, політичних чи фізіологічних причин не мають рівних можливостей із іншими громадянами щодо реалізації загально-громадських прав і свобод, через що потребують державної та міжнародної підтримки [82, с. 14–15].

В Україні, у механізмі адміністративно-правового забезпечення прав та свобод людини, саме норми адміністративного права займають фундаментальне

місце. Від чіткого формулювання текстів нормативно-правових актів та їх правильного застосування залежить додержання прав та свобод людини і громадянина [82, с. 17].

Реалізація прав і свобод громадян у сфері публічного управління має особливість, яка полягає у тому, що громадяни, будучи учасниками цих правовідносин, виступають у якості приватних осіб, реалізуючи свої особисті загальногромадські права та свободи [82, с. 17–18].

Також автором визначено, що однією з найважливіших ознак правової, соціальної та демократичної держави є дотримання та захист життєво важливих прав і свобод людини. Тому в державах створені та функціонують механізми забезпечення прав і свобод, у разі їх порушення – відновлення цих прав і свобод та відшкодування особі заподіяного збитку. Отже, комплексність та повнота гарантій – є головною вимогою, яка необхідна для ефективної діяльності усіх структур суспільства та держави [82, с. 21].

Забезпечення прав та свобод громадян, у сфері публічного управління, здійснюється державою через адміністративно-правові норми упорядкування суспільних відносин з метою їх юридичного закріплення, для реалізації охорони та розвитку у сфері діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування [82, с. 27].

Права та свободи громадян, які реалізуються через публічне управління, необхідно розуміти як можливість реалізації своїх вимог відносно надання певних гарантованих у Конституції та законах України благ з боку органів державного управління і місцевого самоврядування [82, с. 28].

Адміністративно-правовий механізм має на меті як забезпечення прав та свобод громадян у сфері публічного управління, так і механізм правового забезпечення здійснення засобів упорядкованості суспільних відносин відповідно до цілей та задач правової держави. Такий механізм покликаний бути у якості підтримки законності та правопорядку як основи та невід’ємної умови цивілізованого життя громадян у спільноті [82, с. 28–29].

Автор О. П. Донченко вважає, що право відносно свободи має подвійний сенс. З одного боку право є умовою забезпечення і захисту прав та свобод для дії людини як вільної особи. З іншого, завдячуючи регулятивному характеру, одночасно право є й універсальним засобом обмеження соціальної свободи [43, с. 8–9]. Також зауважує, що правовий простір, завдяки його соціальним інститутам допомагає людині бути самою собою не ізольованою від суспільства, а як частиною суспільної особистості [43, с. 14].

І. О. Дишлевий надає визначення свободи: “М. Фуко концептуалізує свободу як пов’язану із уявленнями щодо рівності можливостей здобуття благ усіма громадянами країни ...” [41, с. 2].

Поняття Ф. Фуко: “дискурс”, “дискурсивна формація”, “висловлювання”, “епістема” та “археологічний опис” надають змогу визначити свободу як соціальний феномен, який визначає умови і можливості здійснення індивідами вибору і дій, та виявити інституціональну оформленість свободи у якості форми прояву соціального [41, с. 4].

Головна наукова новизна автора полягає у тому, що вперше представлено свободу як соціальний феномен, який регулює специфічні соціальні відносини в умовах соціальної рівності (чи нерівності) та реалізації певних соціальних інтересів, соціальних статусів індивідів і соціальних верств населення із урахуванням відповідних вимог до додержання свободи, що, у свою чергу, стабілізує та підвищує рівень усталеності соціальних систем [41, с. 5].

У автора: “Свобода аналізується як форма прояву соціального через її визначеність і оформленість у правових і політичних аспектах інституціонального й самоорганізаційного рівнів соціальної реальності” [41, с. 8].

Свобода виражає соціальне, тому що вона існує у якості соціального феномену, що інтегрує підсистеми суспільства та його інституціональний і самоорганізаційний рівні. Внутрішньо-суспільна інтеграція реалізується солідаризацією і взаємним перетинанням “індивідуального” і “колективного”, що виражається в ідеях, через які здійснюється комунікація. Виходячи з цього, відбувається (відносна) гармонізація інтересів соціальних груп, які володіють

неоднаковим доступом до влади та інших соціально-значимих ресурсів, інакше залежність створена умовами державних інститутів видозмінюється. Тоді свобода “від чого” здобуває характер відносно регульований [41, с. 9].

Незалежність суджень і дій, збереження індивідуальної і групової суб'єктності у адаптаційних процесах, щодо соціальної структури суспільства, та здатність до творчості у відтворенні соціальної реальності є характеристиками свободи як феномену соціального [41, с. 9]. За автором: “Свобода, як демократична цінність, проявляється в рамках свободи як соціального феномену через участь у державному будівництві у контексті відкритого суспільства” [41, с. 10].

Також у свідомості індивідів присутній принцип примату, який виступає як права людини у взаємодіях державних структур та громадян. Таким чином, свобода виступає перш за все у якості соціального феномену, що проявляється через зрілі інститути демократії [41, с. 10].

Сенс свободи, як соціального феномену, полягає у забезпеченні консенсусу та гармонізації суспільного і особистісного на основі поваги людської гідності і упевненості громадян у тому, що задекларовані права і свободи мають реальну захищеність [41, с. 11].

Свобода у якості соціального феномену виступає не лише як свобода вибору, але і як свобода для дії на інституціональному і на самоорганізаційному рівнях власних умонастроїв. У груповому прояві свобода полягає у визнанні значущими як інших, так і усвідомленні своєї винятковості. У цьому контексті доволі виразно проявляється конфлікт між персональною і груповою свободою вибору, дії і відповідальності [41, с. 11]. Через оформленість прав людини свобода набуває інституціональної форми, з огляду на це, передбачається [41, с. 12].

Свобода у якості форми прояву соціального, бере участь у створенні і відтворенні ідеологічних конструктів, які орієнтують індивідів на ту, або іншу позицію у відносинах нерівності і процесах соціальної мобільності. У ціннісно-нормативному вимірі свобода пов'язана із формулюванням порівняно уніфікованих можливостей індивідів відносно соціальної мобільності в ідеології,

яка присутня через доступні різним соціальним верствам конструкти у масовій свідомості громадян [41, с. 13].

Розглядаючи свободу як демократичну цінність автор наступним чином дає визначення прояву соціального у свободі: “Соціальне у свободі полягає в гармонізації соціальних взаємодій по вісі держава-громадяни” [41, с. 14].

Таким чином, автор аналізуючи соціальне у свободі, у контексті затребуваності прав індивідів та соціальних очікувань, щодо соціальної політики держави та готовності представників державних владних структур реалізовувати соціальні інтереси на основі законності, вважає, що розвинена демократія передбачає як процедурну реалізацію, так і захист прав індивідів [41, с. 14].

Відносно вільного вибору дій, свобода, як форма прояву соціального, передбачає також розуміння відповідальності за їх наслідки. Така двоїстість свободи “від чого” в умовах формування інститутів громадянського суспільства веде до формування конструктивності свободи “для чого” [41, с. 15].

Свобода через механізми залежності і відповідальності пристосовує соціальні верстви населення до збереження “динамічної рівноваги” соціальних систем. Також свобода у соціальному слугує індикатором характеру змін властивостей і якостей суспільних відносин, які пов’язані із демократизацією, формуванням правової держави та розвитком громадянськості [41, с. 18].

У О. О. Піменової “... індивід не лише пасивно адаптується до суспільства, але й виступає суб’єктом соціальних відносин, створюючи у певній мірі власну мораль, власну релігію тощо” [105, с. 8].

Також автор зауважує, що: “...попри існуючі відмінності, у соціологічному дискурсі свобода, перш за все, сприймається як здатність людини самостійно обирати певний варіант свого життєвого проекту, як можливість самореалізації особистості, умова її соціальної суб’єктності” [105, с. 8].

У автора І. Й. Магновського, відносно соціальних гарантій прав і свобод: “На основі опрацьованого матеріалу зроблено висновок, що соціальні гарантії – це сукупність умов, способів і засобів соціального характеру, які спрямовані на

здійснення відповідних соціальних благ особи. Вони забезпечуються соціальною політикою держави” [91, с. 15].

Автором М. В. Давидовою сформульована концепція соціально-економічних та культурних прав як особливих прав людини, що реалізуються державою, або із її допомоги та відповідно з цією концепцією держава діє як творець та захисник економічно-соціального добробуту людей [36, с. 3]. Науковець привертає нашу увагу на світовий досвід, згідно якого головною умовою вирішення проблем забезпечення прав та свобод людини виступає громадянське суспільство, також соціально регульована ринкова економіка, демократична соціально-правова держава. Правова держава проголошує права та свободи людини і соціально-наповнює їх конкретним змістом. Основою законодавства та політики правової держави виступають права та свободи людини [36, с. 3].

Розвиток лібералізму призвів до визнання соціальних прав, що у свою чергу перетворило правову державу у соціально-правову і таким чином поєднало конституціоналізм із політикою державного втручання у соціально-економічну сферу [36, с. 11].

Обов'язком соціальної держави є забезпечення громадян визначеним мінімумом благ, які гарантують соціальну безпеку своїм громадянам, а головною функцією соціальної держави виступає як гарантія, так і забезпечення умов для реалізації громадянами соціально-економічних прав [36, с. 11]. Умовами реалізації зазначених прав соціально-правової держави повинен виступити чітко та ефективно сформований юридичний механізм, здатний забезпечити їхню реалізацію відповідно до законодавства життєвих інтересів усіх соціальних верств, та ефективність правового розв'язання конфліктних ситуацій на усіх рівнях політичної структури, державної та соціальної [36, с. 13].

Науковець І. М. Мухін вбачає соціальною свободою – здатність індивіда активно соціалізуватися і адаптуватися у сформованих суспільством формах обмеження, приймаючи міру ускладнення системних зв'язків між соціально-

активними суб'єктами. Соціальна свобода за своєю природою має суб'єкт-об'єктну та суб'єкт-суб'єктну структуру, що дозволяє розглядати сучасний соціум як динамічну систему обігу і обміну особливих видів свободи [100, с. 6]. Отже, соціальна свобода передбачає широке, розгорнуте ставлення до соціалізації як до процесу самовідтворення і його власної цілісності та інтегрованості, тобто у якості “суспільного інтересу” [100, с. 9].

На думку А. С. Філатова однією із відмінних ознак сучасного соціально-історичного етапу розвитку – це високій ступінь самостійності соціальних суб'єктів, що являє собою як суспільство в умовах природного середовища, так і окремі особистості у межах соціальної системи [169, с. 3]. Результати людської діяльності формують соціальну свободу особистості, а соціальна свобода особистості є показником та відображає характер, стан та якість суспільних відносин, функціонуючих соціальних інститутів і соціальних спільностей, які створюються [169, с. 13].

В. В. Лісіцин вважає, що кожен індивід, перебуваючи у взаємодії з іншим індивідом, як чинить вплив на індивіда, так і зазнає вплив від іншого. А оскільки відчуття дії спрямованої на людину ще із стародавніх часів розцінюється як виявлення її необхідності, а не свободи, і оскільки це положення у філософії не ставиться під сумнів, тож ознаками свободи слід вважати саме здійснення впливу. Отже, таке положення дає змогу визначити свободу як здатність суб'єкту чинити вплив на протилежну сторону взаємодії викликаючи у неї якісь зміни. Тому носіями соціальної свободи є як особистості, так і соціальні групи і суспільство. Головними факторами, що впливають на реалізацію соціальної свободи є матеріальні ресурси, уміння і навички, індивідуальна та колективна свідомість – це забезпечує суб'єкту можливість змінювати зовнішній світ [88, с. 7–8].

На основі викладеного матеріалу сформульовано визначення свободи в соціально-демократичному вимірі:

“1. Як термін – свобода в соціальній сфері виступає як регулятор рівноправних відносин між різними верствами населення, як основа, завдяки якій відбуваються різного рівня інституціональні утворення, дотримується рівень

стабільності соціальних систем, у підтримці соціального порядку та стабільності суспільства. Усе це інтегрує суспільство як цілісність усіх верств населення до порядку, урахування інтересів усіх суб'єктів стосовно їх реалізації [142, с. 247].

2. Як процес – суб'єкт вступаючи у певне громадянське коло є не лише пристосовувачем до певної громади, що приймає усі сталі форми цього громадського устрою, але є також суб'єктом, який втілює у життя свої принципи, інтереси, цим самим є і перетворювачем, або доповнюючим індивідом устрою, в якому перебуває.

3. Як дія в суспільстві – індивід, що знаходиться у колі громади, в якій враховуються її інтереси, включається у процес реалізації здійснення і цілого проекту, разом з усіма для усіх, і задля задоволення своїх інтересів.

4. Практика як реальність – отримання відповідних соціальних благ, які забезпечує держава через соціальну політику” [142, с. 248].

Наступним кроком визначено свободу в інституційно-правовому вимірі.

Свобода в правовому вимірі.

Ю. Ф. Кравченко підкреслює, що за І. Кантом держава виступає умовою практичної реалізації ідеї права як свободи, тож і створюватись і функціонувати держава має відповідно до законів свободи [80, с. 10]. Автор визначає свободу у правовій сфері – як визнання та дієвість різноджерельного права (звичаєвого, договірної, доктринального чи судового), яке за своєю природою має конституційне або неопозитивне право (ст.ст. 3, 8, 19, 21, 22 Конституції України) [80, с. 12–13]. Проголошення будь-якого права людини, у тому числі і закріпленого державними актами, є початковим етапом для його здійснення. Гарантія права індивіду розуміється як система соціально-економічних, моральних, політичних та юридичних умов, які забезпечують їх фактичну реалізацію та захист [80, с. 14]. Діяльність державних інституцій з охорони засадничих прав та свобод громадян визначається закріпленням правових норм, як найбільш загальні, вихідні положення та панівні в державі політичні і правові ідеї. Також сюди входять основні засади та керівні настанови, які визначають головні правила організації та реалізації правових норм [80, с. 19].

Демократизація в сучасних умовах можлива у двобічному відношенні між громадянами і державою як такі суб'єкти, що пов'язані взаємними правами та обов'язками [80, с. 27–28].

У Я. В. Лагура основою прав і свобод громадян в публічному управлінні є структура адміністративно-правового механізму забезпечення прав та свобод громадян. Ця структура включає в себе наступні елементи: норма права, правовідносини, принципи прав та свобод громадян і стадії їхнього забезпечення, гарантії здійснення прав та свобод громадян, юридичні факти та акти застосування норм права [82, с. 7]. Методами адміністративно-правового забезпечення прав та свобод громадян, потрібно розуміти способи та прийоми практичної реалізації правозахисних завдань та функцій повсякденної діяльності органів управління, які закріплені за ними на основі компетенції встановлених меж та у відповідній формі [82, с. 31].

О. О. Кравченко зауважує, що в правовій державі захист прав та свобод громадян, здійснюється через систему процедур, механізмів і інститутів, які захищають суб'єктивні права на основі об'єктивного правопорядку [79, с. 7].

О. П. Донченко, розглядаючи індивіда та суспільство у якості складових єдиної системи, дійшла висновку, що розвитком цієї взаємоузгодженої системи виступає свобода як категорія права [43, с. 5]. Також у автора обґрунтовано, що свобода у формі творчої самореалізації являє собою формально-змістовну категорію сучасного права України, що базується на динамічній єдності природно-правових та позитивістських засад [43, с. 5].

Автор довела, що свобода, як категорія права, являє собою один із способів прояву свободи як буттєвої характеристики існування людини, що полягає у прагненні особи не лише віднайти зв'язок та здійснення в собі світу, а ще й забезпечити співпадіння із світом та іншими людьми [43, с. 6].

Також О. П. Донченко у співвідношенні понять “свобода” і “право” констатує наявність трьох методологічних підходів: право – це свобода; право – це міра свободи; право – це міра обмеження свободи [43, с. 8]. Автор резюмує, що існує достатньо підстав, щоб узагальнити теоретичні характеристики свободи у

якості всезагального принципу права головними серед яких: вираження свободи будь-якою мірою узгоджується принципами демократизму, гуманізму, рівності, справедливості та взаємної відповідальності держави і особи [43, с. 9]. Отже, фундаментальні цінності людини утворюють базову аксіологію права, та сутнісну константу юридичного простору [43, с. 11].

В логіці взаємозв'язків свободи, рівності і справедливості саме право виступає у якості елемента загального блага, бо воно покликане забезпечити їх. Та навпаки, загальне благо і є результат функціонування права. Ціннісні відмінності загального блага та права полягають у тім, що благо виступає у якості цінності-цілі, а право – це цінність-засіб, який покликаний для досягнення більш значимих цінностей (у тому числі, самореалізації особистості) [43, с. 11].

Розглядаючи свободу як критерій права, увага акцентується здатністю свободи бути методологічним орієнтиром для права. Це дозволяє відокремити категорії моралі та права, приватного і публічного права й відіграє першочергове значення у співвідношенні природного та позитивного права. У розмежуванні публічного і приватного права, держава гарантує сферу свободи індивідів, де відсутня сфера політичних інтересів не матиме можливості свавільно втручатися [43, с. 11].

Таким чином, автор наголошує, що саме приватна власність формулює найбільш повну свободу, бо приватна власність дає енергію та величезний простір для розвитку, прояву винахідливості та новаторської ініціативи [43, с. 12].

У О. О. Піменової: “У правовій науці, зокрема у ліберальній концепції “праворозуміння” (Л. Завадська, Р. Лівшиц, Н. Малєїн, В. Нерсесянц та ін.), всезагальною мірою свободи визначається право, яке одночасно є необхідною формою свободи особистості, оскільки буття свободи можливе лише як право та у формі права” [105, с. 2].

Автор І. Й. Магновський умовно поділяє юридичні права і свободи на три групи: 1) гарантії їх реалізації; 2) гарантія їх охорони; 3) гарантії їх захисту. До першої групи відносяться межі прав та свобод, конкретизація їх у законодавстві; у конституційно-правовому принципі статусу особи; юридичні факти, з якими

пов'язується володіння ними і безпосереднє користування; процесуальні форми реалізації; заходи заохочення і стимулювання правомірної поведінки; юридичні обов'язки. До другої групи належать взаємопов'язані заходи, які направлені запобіганню правопорушень і встановленню та знешкодженню умов і причин, що їх породжують. До третьої групи входять норми, що представляють юридичні засоби для безпосереднього захисту порушених прав та свобод, які визначають порядок використання цих засобів. Також порядок поновлення таких прав, порядок застосування санкцій до осіб винних у їх порушеннях. Тому в цілому, автор розглядає юридичні гарантії прав та свобод як сукупність умов і спеціальних правових способів та засобів, за допомогою яких забезпечується безперешкодне здійснення прав і свобод, їх охорона та захист [91, с. 16].

О. В. Турко, розглядаючи свободу у взаємозв'язку із нормативністю, як одну з актуальних проблем сучасної філософії та методології науки, зауважує, що загальне поняття норми виростає із співвідношення реального і потенційного, звужуючи наше сприйняття світу до певних дозволених меж, які допомагають прогнозувати можливе здійснення свободи іншого. Норми є інституціями взаємних обмежень, що дозволяють уникати свавілля, але водночас екстенсивне розгалуження системи нормативного регулювання має потребу до свого самозбереження задля збереження свободи [162, с. 8].

Із викладеного матеріалу сформульовано вимір свободи в правовій сфері:

“1. Як термін – це можливість волевиявлення та реалізація прав з мірою обмеження їх дій задля не порушення свободи інших громадян” [142, с. 248]. (Право – система соціальних загальнообов'язкових норм, дотримання яких забезпечується державою [183].

“2. Як процес – свобода в юридичній сфері, головним чином, виявляється у активній участі в публічному управлінні, тому що є такою, що виступає від публічних відносин через інститути публічної влади, таких, що гарантуються захистом держави, які реалізуються через складання актів та їх реалізацію щодо вимог здійснення громадянських інтересів у відносинах між суб'єкт – об'єктом; суб'єкт – суб'єктом; суб'єкт – державою” [142, с. 248–249].

“3. Як дія в суспільстві – тут йдеться про взаємопов’язані стосунки між суспільством і державою, де громадяни і держава мають один до одного взаємні права і обов’язки, також про реалізацію прав і свобод через розподіл “влади” між гілками державних структур та різного роду недержавних (суспільних) об’єднань, які здійснюють різної форми суспільні впорядкування. Це закріплені на державному рівні, через систему публічного управління, акти, норми, що утворюють закони, через які держава забезпечує реалізацію та захист прав і свобод громадян.

4. Практика як реальність – основою затвердження реалізації прав і свобод людини на практиці є договір про закріплення усіх можливих прав і свобод людини і громадянина, та про не втручання держави у особисту сферу свободи людини” [142, с. 249].

У подальшому дослідженні визначено свободу в політичному вимірі.

Свобода в політичному вимірі.

У автора Ю. Ф. Кравченко свобода постає “природженим правом” і її захист є обов’язком держави. Також на думку автора, свободу необхідно розуміти як сутнісну ознаку легітимацийної теорії держави і права. Автор наголошує, що у суспільно-правовій державі договір легітимує та водночас лімітує державу [80, с. 7].

Джерелом держави та права є суспільний договір, який являє собою обопільність стосунків між владою та громадянами, що пов’язані взаємними обов’язками та правами [80, с. 13]. Забезпечення ж прав і свобод визначається створенням умов для їх здійснення. Головним чинником таких умов є напрямок державної діяльності, спрямований на сприяння реалізації прав та свобод людини шляхом позитивного впливу на формування їх загально-соціальних гарантій [80, с. 13]. Громадянська думка є одним з проявів суспільно-політичної свідомості, яка виявляє ставлення народу до процесів, які відбуваються в суспільстві [80, с. 22].

У розумінні автора основною формою реалізації, як приватного так і публічного права, є договір, який виступає як легітимация та водночас лімітація

(обмеження) державної влади. Такий договір задає нормативно-критичний масштаб винесення суджень правового характеру та межі публічної влади. Отже, договір являє собою обґрунтування публічної державно-правової влади, а значить і обов'язку підкорення їй [80, с. 26]. Автор розуміє свободу: "...у політичній сфері – у дієвості суспільного договору, деліберативній демократії, новому розумінні "поділу влад" та громадянського суспільства, демократичному громадянстві;..." [80, с. 28].

Я. В. Лазур виділяє громадянські та політичні права, зазначені сучасною правовою літературою, як права і свободи першого покоління завойовані в результаті європейських та американських буржуазних революцій, суть яких полягає у зобов'язанні держави утримуватись від втручання у сферу особистої свободи та створювати умови для участі громадян в політичному житті [82, с. 14].

О. П. Донченко, розглядаючи свободу як категорію права, зауважує, що один із основоположних проявів свободи юридичної є політична свобода, тому що з'являється сукупністю ряду політичних прав та свобод індивіду. Автор визначає політичну свободу як природну та невідчужувану від людини, соціальних спільнот властивість, яка дозволяє їм висловлювати свої думки чи робити дії відповідно правовим нормам. Також сприяє реалізації їх інтересів у політико-владних відносинах. Автор розглядає політичну свободу у якості самостійного, універсального інституту суспільства, а не лише у якості ознаки демократії. Відповідно інституціональний аналіз дає змогу розглядати свободу політичну також як ідеальну модель організації індивідів з приводу політико-владних відносин (як колективних цінностей, організаційних принципів та норм) та конкретну реалізацію цієї моделі в політичній практиці у взаєминах індивіда, суспільства і влади [43, с. 12]. У висновках свого дослідження автор зауважує, що інститут політичної свободи, як спосіб існування соціуму, є не лише комплексом політичних прав та свобод, що гарантуються державою, але й також можливістю постійного заперечення доцільності форм політичного життя, інститутів та доктрин і можливістю самовизначатися суспільству. Невід'ємною властивістю інституту політичної свободи є антиномічність, що засвідчує множинність його

якостей та характеристик. Отже, антиномічність політичної свободи відображає об'єктивні протиріччя політичного життя і визначає багатоваріантність у політичному виборі [43, с. 15].

І. О. Дишлевий правову і політичну форми свободи визначає соціально, а саме на рівні дискурсів соціальних інститутів, на самоорганізаційному рівні громадської активності і в оформленні у правових документах, у політичних домовленостях, судженнях і уявленнях політичної еліти і громадян. Ця об'єктивація надає можливість переходу на новий рівень аналізу і поглиблення розуміння змістовних смислів, тобто визначення форм залежності, які регулюють відносини нерівності між владою і громадянами та інтегрують суспільство у цілісність, завдяки участі різних соціальних груп у встановленні консенсусу їхніх інтересів й оцінки доступності до різних ресурсів [41, с. 8]. Політичні і правові форми прояву свободи, на відміну від етичної і соціально-економічної, конкретизуються у якості конструктів усвідомлення свободи як цінності та ідеології в стратегіях перевлаштування суспільства [41, с. 9].

Підсумовуючи розуміння свободи, як форми прояву соціального, автор зауважує, що політична, правова, етична і соціально-економічна форми свободи можуть проявлятися у різних іпостасях: спочатку свобода набуває соціальної цінності, у подальшому свобода оформлюється як ідеологія, далі свобода виступає у якості режиму та практики державного управління, визначаючись у дискурсі посередництвом прав людини. Дискурс про свободу припускає існування свободи в різних іпостасях [41, с. 9].

За результатами дослідження свободи особистості, у автора О. О. Піменової ціннісний світ сучасного студента доволі тісно пов'язаний із аксіодискурсом суспільства, тим самим підтверджує тезу Е. Дюркгейма про те, що індивідуалізація свідомості і поведінки людини не лише не послаблює, а навпаки за певних умов може мати зміцнення позицій людини в суспільстві [105, с. 11]. Також автор зауважує: “Підкреслюється, що суб'єктність особистості, як вираз її свободи, перш за все, формується в культурах свободи” [105, с. 12]. Автор стверджує, що посилення громадянського змісту освіти передбачає зміни в

методиці викладання із пріоритетною орієнтацією на особистісно-орієнтовані методи, які покликані надати поштовх студентам окрім відповідального навчання з метою реалізації знань, ще й набуття знань, вмінь і навичок стосовно реалізації громадянських прав і свобод, а отже і формування громадянської культури особистості як вияву свободи громадян [105, с. 14].

Аналізуючи громадські практики сучасного студентства, автор виходить із концепції Г. Арендт, згідно якої реалізація особистісної свободи можлива, у першу чергу, в сфері політики. Дослідженням доведено, що тим особам, які зацікавлені політикою і приймають участь в політичній діяльності, притаманний найбільш високий рівень незалежності і самостійності. А тим, хто ставиться байдуже до політики, – найбільш низький. Також найвищий рівень свободи і незалежності притаманний тим, хто прагне реалізувати себе у політичній кар'єрі [105, с. 15].

У І. Й. Магновського: “Реальність демократії в суспільстві є основою реальності гарантій прав і свобод людини та громадянина. Їх здійснення та повна реалізація можливі лише за умов додержання та виконання обов’язків як з боку держави, так і самих людей. Кожен має можливість використовувати свої права і свободи за власним розсудом, здійснювати вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей” [91, с. 3].

Слід додати, що проголошення прав та свобод людини і громадянина та їх суворе повсюдне дотримання є різними речами. Тому потрібно прийняти такі закони, якими буде встановлено ефективний механізм контролю, котрий надавав би можливість здійснення прав і свобод [91, с. 3]. Також автор зазначає, що: “Підвалини реальності прав і свобод людини та громадянина полягають в тому, що права та свободи гарантуються державою і не можуть бути скасовані, а при прийнятті нових законів, або внесенні до них змін не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. А для цього необхідні відповідні гарантії здійснення людиною своїх прав та свобод” [91, с. 3].

Автор стверджує, що усвідомлення головного сенсу держави через призму прав та свобод людини, теоретико-правові погляди зосередила переважно на

аргументації прав та свобод. У цьому контексті держава постає головною умовою і середовищем існування прав і свобод людини і громадянина. Таким чином, аналіз позиції щодо визначення держави у якості головної умови і сфери існування прав та свобод людини і громадянина дають підстави для розгляду держави як їх гарантій [91, с. 8].

Розгляд суспільства, у якості своєрідного громадсько-політичного утворення (представниками теоретико-правової думки), підвело нас до висновків, що поступово суспільство усвідомило природність наявності своїх прав і свобод, згідно яких вони мають здатність створювати умови для самовизначення, самореалізації та автономії і незалежності від будь-якого неправомірного втручання. Таким чином, суспільство також усвідомило спроможність приймати участь у формуванні державних органів влади і управління. Отже, ми можемо стверджувати, що і громадянське суспільство теж є складовим елементом гарантування прав та свобод людини і громадянина [91, с. 8–9]. Автор акцентує увагу на наступних політичних гарантіях України: право на свободу зібрання (ст. 36 Конституції), що дозволяє громадянам шляхом об'єднання вирішувати свої справи без втручання держави; право на участь у громадських організаціях з метою задоволення своїх законних різноманітних інтересів і їх захисту. Тут особлива роль належить профспілкам, які об'єднують громадян за спільними інтересами та родом діяльності; гарантії права звернення громадян до органів державної влади, органів місцевого самоврядування (ст. 40 Конституції), що забезпечує можливість кожному відстоювати та захищати свої права і інтереси та впливати на поліпшення роботи органів влади й місцевого самоврядування; гарантію на право звернення кожного громадянина до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який здійснює парламентський контроль за додержанням прав та свобод людини і громадянина (ч. 3 ст. 55 Конституції) [91, с. 12–13].

Аналізуючи гарантії прав та свобод людини і громадянина в праві України автор аргументує: “На основі аналізу зроблено висновок, що політичні гарантії – це елемент політичної системи суспільства, певні умови, способи і засоби, які

забезпечують використання механізму влади народу з ціллю здійснення прав і свобод людини та громадянина. Вони відображають загальновизнані міжнародні норми, передбачені у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, Європейської конвенції з прав людини та багатьох інших” [91, с. 13].

У автора І. І. Прокопчук вихідними положеннями в обґрунтуванні політичної свободи за вченням А. де Токвіля це – гуманістична спрямованість, що полягає у розвитку особистості, інтересах людини, її щастя та добробуту [121, с. 10]. Автор зауважує, що однією з необхідних важливих передумов інституалізації свободи за А. де Токвілем – це раціоналізація влади, а: “Найміцніша політична свобода народжується спочатку на рівні першоелементів державно зорганізованого суспільства – у громаді. Місцеве самоврядування – не лише принцип, а й інструмент забезпечення свободи у соціумі. Політичні інституції без місцевого самоврядування набувають лише зовнішніх атрибутів демократії, позбавлених справжньої свободи” [121, с. 11].

Міцну та стабільну свободу породжує ліберально-демократична модель політичної культури, яку вчений розглядав аналізуючи американський досвід 30-х років XIX ст. Цей список охоплює широке коло ліберально-демократичних принципів і цінностей (поділ влад, система стримувань та противаг, народний суверенітет, права та свободи громадян, парламентаризм і місцеве самоврядування) [121, с. 13].

У автора В. О. Скомаровського свобода, як політичний режим, у поєднанні із демократією передбачає чітке визначення меж можливого втручання держави і різних колективів (корпорацій, общин, тощо) у справи людини. Також визнання правомірності і цінності для суспільства плюралізму поглядів і дій. Особливо важливим також є ефективне функціонування механізму обмеження сваволі бюрократичного апарату політичної влади та запобігання поглинанню суспільства державою, партією чи то церквою або ж іншими організаціями. Свобода, у поєднанні із демократичним політичним режимом, утверджує компетентність, високий професіоналізм посадових осіб та їх порядність, дисциплінованість та готовність до безкорисливих дій на благо усього суспільства [145, с. 8].

Автор зауважує, що державна політика маючи зосередження на індивіді презентує себе як процес, а не у якості чітко побудованої програми дій, а ліберально-демократичний режим виступає переважно як спосіб життя асоціацій та досвід комунікацій, аніж форма правління [145, с. 9].

Також автор наголошує, що хоча теорія громадянського суспільства ґрунтується на ідеї автономності і індивідуальної свободи громадян, у сферу якої не повинна втручатися держава, однак саме держава повинна виступати гарантом прав та свобод людини і створювати умови для сприяння їх реалізації [145, с. 9].

Свободу, як процес свого розвитку та дії в суспільстві, у автора спостерігаємо наступним чином: “Загальним духовним полем розгортання політичних процесів є культура. Сконцентровані в ній загальнолюдські і національні пріоритети та цінності виступають своєрідним гарантом демократичної стабільності політичних процесів” [145, с. 11].

В. А. Гапоненко вважає, що доволі часто свобода зводиться до однієї з ознак демократії, а таке розуміння свободи звужує її сутність та призводить до хибного трактування демократії і викривленої політичної практики [26, с. 3].

Функціонує демократична політична система на основі певних об’єктивних закономірностей та трансформується під впливом суспільних змін, а одним з основних чинників, від яких залежить функціонування демократичної політичної системи – це політична свобода, її розуміння, рівень і межі. Саме тому аналіз політичного розвитку повинен базуватись на вивченні місця та ролі політичної свободи у демократичній політичній системі в конкретно-історичному періоді і в межах певного суспільства [26, с. 3].

Авторське визначення політичної свободи розуміється у можливості громадян реалізовувати різноманітні інтереси завдяки участі в суспільно-політичному житті країни і володінню політичними правами [26, с. 6].

Згідно аналізу результатів емпіричних спостережень дослідників результатів політичної практики різних держав, автором встановлено напрями обмеження реалізації політичної свободи, а саме на фоні демократії відбувається маніпулювання громадською думкою, розширення державних повноважень під

гаслом забезпечення безпеки, популізм тощо. Внаслідок однобічного розуміння свободи, як мети матеріального благополуччя, виникає суттєве відхилення невідповідності свободи відносно сучасних суспільно-політичних умов політичних систем різних країн. Таким чином, спостерігається зниження рівня довіри до демократичних інститутів і процедур, згорання політичної участі і асоціативної діяльності, нівелювання цінностей демократії та втрата моральних орієнтирів, у результаті – криза демократичної політичної системи в цілому. Сучасне дослідження політичної свободи усе частіше залежить від духовної незалежності, автономії особи, рівня політичної свідомості та культури [26, с. 6–7].

Б. Ю. Рудь розглядає проблему свободи в напрямку історико-філософських досліджень, переважно політичних аспектів свободи, досліджуючи ці аспекти філософськими поглядами Б. Спінози, а саме свободою філософування. Свободою філософування є втілення принципу свободи на державницькому рівні та уможливлення свободи взагалі, її актуалізації та концептуалізації у соціумі. Свобода філософування зумовлена вродженим прагненням людини до самозбереження та постає як втілення свободи на державницькому рівні. Тут свобода виступає як політико-філософський та онтологічний параметри. Онтологічний параметр свободи є усвідомленням людиною свого місця у каузально-наслідковому зв'язку. Політико-філософський параметр полягає у обґрунтуванні свободи як сукупності свободи філософування, пізнавальній любові до Бога у визнанні прав на привілеї громадян і права суспільства на самоврядування [128, с. 1–3]. Свобода філософування виникає як результат прагнення людини до самозбереження та вдосконалення свого існування [128, с. 6].

Д. Я. Стецько вважає, що свобода є об'єктивною реальністю людського буття, яка проявляє себе різними способами. З одного боку, йдеться про мислення і розуміння, з іншого – про діяльність і культуротворення. Вимір свободи культуротворення базується на антропологічних визначеннях – відкритості і незавершеності людського буття у світі. Ці визначення співпадають із

фундаментальними рисами свідомості, такими як ідеація, самовладання і культуротворення. Усі вони є вирішальними чинниками культури, яка розуміється як становлення свободи людини: розкриття її власних сутнісних можливостей (у вигляді самоздійснення) і визначенні цілей життєдіяльності і абсолютних орієнтирів існування (у вигляді самовизначення) [153, с. 13].

Проаналізувавши авторські визначення свободи у політичному напрямку, наступним чином визначео поняття політичної свободи:

“1. Як термін – реалізація інтересів громадян у політичній системі суспільства.

2. Як процес – культура є головним загальним духовним розгортанням політичних процесів. Загальнолюдські пріоритети та цінності, які сконцентровані в ній виступають як гарант демократичної стабільності політичних процесів.

3. Як дія в суспільстві – у єдності державної влади із народом, у вигляді народного представництва.

4. Практика як реальність – основою реальності прав і свобод являється реальність демократичного суспільства через договір як легітимація та лімітація суспільно-державних відносин. Держава виступає гарантом існування, реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина” [142, с. 249].

Звідси - розуміння поняття “політичні свободи” представниками класичних ідеологій XVIII–XIX ст. як природна, невідчужувана від людини, інших соціальних спільнот якість, що дозволяє їм виражати свої думки і дії у відповідності з правовими нормами, інтересам і спрямована на стабілізацію і упорядкованість у політико-владних відносинах держави і суспільства.

В дослідженнях науковці використовували термін „політична свобода” як у множині так і у однині. За результатами дослідження дисертанта поняття „політична свобода” є багатовимірним, тому далі за текстом буде вживатись це поняття у множині („політичні свободи”). Для збереження відповідності текстам попередніх і подальших досліджень у випадках запозичення їх результатів однину поняття „політична свобода” буде збережено.

Висновки до першого розділу

Глибинні трансформаційні процеси, що відбуваються в Україні обумовили й активізували необхідність та важливість дослідження тематики політичних свобод у новому форматі, у відповідності із сучасними викликами. Важливим теоретико-методологічним підґрунтям цього можуть слугувати концепції політичних свобод відображені в класичних ідеологіях XVIII–XIX ст.

Поняття “політичні свободи” – одне із найбільш вживаних у сучасному лексиконі, однак воно має досить велику кількість значень. В енциклопедіях, словниках та інших вітчизняних і зарубіжних працях, нормативних актах ми зустрічаємо неоднорідність визначення терміну “політичні свободи”, яка ґрунтується на неоднозначних думках щодо її суті, адже різні покоління мають свій власний погляд щодо її трактування. Для обґрунтування власної позиції з цього питання ми вдалися до аналізу базових вимірів дослідження поняття “політичні свободи” представниками класичних ідеологій XVIII–XIX ст.

Методами системного аналізу та наукової класифікації було досліджено визначення свободи в основних напрямках суспільно-державних стосунках, а саме: в цивілізаційному, філософському, соціальному, правовому та політичному вимірах із застосуванням сучасної методології класифікації за змістом: свобода як термін, як процес, як практична дія в суспільстві, як реальність, для з’ясування усіх можливих складових елементів свободи. Це надало повноти розуміння яким чином формується і розвивається свобода як багатозначне явище.

Сформульовано визначення свободи у політичному сенсі наступним чином:

- *як термін* – реалізація інтересів громадян у політичній системі суспільства. Політичні свободи є природні і невідчужувані від людини, соціальних спільнот, які дозволяють їм висловлювати свої думки чи робити дії відповідно правовим нормам;

- *як процес* – формування громадянської культури особистості, посилення громадянського змісту освіти, набуття знань, вмінь і навичок стосовно реалізації громадянських прав і свобод. Політичні свободи усе частіше залежать від духовної незалежності, автономності особи, рівня політичної свідомості та

культури. Загальнолюдські цінності, які сконцентровані в ній виступають гарантом демократичної стабільності політичних процесів;

- *як дія в суспільстві* – народне представництва, раціоналізація влади, у її єдності з народом. “Найміцніша політична свобода народжується спочатку на рівні першоелементів державно зорганізованого суспільства – у громаді. Місцеве самоврядування – не лише принцип, а й інструмент забезпечення свободи у соціумі. Політичні інституції без місцевого самоврядування набувають лише зовнішніх атрибутів демократії, позбавлених справжньої свободи”(А. Де Токвіль);

- *практика як реальність* – наявність легітимного демократичного політичного режиму, який визнає плюралізм поглядів і дій, передбачає чітке визначення меж втручання держави і різних колективів у справи людини. Держава виступає гарантом існування, реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина.

Але сформульоване визначення свободи у політичній сфері: *„як термін – реалізація інтересів громадян у політичній системі суспільства”*, на основі його поєднання за визначенням більшістю науковців в їхніх дисертаційних працях надало доволі загальне визначення, тож у подальшому дослідженні буде конкретизуватись у більш чітке визначення.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СВОБОД В КЛАСИЧНИХ ІДЕОЛОГІЯХ XVIII-XIX ст. ТА ЇХ СУТНІСТЬ

Протягом всієї історії в різні епохи люди, які тривалий час знаходились в пригніченому стані по відношенню до інших, в будь-який спосіб починали прагнути свободи. Один з найяскравіших прикладів від довготривалого стану пригнічення до здобуття прав і свобод – Велика французька революція. В період французької революції особливо яскраво проявляється становлення прав і свобод для народу. Складність у всебічній повноцінності визначення поняття “свобода” існувала завжди. Наприклад, Ш. Л. Монтеск’є у книзі “Про дух законів” зауважував, що не існує іншого слова, яке б отримало стільки різноманітних значень та справляло б настільки різне враження на розум, як слово “свобода”. Одні називають свободою можливість скидати тирана, інші – право обирати того, кому вони повинні коритися, а хтось бачить її у підкоренні своїм власним законам тощо [140, с. 28–29].

У часи Великої французької революції відбувся переломний період у суспільстві, де вперше були реально задекларовані права і свободи громадян, які було прописано документально. Свобода завжди була і є актуальним явищем з огляду на те, що при зміні поколінь змінюються: форми правління в державах, форми устрою в державах, економічне положення у суспільстві, соціальне положення, а отже і ментальність громадян [140, с. 29]. З розвитком держав, свобода отримала певну розгалуженість у своєму розумінні – політична, соціальна, економічна тощо.

Політична система конкретного суспільства визначається його класовою природою, соціальним ладом, формою правління, типом держави, характером політичного режиму, політико-ідеологічними і культурними відносинами в суспільстві, політико-правовим статусом держави, історичною і національною традиціями політичного устрою [89].

На кожному історичному етапі, людство мало різну дію свободи. Устрої сучасних європейських країн побудовані переважно на основі ліберально-демократичних принципах. Тому, розглянемо політичну свободу в напрямі класичного лібералізму, щоб більш конкретизувати його відносно інших видів свободи, а також порівняємо його з консервативним та утопічним вченням, щоб виявити можливі недоліки лібералізму та з'ясувати чи маємо ми, завдяки такому співставленню, можливість удосконалення політичної свободи в сучасності.

Особливістю у формуванні політичної свободи виступають деякі розбіжності поглядів відносно політичної свободи, при загальній схожості її основи, що все ж таки може давати різні результати, як у формуванні цього феномену, так і його тлумачення [140, с. 29].

Г. Гегель на відміну від Ж. Ж. Руссо заперечує лише добровільне погодження людей між собою у державі. Оскільки з виникненням держави і прогресу, який виникає, народжені в ній не зможуть жити поза державним суспільством, отже повинні дотримуватись її правил і законів. Але, про державу Г. Гегель говорить як про необхідний, розумний початок [140, с. 29]. Відносно політичної свободи і держави він стверджує, що держава є моральним цілим, яке і створене для того, щоб свобода була дійсною. Політична свобода у Г. Гегеля розглядається в реалізації інтересів кожного індивіда в державному організмі за допомогою права [27, с. 227–228; 435; 462–463]. Щодо договору, про який говорить Ж. Ж. Руссо, Г. Гегель заперечує саме таким чином трактоване поняття, що всі люди беруть участь в державі лише за своєю волею на прикладі сім'ї. Адже цей прогрес, який є досягненням держави, вже полягає у тому, що держава залишається для себе метою. Кожен, хто захоче, не може з неї вийти, як це було в середньовіччі – керуватися домовленостями по відношенню до держави згідно лише своїх приватних інтересів. Тут підходять слова Ж. Ж. Руссо відносно свободи, коли він говорить, що людина народжується вільною, але всюди вона в кайданах, оскільки людина, народжуючись у державі, вже є її частиною. Але, як і Ж. Ж. Руссо, Г. Гегель говорить про необхідність побудови держави, тому що це є розумний початок для індивіда [27, с. 130].

Ш. Л. Монтеск'є надає два вектори політичної свободи: по відношенню до держави і для громадянина.

К. Маркс, проаналізувавши весь історичний перебіг подій від початку і до XIX століття, пропонує зовсім іншу, відмінну від усіх раніше існуючих концепцій розбудови суспільства. Всесвітню соціалістичну систему з регульованою та контрольованою її надбудовою – комунізмом, державу ототожнює як з природною необхідністю на прикладі існування чоловіка і дружини [140, с. 29–30].

Також і у більш сучасних науковців є особливості формування цього феномену. Наприклад, І. Берлін пропонує до розгляду два центральних значення: поняття негативної свободи і позитивної свободи [140, с. 30].

М. Жолі у книзі “Розмова в пеклі між Макіавеллі і Монтеск'є” визначає політичну свободу як лише ідеал, що має відносну цінність, з огляду на те, що державами і людьми управляє необхідність [140, с. 29].

Недоліком сучасного визначення політичної свободи є дуже узагальнений характер визначення цього феномену в бік загального визначення поняття “свобода”. Так, наприклад, у словнику політологічних термінів зазначається, що політичні свободи являють собою сукупність правових норм, в яких відображається становище особи або іншого політичного суб'єкту в державі. Як правило, політичні свободи закріплені в конституції країни. На протязі історії, зміст політичних свобод постійно змінювався [111].

Ліберальна концепція політичної свободи

Лібералізм – політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентарського ладу, приватної власності, вільного підприємництва та демократичних свобод [115, с. 307].

Лібералізм (від лат. *Liberalize* – вільний) має широке і вузьке значення. Широке розуміння передбачає інтелектуальну та моральну настанову на організацію суспільного життя, побудовану на визнанні політичних і економічних правах індивідів у межах дії законів, які розуміються як узагальнення природних потреб нормальних цивілізованих людей. Таким чином, лібералізм став

домінуючим типом політичної Західної культури і втілює у структурні характеристики і принципи функціонування найважливіших політичних інститутів та одержав специфічний прояв, відображений в основних сучасних ідейно-політичних течіях Заходу – від консерватизму до соціал-демократизму. Лібералізм у вузькому значенні є ідеологією і політикою ліберальних партій, які орієнтуються на зображення механізмів ринкового господарства і вільної конкуренції, за умов якомога мінімально-регулюючої ролі держави, та помірному соціальному реформізму, що забезпечують міжнародну безпеку та розвиток процесів інтеграції. Лібералізм є ідейно-політичною течією, в основу якої покладено принцип вільного визначення індивіда у відносинах із державою.

За визначенням сучасного ідеолога лібералізму Р. Дарендорфа, у моральному відношенні лібералізм є переконанням того, що головне – це індивід з його життєвими шансами, розвитком його можливостей та захистом його недоторканості. Також – це групи, організації та інститути, метою існування яких є не самоціль, а засоби для індивідуального розвитку. Саме як поняття “лібералізм” з’являється у XVIII ст. і спочатку має значення “великодушний”, “толерантний”, “дозвільний”, отже – вільний напрям думки та дії. Але як найменування політичного угруповання визначення “ліберальний” вперше з’явилося в Іспанії у 1812 році, коли під час визвольної війни проти Б. Наполеона було висунуто вимогу конституції. Як ідеологія та політичний рух лібералізм з’явився значно раніше ще у XVI–XVII ст., а пов’язано це з процесом зруйнування феодальних відносин і становлення буржуазії.

У формуванні лібералізму покладені ідеї Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Л. Монтеск’є, Ж. Ж. Руссо, І. Канта, А. Сміта та ін. В основу їхніх ідей покладено автономію особистості, її права самостійно вирішувати власну долю і нести відповідальність за свої рішення. Моральним стрижнем лібералізму є категоричний імператив І. Канта, в якому зазначається, що робити потрібно лише згідно з такою максимою, керуючись якою водночас можливо побажати, щоб вона стала загальним законом. Таким чином, лібералізм розрахований на особу високоморальну, яка розумно діє і поєднує свої інтереси з інтересами соціального

цілого, і також як частина соціального, несе відповідальність за це ціле. Тому з самого початку провідною темою лібералізму є освіта і виховання людини. Лібералізм містить в собі віру у розум людини.

В економічному напрямі лібералізм передбачає економічну свободу. Ця свобода базувалась на приватній власності і виявлялась у необмеженій конкуренції власників (товару, засобів виробництва, робітничої сили тощо), головного на ринку, який нічим не регулюється.

На рівні політико-правовому лібералізм відображав інтереси верхівки “третього стану”, тобто класу буржуазії. Соціальною базою лібералізму, як в минулому так і в сучасності, найбільш соціально міцні члени суспільства роблять ставку на власні сили, не потребуючи державної опіки. Вже у XVIII–XIX ст. багато постулатів лібералізму втілювалося в життя, а в XX ст. лібералізм у політичній практиці був доповнений ідеями соціалізму і в сучасності існує насамперед як соціальний лібералізм. Усі основні сучасні ідейно-політичні рухи (консерватизм, соціалізм) опираються на ідеї лібералізму [171, с. 403–404].

Ліберальні класичні погляди викладені у працях видатних мислителів: Ж. Ж. Руссо, Дж. Локка, Ш. Л. Монтеск'є, Т. Гобса та ін. Інтереси більшості цих науковців були різносторонніми. Ш. Л. Монтеск'є був правознавцем, політичним діячем, філософом, активно цікавився географією, яка також явно відображається у його творах. Ж. Ж. Руссо був філософом, мислителем епохи просвітництва, письменником, музикознавцем та ботаніком. Майже кожен з відомих мислителів цього періоду був різнобічно активним діячем, що завдяки такій концентрації знань скерувало їхні знання у філософський напрям, який, у свою чергу, відображає світогляд даної особи. Будучи активними соціальними особами їхні знання вбирали в себе і державно-суспільні відносини. Саме ці відносини для нас є найбільш цікавими у розгляді питання політичної свободи.

Ш. Л. Монтеск'є дає визначення політичної свободи у двох векторах: по відношенню до держави і по відношенню до індивіда. В державі політична свобода полягає не в можливості робити, що завгодно, а в можливості реалізації

того, що повинно хотітись громадянину і не бути примушеним робити того, чого не повинно хотітись [98, с. 137].

Політична свобода для громадянина полягає у душевному спокої, заснованому на переконанні у своїй безпеці [98, с. 138].

Свобода по відношенню до держави встановлюється основними законами. Свобода по відношенню до громадянина може формуватись виходячи із загальноприйнятих звичаїв, моралі, якихось засвоєних прикладів, а також за сприятливого характеру деяких громадянських законів [98, с. 164].

У Ж. Ж. Руссо політична свобода ґрунтується на погодженні між людьми. Суспільний стан за його концепцією – це священне право, яке служить підставою для всіх інших прав, а основою політичної свободи є перехід людини від початкового природного стану в стан цивільного суспільства, через первинну угоду, договір між людьми. В цій первинній угоді рівність людей не тільки не знищується, а закріплюється рівністю вже особистостей, які перед законом всі рівні, навіть в силу нерівності фізичної або нерівності здібностей, всі стають рівними в силу угоди і за правом. Але при дурних правліннях ця рівність є оманливою, яка робить багатого багатим, бідного ще біднішим. Лише моральна свобода робить людину дійсним хазяїном собі, так як діяти лише під дією бажань це рабство, а під дією закону, який людина собі встановила, є свобода [129, с. 50–54].

Основою політичного вчення Б. Константа є ідея індивідуальної свободи, яку він поділяв на політичну та особисту, зауважуючи, що в античному світі люди знали лише політичну свободу, яка полягала в їхній можливості безпосередньої участі у здійсненні політичної влади. Особисте життя громадян тоді детально регламентувалось і контролювалось державою.

Б. Констант вважав, що для народів передових країн тогочасної Західної Європи, політична свобода, як можливість безпосередньої участі громадян у здійсненні влади, вже втратила колишнє значення. Для них свобода – це передусім особиста свобода, сенс якої полягає в певній незалежності від державної влади. Такій переход від політичної свободи стародавніх до особистої,

громадянської свободи нових народів, на думку Б. Константа, відбувся завдяки збільшенню розмірів держав, а у великій державі голос окремого громадянина вже не має вирішального значення. Також, вже за відсутності рабства, потреба працювати в комерційному рухові народів не терпить втручання держави у свої справи. Розуміючи таким чином свободу і суспільно-державні стосунки, Б. Констант визнавав за прийнятні форми правління лише ті, які надають гарантію індивідуальної свободи, якими він вважав громадську думку зосереджену в парламенті і поділ та рівновагу гілок влади. Політична свобода громадян полягає в праві брати участь у виборах до законодавчого органу, який входячи до системи вищих органів влади реалізовує громадську думку.

Б. Констант віддавав перевагу конституційній монархії, вважаючи за потрібним існування в державі “нейтральної влади” в особі глави держави. Монарх, наділений відповідними повноваженнями, бере участь у здійсненні всіма гілками влади, попереджаючи між ними конфлікти і узгоджуючи їхні дії, але судова влада, на думку Б. Константа, повинна бути самостійною. Він вважав, що поділ влади таким чином і взаємодія її різних гілок забезпечують свободу в суспільстві [184, с. 72–73].

Продовжував послідовно обстоювати ідею індивідуальної свободи співвітчизник Б. Константа А. де Токвіль. В центрі його уваги були проблеми демократії. Він її розглядав не лише як певну форму правління, але і як суспільний лад, що не знає станового поділу та базується на принципі рівності, яку мислитель розглядав як рівність суспільного становища індивідів. Але навіть досягнення такої рівності ще не означає встановлення свободи. В усі часи люди надавали перевагу рівності перед свободою, а це є загрозою сучасній демократії, що можливо лише за умови єдності рівності зі свободою. Отже, проблема полягає в тому, щоб усіляко сприяти досягненню єдності балансу рівності та свободи, створюючи для цієї мети відповідні політико-правові інститути.

Порівнюючи досвід політичного розвитку Франції та США вчений дійшов висновку, що одна з найбільших перешкод досягнення свободи й відповідно демократії – це надмірна централізація державної влади. Таке положення,

підпорядковує громадян всеохоплюючому впливу державної адміністрації. Політична централізація є зброєю у боротьбі за рівність та проти привілеїв феодалної аристократії й з'єднуючись із адміністративною централізацією та бюрократизацією, надає державній владі різке посилення контролю над усіма сферами суспільного життя і таким чином стає душителем свободи. Щоб встановити реально діючу демократію і свободу в цілому, необхідно дотримуватись представницької форми правління, поділу влади, потрібне реально діюче місцеве самоврядування, забезпечення свободи друку, совісті, створення суду присяжних тощо [184, с. 73].

Не меншою загрозою для демократії А. де Токвіль вважав породжуваний рівністю індивідуалізм – це ізолює людей одного від іншого та обмежує їх рамками приватного життя, що у свою чергу створює підґрунтя для деспотизму. На противагу цьому вчений вбачав у наданні людям якомога більших можливостей для прийняття спільної участі в політичному житті. А. де Токвіль вважав, що лише в єдності рівність і свобода отримують реально діючу демократію.

В лібералізмі, поряд з ідеями індивідуальної свободи, недоторканості особи, благодійної ролі приватної власності, вільної від державного втручання економічної діяльності та незалежності від держави приватного життя, чільне місце відводиться переконанню про те, що вчинками людей, як приватного власника, керує тверезий розрахунок на отримання якомога більшої особистої вигоди від своїх дій. Це переконання найповнішою мірою було обґрунтовано у вченні І. Бентама і дістало назву “утилітаризм” [184, с. 73–74]. Вчений у своїх працях “Фрагмент про владу”, “Принципи законодавства” та ін. виходив з того, що сенс людської діяльності полягає в тому, щоб отримувати задоволення і уникати страждань. Найвагоміший критерій оцінки будь-яких явищ полягає у їхній корисності, тобто у здатності бути засобом розв’язання будь-якого завдання. На думку вченого мета розвитку людства – це є максимізація загальної користі шляхом досягнення як індивідуальних, так і суспільних інтересів [184, с. 74].

В центрі уваги І. Бентама, на відміну від більшості представників лібералізму, перебували не ідея індивідуальної свободи, а інтереси особи та її безпека. На його думку, свобода межує із свавіллям. Індивід не повинен сподіватися на начебто належні йому від природи права та свободи, а дбати про себе і своє благополуччя. Людина сама повинна визначати в чому полягають її інтереси та користь. І. Бентам заперечував природні права людини, вважаючи їх анархічними, посилаючись на те, що їх зміст є невизначеним і таким чином кожен їх тлумачить довільно. Він також не сприймав ідею договірного походження держави, тому що це не доведено тезою. Він вважав, що держави створювалися насильством та утверджувалися звичкою. Вчений визнає реальним правом лише те, яке встановлене державою, а критерієм оцінки цього права вважає користь, його метою – найбільше щастя найбільшій кількості людей. Його погляди щодо найкращої форми правління зазнали певної еволюції. Він спочатку підтримував конституційну монархію в Англії, а демократію засуджував вважаючи її “анархією”, але згодом перейшов на демократичні позиції, виступаючи з гострою критикою монархії, та засуджуючи спадкову аристократію.

І. Бентам обстоював республіканський устрій з поділом влади на законодавчу, виконавчу і судову, але він був противником існування цих гілок влади самих по собі з незалежною дією однієї від одної. На його думку законодавча влада повинна здійснюватись однопалатним парламентом, який щорічно обирається на основі загального, рівного та таємного голосування. Виконавча влада повинна здійснюватись посадовими особами, які підпорядковуються законодавчій палаті парламенту, мають бути відповідальними перед нею і часто змінюватись. Сукупність ідей цього вченого справили вагомий вплив на подальший розвиток політичної науки. Паралельно з лібералізмом та на противагу йому виникають консерватизм і критично-утопічний соціалізм. В передових країнах Західної Європи отримали подальший розвиток соціалістичні вчення [184, с. 74–75].

Як ми бачимо, погляди науковців дещо різняться. У їхньому поєднанні вийдемо на наступне розуміння політичної свободи ліберально-демократичного суспільства.

Загальновстановлений порядок рівноправ'я, з можливістю прийняття участі кожного громадянина у здійсненні політичної влади, можливість отримувати задоволення, уникаючи страждань і при цьому бути в певній незалежності від державної влади, але почуватись захищеним державою.

З самого початку становлення ліберально-демократичного устрою, ми вже бачимо значний ряд перешкод для реального здійснення політичної свободи в ліберально-демократичній концепції у всій її повноті. Наприклад як зазначено в даній праці, за вченням А. де Токвіля, одна з проблем полягає у тім, що історично люди завжди надавали перевагу рівності перед свободою, що є загрозою сучасній демократії. Не меншу загрозу політичній свободі в ліберальній концепції він вбачав в породжуваному рівністю індивідуалізмі, а це надає можливість значною мірою ізолюватись людям одному від іншого обмежуючись рамками приватного життя – що створює підґрунтя для встановлення деспотизму.

За спостереженнями Д. Кольє та С. Левитського політологи визначають близько 550 типів та підтипів демократії [192, с. 3–16], що надає ще додаткову можливість до загального розмаїття маніпулювання свідомістю громадян.

Тому, нам потрібно розглянути консервативну концепцію і утопічне вчення як таке, що виникло на протигагу класичному лібералізму, щоб з'ясувати увесь можливий спектр недоліків лібералізму і, на основі аргументованих зауважень, з'ясувати чи можливо усунути зазначені недоліки в ліберальній концепції для реалізації політичної свободи в повній її мірі, кожному громадянину.

Консерватизм і політична свобода

Назва доктрини “консерватизм” походить від латинського слова *conserve* – “охороняю”, “зберігаю”. Але до наукового обігу термін “консерватизм” увійшов пізніше, ніж доктрина, а саме у 1815 році, коли французький мислитель і державний діяч Франсуа Рене де Шатобріан почав видавати тижневик “Консерватор” і вжив термін для позначення ідеології феодально-

аристократичних верств, які після Великої французької революції, частково втративши вплив, намагалися протистояти поширенню революційних змін та ліберально-демократичних ідей, апелюючи до таких важливих суспільних цінностей, як традиція, досвід, авторитет, релігія, тощо. В середньовічній Європі, зокрема в містах Італії, словом “conservator” називали охоронців закону, англійських мирових суддів також називали захисниками (conservators). Таким чином, це слово завжди означало безпеку і мало позитивне значення [63, с. 3–4].

Консерватизм – політичне вчення та соціально-політична течія, що орієнтуються на збереження історичних традицій, форм і принципів суспільного та політичного устрою, а також на протидію радикальними реформам та обережним ставленням до будь-яких змін взагалі. Він заперечує дієвість революцій, акцентуючи увагу на ефективності еволюційного поступу. Природа і зміст консерватизму залежать від конкретного суспільства й середовища, що часто зумовлює протилежне змістове навантаження, охоплене одним терміном [124].

В Енциклопедії Українознавства консерватизм розглядається як духовна настанова, що бачить особливу цінність у традиційному ладі і традиції освячених установ (настанов) та форм життя, а тому бажає їх зберегти [49, т. 3, с. 1108].

В Короткому Оксфордському політичному словнику консерватизм визначається як політична філософія, яка прагне зберегти те, що вважають за найкраще в усталеному суспільстві і чинить спротив радикальним змінам [77, с. 332].

Консерватизм виник як протидія та альтернатива революційній народній диктатурі на переломі XVIII та XIX століть, але і до нашого часу залишається однією з найвпливовіших політичних течій у країнах Західної Європи – опонентом лібералізму і соціалізму.

Велика французька революція дала європейським народам поштовх до захисту власних інтересів: боротьби за рівність, свободу, народовладдя. Після страти короля, влада перейшла до революційних мас, які для побудови нового суспільного ладу здійснювали соціальні реформи на принципах демократії та

лібералізму. Але Францію охопили насильство та масові репресії над ворогами революції “народними” представниками, що призвело до досить швидкого розчарування європейців у нових цінностях і жаль за втраченими безпечними часами монархії. В суспільстві почали виникати настрої, спрямовані проти радикальних змін, народної диктатури і революційного терору. Прихильників цих ідей стали називати консерваторами.

Консервативні ідеї були сформульовані ще в працях Платона, Аристотеля, Цицерона, але родоначальником консерватизму все ж таки вважається англійський політичний діяч, філософ і публіцист Е. Берк. Він підтримував Американську революцію, але засуджував Французьку, вважаючи її насильницькою і хаотичною. У своїй книзі “Роздуми про революцію у Франції” (1790 р.) він виклав основи та засадничі принципи ідеології консерватизму. Головна ідея книги – традиціоналізм та схиляння перед святістю традицій. До базової системи цінностей консерватизму автор відносив: 1) релігійні і духовні цілі політичної діяльності; 2) шанування моралі, традицій, національної культури і патріотизму; 3) авторитет церкви, сім’ї і школи; 4) пріоритет інтересів держави над інтересами індивіда; 5) сильну ієрархічну владу; 6) прагматизм, здоровий глузд, скептицизм; 7) поступовість і обережність процесу соціальних змін; 8) історичну єдність минулого, сьогодення і майбутнього; 9) свободу і відповідальність [31, с. 46–59].

Раціональним ідеям просвітництва Е. Берк протиставляв традиції, дотримуватись яких, на його думку, значить діяти відповідно до природного ходу явищ, вікової мудрості, яка акумульована в традиціях.

Втіленням традицій Е. Берк вважав англійську конституцію, в природному розвитку якої склалась ціла система елементів, що взаємно урівноважують одні одних і дуже важливо, щоб ця рівновага в подальшому не порушувалась [184, с. 546–547].

У подальшому теоретичне обґрунтування європейського консерватизму дали також відомі французькі політичні діячі, публіцисти і філософи межі XVIII–XIX століть Жозе де Местр, Луї де Бональд, Феліста де Ламенне, Жозеф

Артюр де Гобіно, австрійський канцлер Клеменс Меттерніх, іспанський державний діяч і дипломат Хуан Доносо Кортес, англійський державний діяч Бенджамін Дізраелі, перший рейхсканцлер Німецької імперії Отто фон Бісмарк, а в США – Олександр Гамільтон, Джон Адамс та інші. Найширшого значення консерватизм набув в середині 30-х років XIX століття для позначення позиції британських консерваторів – торі – найвпливовішої у Великобританії політичної партії (партії великих землевласників), яка відстоювала інституцію монархії, англіканську церкву, родину і приватну власність.

Носіями консерватизму спочатку були шляхетські кола та вище духовенство, які змагалися за збереження “старого режиму”, коли він був у протистоянні з силами революційного поступу. Пізніше створилася нова форма “ліберального консерватизму”. Перебуваючи на позиціях конституційної свободи, ліберальний консерватизм наголошував на потребі авторитету, ладу і дисципліни у суспільному житті, вірив у творчу місію традиційних установ (монархія, церква) і традиційної провідної верстви. Він відстоював ідею інтеграції сучасного нового з органічно створеним історією минулим [85].

В українській історії консерватизм відображався у збереженні рідної мови, віри, звичаїв і обрядів, традиційних форм родинного і громадського життя. Це допомогло зберегти українську національну індивідуальність в умовах тривалої бездержавності, окупації іншими державами, а також відмінностями у менталітеті українців сходу і заходу, що посилювало роз’єднувальні тенденції в українському суспільстві.

В часи козацтва і українського гетьманату консерватизм проявлявся у боротьбі проти наступу Польщі, “старої віри” проти церковної унії та в збереженні національних й станових “прав і вольностей” [49, т. 3, с. 1108].

У період національно-визвольної боротьби (1917–1921 рр.), під тиском реакційної політики уряду Російської імперії з одного боку і українського соціалістичного радикалізму з іншого боку, консерватизм став на захист відновлення української державності, самостійності, незалежності, збереження українських національних традицій, звичаїв, культури і мови.

Процес становлення українського консерватизму був довготривалим і складним, особливо в часи тоталітаризму. Кінець XIX – початок XX ст. став переломним етапом у його розвитку. Саме в цей час виникли перші політичні партії, програми яких базувалися на консервативних позиціях. Лише в першій половині XX ст. з'явилися перші спроби теоретичного обґрунтування українського консерватизму як ідейно-політичної доктрини.

За два століття свого існування в різних державах, консерватизм, всупереч своєму визначенню, зазнав певних модифікацій відповідно до особливостей національної культури, менталітету, релігії тощо, кардинально змінивши погляди на суспільство та його інститути. Але, незважаючи на вплив різних чинників у кожній окремій державі, він зберіг і не змінив свої вихідні принципи і сутність. На думку вітчизняного вченого Н. Козак “консерватизм – це ідеологія частини населення конкретного суспільства в конкретний історичний період, яка включає певний усталений набір ідей, цінностей форм пристосування до різних норм та інститутів, методів та засобів реалізації суспільних інтересів” [66, с. 204–213].

Неоднорідність консерватизму проявляється в наявності декількох його різновидів, серед яких найчастіше виокремлюються: традиціоналізм, лібертаріанство і неоконсерватизм [184, с. 549]. Традиціоналістська течія виступає на захист сильної держави і влади. Держава має відігравати вирішальну роль в економічній, культурно-психологічній та релігійній солідарності народу, нейтралізувати будь-які прояви сепаратизму, забезпечувати єдність нації [31, с. 46–59]. Французький політичний діяч М. Дебре стверджував, що “держави – це те, без чого неможливо здійснити ні порядок, ні справедливість, ні зовнішню безпеку, ні внутрішню солідарність” [22].

Влада повинна належати ініціативній та сильній меншості – суспільній еліті, “національній аристократії”, саме ці кращі представники народу можуть і мають право управляти суспільством. Суспільна нерівність, зокрема, багатство і бідність, зумовлені не стільки несправедливістю існуючого ладу, скільки наслідком біологічних і духовних відмінностей між людьми. Людські істоти природно відрізняються своїми здібностями та енергією [44, с. 40–64]. Отже,

аксіомою консервативної ідеології є визнання природної, економічної, соціальної і політичної нерівності людей. До суспільних засад, які забезпечують цю нерівність, належать приватна власність як гарант особистої свободи, наявність соціального розшарування на класи і верстви, провідна роль аристократії в державному управлінні тощо [184, с. 550].

На відміну від лібералізму та соціалізму, консерватизм не має сталого ідейного ядра та набуває різні форми у окремі історичні періоди. Як правило, ідеологія консерватизму виступає у двох основних формах: як апологія традиційних порядків (політичний консерватизм), та як ностальгія за втраченим соціальним статусом (реакція типу антисемітизму, расизму, ірраціоналізму тощо). Все ж попри різні форми, консерватизму притаманні спільні ідейні риси: визнання обмежених можливостей людського розуму; орієнтація на загальний морально-релігійний порядок; переконання щодо вродженої нерівності людей; впевненості у необхідності панування закону. [115, с. 271].

Неоконсерватизм – сучасна, новітня модифікація консерватизму. Він пов’язує традиційні консервативні цінності із елементами сучасного лібералізму і протиставляє себе державному інтервенціоналізму та ідеології державної опіки. Неоконсерватори наголошують, що суспільство – це складна органічна цілісність, його частини взаємопов’язані і зміна однієї з них призведе до порушення стабільності усього суспільства. Вони виступають за політичну централізацію, проголошують концепцію “обмеженої” демократії, визнають необхідність втручання держави в економіку, але вимагають обмеження такого втручання.

Утопічні уявлення про політичну свободу

В період античної культури і науки був створений могутній потенціал для подальшого розвитку науки, культури і системи суспільних відносин [155].

Так, ще у роздумах Платона ми знаходимо ідею побудови ідеальної держави.

У праці Платона “Держава” Сократ веде розмову із п’ятьма філософами про буття справедливості, і про державні устрої. Йде суперечлива розмова про те, чи краще жити в суспільстві людини справедливій, чи навпаки. Сократ своїми

доводами переконує, що все ж справедливій людині живеться краще ніж несправедливій. Залучаючи одного з філософів суддею доводить, що справедливість – це мудрість та чеснота і за своєю природою є сильнішою за несправедливість, яка є нічим іншим як невіглаством, таким чином і людині справедливій краще живеться ніж несправедливій [106, с. 11–40]. На думку Сократа полягає вона утім – кажуть, що несправедливість робити – добре, але терпіти – погано. Тому після того, як люди відчули і те, і інше, вони вирішили домовитись між собою, щоб не робити несправедливість та не страждати від неї, розробити взаємний договір – законодавство. Встановлення закону і отримало ім'я законних та справедливих – походження та сутність справедливості [106, с. 43–44].

Основні ідеї Сократа при побудові ідеальної державинаступні: у державі потрібно відмовитись від багатства і подолати бідність, бо перше веде до розкоші, ліні та зайвим нововведенням, інше призводить до ницості та злодіянь [106, с. 109];

Потрібно мати гарне виховання, основою котрого повинна бути вихована поміркованість [106, с. 111]. Правильне виховання і освіта пробуджують у індивідів гарні природні задатки, а у кого вони вже були, то завдяки такому вихованню вони стають ще кращими. Тому державі керованій правителями із правильним вихованням потрібно лише надати перший поштовх для розвитку, якій піде уперед набираючи сил подібно колесу [106, с. 112];

Не менш важливим є оберігання держави від псування її в мистецтві, бо це мало-помалу проникає у звичаї та навички і далі у більших розмірах поширюється вже на ділові взаємини громадян, зазіхаючи на самі закони та державний устрій. Врешті решт це перевертає усе до гори дном і у приватному, і у суспільному житті. Навіть ігри дітей повинні якомога більше відповідати законам, бо якщо діти стають безладними та не дотримуються правил, з них не можливо виростити серйозних законослухняних громадян. Якщо ж дитвора із початку почне грати як потрібно, таке виховання привчить їх до законності, а їхні навички будуть постійно зростати, а звідси, позначаючись у всьому, будуть навіть позначатись, за

потреби, у виправленні державного ладу. В кінці кінців від виховання залежить цілком певний результат: благочестива особа, або протилежна благочестивій [106, с. 113];

У пошуку справедливості роздуми філософів дійшли до висновку, що справедливість – це правильний порядок цілого – держава, справедлива держава. Тобто державу засновували заради цілого, співпраці усіх громадян, де кожний громадянин повинен займатись своєю справою в державі, тим, до чого в нього природні задатки. Займатися своєю справою не вмішуючись у справи інших є справедливо. Головними властивості держави – розсудливість, мужність, розумність – тут залишається додати те, що надає можливість присутності і збереження цих властивостей, а це є справедливість. Якщо, наприклад, чоботар спробує виконати роботу теслі чи навпаки, або тесля спробує виконати сам обидві справи, держава не буде мати значної шкоди. Але, якщо хтось, маючи природні задатки лише швачки чи торгівця, піднесеться завдяки своєму багатству, або численним зв'язкам чи силі і буде намагатися перейти до стану військових, або військовий буде намагатися перейти до членів ради, не маючи ні природніх задатків, ні належного знання, або виконувати і військову справу і державну одночасно, то таке втручання чи заміна – загибель для держави. Через те, втручання громадян не у свої справи, переходячи зі свого природнього стану у стан держслужбовця, будучи цього негідними чи не маючи належного виховання й знання – є найбільшою шкодою державі і тому може вважатись найвищим злочином. Найвищий злочин відносно своєї держави – є несправедливість. Виходячи з цього, справедливістю є, і зробить справедливу державу, відданість своїй справі не переходячи зі свого природнього стану у інший [106, С. 122–124].

В основі недосконалості усталених держав полягає відсутність філософських поглядів правителів. Сократ зауважує, що доки правителі не почнуть благородно та ґрунтовно філософствувати, якщо люди будуть мати стремління до влади без знання філософії, чи відсутності наміру впровадження філософії у життя на державному рівні, такі держави не зможуть дійти до гідного рівня [106, с. 167–168].

Сократ вважав філософами людей допитливих до наук, які із задоволенням навчаються і в навчанні є ненаситними і тому пізнають не лише конкретний напрямок знань, а розвиваються всебічно та головне при цьому, вони завжди намагаються пізнати істину [106, с. 169–170].

Про ідеальний державний устрій, Сократ висловлює думку, що коли справжні філософи будуть державними правителями, одноосібно чи значною кількістю осіб, цінуватимуть те, що слушне та ту шанобу, яка звідти випливатиме, справедливість же будуть мати за найважливішу та найнеобхіднішу річ – то їй будуть служити і примножувати її при влаштуванні держави [106, с. 238]. У тому ж творі Платона “Держава” та в іншому збірнику його творів він стверджує, що ідеальна держава, яку він із іншими філософами розглянув, може розумітися двояко: якщо серед правителів буде правити хтось один, це буде царською владою, якщо їх буде декілька, то це буде аристократія. І немає різниці у тому, вони не порушать найважливіших законів доки будуть застосовувати свої знання згідно розглянутого гідного виховання. Усі ж інші державні правління є поганими як і склад душ людей, які вподобують зазначені устрої [107, т. 3, с. 222–223].

Сократ наводить приклади чотирьох видів хибних державних устроїв: *кріто-лакедемонський* устрій – Сократ ще називає його тимократією або тимархією. Аристократичне правління перетворюється на тимократичне, коли в державі розпочинаються внутрішні чвари змінюється весь державний устрій. Люди такого типу будуть жадібні, як це буває за олігархічної влади, де вони ревно плекатимуть цілком дикунський культ золота та срібла. Там перемішалось зло і добро, а завдяки перевазі несамовитого, найбільш відрізняється лише сварливість та шанобство [106, с. 241–245];

олігархічний устрій – все залежить від майнового цензу, влада лише в руках багатих, бідні участі в правлінні не приймають. Цей устрій відбувається перетворюванням тимократії в олігархію шляхом жадоби до великих статків. Власники великих статків, вишукуючи на що б їм їх витратити, перекручують закони на свій лад. Далі одні дивляться на інших і починаються взаємні заздрощі із суперництвом;

демократичний – Сократ визнає очевидним, що перехід олігархії в демократію відбувається у ненаситному прагненні збагачення олігархів “під маскою ненаситного прагнення до добра”. Тобто правитель і олігархічна влада не захочуть обмежувати законом молодь у їхній розпущеності та забороняти їм витратити і нищити їхні статки, тому що та правляча верхівка сама скуповуватиме їхнє майно або забиратиме його за неповернену позику, чи в інший спосіб, та ставатимуть ще багатшими і ще могутнішими. Виходячи з цього, громадяни такої держави не зможуть поєднати культ багатства із належною розсудливістю і буде неминучим культ багатства, або такий культ мусить зазнати зневаги. Коли в олігархічному устрою не дбають про належну розсудливість, а навпаки дозволяють бути розпусними, то в такому устрою люди цілком пристойні вимушені ставати злидарями [106, с. 253];

тиранія – виникає з демократії шляхом перевороту. З’ясувавши, що демократія виникла у наслідок того, що неможливість наситити потяг до багатства і нехтування усім іншим занепасти олігархію, так само і демократія прагне до певного добра, якого не може мати досита – волю. В демократичній державі постійно чути воля – понад усе і лише в такій державі потрібно жити людині, тому що вона є вільною за своєю природою. Але у підсумку, невтомна жадоба до того добра і нехтування усім іншим, перетворює цей устрій підготовлюючи потребу в тиранії. А саме, коли демократичну країну очолить недостатньо фахове правління, ця держава впливається нерозбавленою волею, тобто поєднує і потрібні, і хибні бажання, які приносять користь, інші протилежне [106, с. 261].

Підсумовуючи, філософи зазначають, що коли йдеться про державний устрій, в якому буде людина найщасливішою, то устрої ці потрібно вибудувати у тому порядку, якому вони з’явилися перед розглядом: царський устрій, тимократія, олігархія, демократія і тиранія – беручи до уваги добродетельність і порочність, щастя та його протилежність [106, с. 281–282].

Таким чином, щоб людиною міг керувати той початок, що керує найкращими людьми, потрібно, щоб найкращі люди правили над іншими.

Найкраща людина не буде правити на шкоду підлеглому, кожній людині краще житиметься під владою Божественного і розумного початку [106, с. 295].

З розпадом античного суспільства з'явилися форми нової системи суспільних відносин, нове світосприйняття, спосіб життя. Початком таких світоглядних змін стала криза рабовласництва, що вела до різкого погіршення становища народу. Безсилля народних мас спричинило посилення релігійних настроїв та вело до зародження християнської віри. Нова релігія стала головним елементом духовного життя суспільства і підкорила контролю всі його сторони. Все європейське суспільство переорієнтувалося на нові ідеали, цінності, пізнання, культуру. Спосіб життя у власних орієнтаціях “відривається від землі” і переноситься “на небо”. Наука стала зайвою. Саме цей час відзначається тривалим занепадом не тільки суспільної науки, а будь-яких прогресивних ідей [155].

З V ст. настає епоха Середньовіччя, яке умовно можна поділити на: раннє (V–IX ст.), розвинуте (XI–XV ст.), пізнє (XV–XVII ст.). Період Середньовіччя дуже бідний на факти, що пов'язані із вивченням та аналізом суспільного життя, загальмовується розвиток наукового знання, панує християнське богослов'я [155].

До середини XV століття універсалізм світу Ренесансу та єдність Церкви почали згасати. Почали формуватись нові держави. В цей же час одразу почали з'являтися декілька філософських утопічних течій, хоча, сама ідея утопії не є новою [102].

Слово “утопія” – від давньогрецької ου “не” і τόπος “місце”, ουτοπος – “неіснуюче місце”; за іншими версіями ευ – “благо”, ευτοπος – “благі місце” [8] ще в ті давні часи викликало неоднозначність розуміння і суперечки через латинську транскрипцію. Дослідженню цього дискусійного питання у різних варіаціях в своїх працях присвятили багато науковців [8; 40; 93; 138; 181; 191; 193; 194; 195].

Поняття “утопія” з'явилося з волі англійського письменника і громадського діяча Томаса Мора (1478–1535 рр.), який назвав написану латиною у

1515–1516 рр. книгу, використавши слово як власну назву для описаного ним омріяного “нового острова”.

Утопія розглядає прекрасне, бажане майбутнє, яке здається об’єктивним, здійсненим і благотворним, але виявляється нереальним і нездійсненим [71]. Т. Мор змалював ідеальну, з його точки зору, державу, де все збудовано за законами розуму, де всі люди рівні і урівнені в усьому: в праці, відпочинку, навіть одязі; де все регламентовано і все підлягало суворому розкладу й дотриманню дисципліни. Утопія трактувалась як країна мрій, де можливе щастя, до того ж була заселена пересічними земними людьми, тільки дуже розумно організованими [35, с. 236].

Утопія, як одна із своєрідних форм суспільної свідомості, втілила в собі такі риси: осмислення соціального ідеалу; соціальна критика існуючого ладу; прагнення бігти від похмурої дійсності; спроби передбачити майбутнє суспільства [35, с. 236].

Спочатку історія утопії тісно переплелася з легендами про “Золоте століття”, про “острови блаженних”, а також з різними теологічними і етичними концепціями [35, с. 236]. Зокрема, давньогрецький поет Гесіод (VIII–VII ст. до н. е.) у творі “Праці і дні” описував свою утопію у Золотому столітті, яке було в дуже далекому минулому. Давньогрецький філософ Евгемер (близько 316 до Р. Х.) у своїй головній праці “Святому письмі” згадував про утопічний острів Панхея. У Біблії утопія розташовується у первісному місці проживання людей – у райських садах Едему.

Утопії існували і у давньому Китаї – “Персикове джерело” Тао Юаньміна (IV ст. н.е.), середньовічному арабському Сході – “Доброчесне місто” арабського філософа Аль-Фарабі (X ст.) [60].

Потім, у часи античності і в добу Відродження, вона набула форми опису досконалих суспільств, які начебто існували десь на землі або які існували в минулому, в XVII–XVIII ст. велике поширення отримали різні утопічні трактати і проекти соціальних і політичних реформ. У середині XIX століття, а особливо в

XX столітті, утопія все більше перетворилася на специфічний жанр полемічної літератури, яка присвячена проблемі соціальних цінностей [35, с. 236].

За розвитком утопічної концепції можна поділити на п'ять етапів:

1. Перше тисячоліття до н.е. – розвиток утопій в античному світі і у давньому Китаї слідом за релігійними. Вони відрізнялись від релігійних концепцій тим, що “інше майбутнє” людства визначалось не надприродними силами, а самими людьми, їх розумом і діями.

2. Епоха Середньовіччя (XV–XVI століття) – засилля релігійної ідеології протягом 1500 років викликало різке скорочення утопічних теорій.

3. Епоха Відродження і Просвітництва (XVI–XVIII століття) – зникають рабовласницькі утопії, феодальні відходять на другий план. З'являються буржуазні і соціалістичні (Т. Мор “Утопія”, Т. Кампанелла “Місто Сонця”, Дж. Харрінгтон “Океанія” та ін.). В цей час виявляється зв'язок між соціальним і науково-технічним прогресом (Ф. Бекон “Нова Атлантида”).

4. XVIII століття – різкий розрив з релігією і есхатологією (від Ж. Мельє “Заповіт”, що містив критику тогочасної дійсності, ідеї атеїзму, мрії про ідеальний суспільний устрій, до Г. Бабефа, який хотів фактичної рівності серед людей, вважаючи це ідеалом суспільного устрою); використання досягнень західноєвропейської філософії нового часу (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Р. Декарт, Б. Спіноза, Дж. Локк та ін.); тісний зв'язок з ідеологією просвітництва (Вольтер, Ж. Ж. Руссо, Ш. Л. Монтеск'є, П. А. Гольбах, К. А. Гельвецій, Д. Дідро, Г. Е. Лессінг, Т. Готье, Ф. Шиллер, Т. Джефферсон, Б. Франклін, М. І. Новіков, О. М. Радіщев та ін.); більш чіткий характер конкретних програм політичної боротьби. Зростає число феодальних утопій (Новалис, М. М. Щербатов), але зберігається і посилюється перевага буржуазних і особливо соціалістичних.

5. XIX століття – спроби критичного осмислення досвіду Великої Французької революції (від А. де Сен-Симона, Ш. Фур'є і Р. Оуена до Л. Блана і Е. Кабе, Т. Дезамі і В. Вейтлінга, О. І. Герцена і М. Г. Чернишевського); прагнення пов'язати утопізм з пролетарським рухом (К. Маркс, Ф. Енгельс); спроби використовувати не тільки ідеологію просвітництва, але й класичну

філософію (І. Кант, Й. Г. Фіхте, Шеллінг, Г. Гегель) та класичну буржуазну політичну економію (А. Сміт, Д. Рікардо, С. Сімсонді та ін.) [71].

У XVI–XVII століттях з'явилися класичні твори утопічного соціалізму, авторами яких були державний діяч і юрист Англії Томас Мор (1478–1535 рр.) і італійський філософ Томаззо Кампанелла (1568–1639 рр.). У своїй державно-правовій концепції “Утопія”, що написана у формі діалогу між моряком і автором, Мор піддав критиці монархію та її економічну основу – приватну власність і запропонував політичний устрій майбутньої ідеальної держави, в якій ліквідація приватної власності приводить до встановлення рівності всіх громадян. Усі матеріальні блага (земля та її надра, вся продукція суспільного виробництва) належать більшості. Головним аспектом такого досконалого суспільства мала бути обов’язковість корисної, суспільної (шестигодинної) праці для усіх [185]. Мор засуджував жорстокість експлуатації народних мас. Праця не повинна бути тяжким тягарем, яким він був для громадян Європи в ті часи. В “Утопії” ніхто не сидів у ледарстві, але при цьому не було людей, які б вели паразитичний спосіб життя. Вільний час дозволялось проводити кожному за своїм власним роздумом.

Усі посадові особи держави обиралися та були підзвітними народів. Найважливіші проблеми мали обговорюватися всіма жителями Утопії. Потрібно чітко визначити функції держави, основними з яких мали бути: організація виробництва товарів, продуктів та їх розподіл, боротьба зі злочинами, забезпечення миру [185].

Державний устрій (виборний сенат, обраний щороку) та дворівнева система влади (на першому кожні 30 сімейств обирали свого керівника – філарха, а на другому, державному, обирався князь) мали сприяти формуванню високих моральних якостей людей і, як наслідок, міцної самодисципліни, зменшенню суспільної ролі такого регулятора, як право. Тому в цій ідеальній державі діяла обмежена кількість законів [185].

“Утопія” Мора стала одним з найголовніших і найважливіших джерел для наукового комунізму, вона дала назву домарксистському соціалізму і породила багато демократичних ідей.

В подальшому утопічні ідеї Мора підтримав Кампанелла у своїй праці “Місто Сонця”, змалювавши ідеальну державу, в якій ліквідована приватна власність, що є першоджерелом суспільної нерівності і кривди; де немає багатих і бідних; де передбачалась загальна спільна власність; введена загальна праця, при чому робочий день складав чотири години; виховання і навчання були тісно пов’язані з працею, завдяки чому у людей була можливість для особистого розвитку.

Ідеальна держава є прямим результатом діяльності розуму. Правителем держави був наймудріший житель – метафізик або правосвященник Сонце, який уособлював духовну і світську владу, мав повноваження для вирішення усіх спірних питань, а допомагали йому в цьому три співправителя. Перший – Могутність – вирішував питання війни і миру. Другий – Мудрість – вирішував проблеми ремесел, мистецтва, науки, навчальних закладів. Третій – Любов, вирішував проблеми шлюбу, виховання дітей, піклування, рільництва і скотарства. Посади розподілялися між жителями згідно з практичними здібностями та освіченістю. Кожен міг обіймати посаду лише в тій сфері, де він мав особисті досягнення. Всі громадяни, які досягли 20-річного віку, входили до Великої ради, яка здійснювала контроль за діями посадових осіб і ухвалювала рішення стосовно їх звільнення [185].

Основні ідеї – знищення приватної власності, гуманістично-філософське перетворення суспільства, в яких Кампанелла у “Місті Сонця” вбачав єдиний рятунок від жорстокості в ті часи, пізніше полягли в основу багатьох соціальних вчень і дали поштовх розвитку прокомуністичним теоріям і течіям.

Всупереч своїм демократичним переконанням Т. Мор і Т. Кампанелла заклали ідеологічні засади культу особистості та тотального контролю правителями всіх жителів держави, а головне питання – про свободу особистості – практично авторами не порушувалось [155].

Праця Т. Мора “Утопія” складається з двох книг. Першу книгу він присвятив критичному аналізу англійської дійсності того часу з приводу соціальної нерівності. В другій книзі Т. Мор бере за основу зразок комуністичного суспільства в праці Платона “Держава”, на яку він не раз посилається, але з різницею, що у Платона відсутня соціальна рівність, яка притаманна праці Т. Мора “Утопія”, та усім пізнішим утопічним романам. “Утопія” написана у формі вигаданої розмови між автором Т. Мором, його другом Петром Егідієм, та вигаданою особою – Рафаїлом Гітлодеєм, португальським моряком, який нещодавно повернувся з далеких мандрів, побачивши чимало країн, утому числі й досі незвіданий острів Утопію, де він начебто прожив п’ять років, та ніколи звідти не поїхав би, якби не бажання розповісти про його досконалий суспільний лад.

В праці “Утопія”, Т. Мор відводить собі роль слухача, який нібито лише переповідає розповідь моряка, насправді ж устами моряка Рафаїла Гітлодея висловлював свої думки [99, т. 63, с. 9–10].

У першій книзі йде розповідь про суворість тодішніх англійських законів. В ті часи масово вішали за крадіжку, але це не зменшувало їх кількості бо у тих осіб не було іншого заробітку на прожиток. Т. Мор зауважував про безмірну кількість вирощування овець, що спустошують поля і навіть міста. Тодішня королівська знать не задовольнялась прибутками із землеволодінь і усе перетворювали на пасовиська. Вони зносили будинки, руйнували міста, а храми відводили під овечі кошари. Коли якийсь ненажера вирішить розширити свої поля, він це робить за чужий рахунок, одних орендарів виганяє з їхніх садиб, в інших селян забирає землю, обплутавши їх обманом, чи змусивши силою, інших селян змушують продавати землю замучивши безправ’ям [99, т. 63, с. 29–30].

На думку Т. Мора, для виправлення такого становища потрібно постановити, щоб ті, хто руйнує господарства та села або їх відбудували, або віддали тим, хто захоче їх відновити і розбудовувати. Потрібно заборонити безмірний продаж землі, щоб викоренити монополію, таким чином менше годуючи дармоїдів. Також потрібно повернутися до землеробства, відновити

обробку вовни, щоб це заняття зайняло почесне місце праці, яке давало б прибуток юрбі дармоїдів: тим, хто через злидні став злодієм і тим, хто став волоцюгою або панською слугою. Якщо ж не виправити таке становище, то ніяка суворість законів не зможе не лише покращити положення, але й навпаки буде виховувати нові покоління з дитинства в найгірших умовах, псуючи їм мораль. [99, т. 63, с. 19, 31–35]. Також висловлює думку, що всюди де є приватна власність, де все вимірюється вартістю грошей, у такій державі не слід сподіватися на панування справедливості і добробуту. Хіба що потрібно назвати справедливим такий стан речей, де все найкраще дістається найгіршим, або те, що все розподіляє між собою маленька жменька людей, яка теж живе не зовсім щасливо, а інші при них зовсім нещасливі. [99, т. 63, с. 48]. Виходячи з цього Т. Мор запропонував постановити наступне: нікому не дозволяти мати землю зверх встановленої норми; сума грошей повинна обмежуватись законом; видати закони, за якими королю було б заборонено зловживати владою, а народові бунтувати.

У другій книзі Т. Мор описує уявну країну утопійців, в якій у кожного особистим є будинки та одяг, а усе інше вони спільно заробляють та спільно витрачають. Головна мета суспільного ладу утопійців полягає у позбавленні громадян тілесного рабства, наскільки це дозволяють суспільні потреби, щоб залишити їм якомога більше часу для духовної свободи та освіти [99, т. 63, с. 58–62]. У разі перенаселення усього острова обираються з кожного міста певна кількість громадян і де у тубільців є досить зайвої необробленої землі, закладають колонію зі своїми законами та запрошують тубільців жити разом із ними [99, т. 63, с. 62–63] (аборигени, автохтони, чи тубільці походять з різних мов, але мають ідентичні значення “корінний житель або уродженець будь-якої країни чи місцевості”) [149]. Головна відмінність цього устрою полягає у тому, що на відміну від утопійців, в інших країнах люди турбуються лише про свої особисті вигоди. Утопійці, не маючи приватної власності, займаються громадськими справами. Ці речі закономірні і в утопійців, і в інших народах, тому що в інших країнах, якщо ти не потурбуєшся про себе, то можеш померти з голоду, якби не

процвітала держава, що вже змушує думати більше про себе, ніж про народ. В утопійців протилежне розуміння життя. В кого усе спільне, немає сумніву, що ніхто не матиме нужди, аби лише кожний трохи дбав, щоб громадські корми були повними. Там не зіткнешся із несправедливим розподілом суспільного добра, не побачиш жебрака чи навіть бідаря, тож не маючи нічого зайвого у себе, усі мають усе необхідне із надлишком. Що ж стосується інших держав, Т. Мор зауважує, що він не бачить нічого іншого, як змову багатих, які думають лише про власні інтереси прикриваючись іменем та добром держави. Тому що із щоденного заробітку бідняка багатії відривають значну частку із заробітку як за допомогою приватного обману, так і на підставі державних законів. За приклад Т. Мор має на увазі закони видані в 1496 і 1514 рр., які санкціонували експлуатацію робітників. Утопійці усунувши з ужитку гроші між собою, докорінно усунули усіляку пожадливість. Гроші, які нібито були розумно придумані для доступу їжі, навпаки заступають дорогу до неї. Т. Мор зазначає, що навіть не сумнівається, що інші народи вже давно прийняли б закони утопійської держави, якби на заваді не стояла одна потворна володарка і мати всіх бід – гордість, яка вимірює щастя не своїми удачами, а чужими невдачами. Вона потішається над злидарями, панує і глузує з них, бо її власне щастя може сяяти лише в порівнянні із злигоднями бідняків, аби хизуючись своїм багатством вона могла їх мучити посилюючи їхню біду. Її зла сила обкрутила людські серця затримуючи людей, заважаючи їм піти шляхом кращого життя [99, т. 63, с. 110–113].

“Місто сонця” є працею італійського мислителя Томмазо Кампанелли, яка вийшла у світ більш ніж за сто років після появи “Утопія” Т. Мора [99, т. 63, с. 124]. Як і Т. Мор, Т. Кампанелла написав свою працю протиставляючи її суспільно-політичним порядкам, що існували тоді в країні, де він народився. Плебейські маси, які раніше знаходили собі заробіток у мануфактурі, чи працюючи на скупника-торгівця в період XVI – XVII ст., було неймовірно тяжко. У той період в жодній країні не було такого жебрацтва і розбійництва, як в Італії. На думку вчених на працю Кампанелли суттєво вплинув твір Платона “Держава”.

“Впадає в око” схоже зображення в обох творах шлюбних взаємин і спільності жінок, суворо регламентованого побуту та передачі правління державою в руки вибраній групі мудреців, але з тією відмінністю, що панівна верхівка у Т. Кампанелли не становить окремої замкнутої касты. Головною різницею між “Державою” Платона і “Містом сонця” Т. Кампанелли виступає ідея соціальної рівності, яка пронизує твір італійця і виступає як основна риса всієї утопічно-соціалістичної культури починаючи від Т. Мора, яка відсутня у праці Платона.

Т. Кампанелла, так як і Т. Мор, змалював ідеальне суспільство у вигаданій ним державі під назвою “Місто сонця” і вірив у те, що нащадки за взірцем його праці збудують реальну державу.

Високо оцінили працю Т. Кампанелли основоположники наукового комунізму. К. Маркс зарахував його до мислителів, які почали розглядати державу виводячи її природні закони з розуму та досвіду, а не з теології. Ф. Енгельс в праці “Розвиток соціалізму від утопії до науки” встановив поділ на утопічний і науковий соціалізм, маючи на увазі “Утопію” та “Місто сонця” коли писав, що зображення ідеального ладу суспільства періоду XVI–XVII ст. являють собою теоретичні виступи “того класу, який був більш-менш розвинутим попередником сучасного пролетаріату” [95, т. 19, с. 186]. Також коли писав, що його радують “зародки геніальних ідей і геніальні думки, які прориваються крізь фантастичний покрив і яких не бачать філістери” [95, т. 19, с. 190]. “Місто сонця” була і в особистій бібліотеці В.І. Леніна [99, т. 63, с. 126–129].

Місто Сонця викладене в діалогічній формі, в якій ведуть розмову чернець, що відає монастирським заїздом для прочан і подорожніх із мореплавцем із Генуї, який зупинився в цьому заїзді. Мореплавець розповів, що об’їхавши навколо світу зупинилися на Тапробану (острів у Індійському океані), який лежить на самому екваторі і там вийшов на берег, де його зустріли озброєні чоловіки і жінки та повели у Місто Сонця [99, т. 63, с. 132].

У тому місті головою держави виступає священник у якого є три помічники. Цей народ вирішив вдатись до філософського способу життя, в основі якого закладено спільне володіння благами. Усі блага розподіляють службовці, однак блага вважаються настільки спільною власністю, що ніхто не може собі тут нічого привласнити. На їхню думку, людині багатій і високого походження нічого боятися. Якщо людина слабка чи бідна, або низького походження, то може стати людиною жадібною, зрадником, чи брехуном. У випадку позбавлення самолюбства, залишиться лише любов до громади [99, т. 63, с. 138–139]. Чернець зазначив, що у такому разі ніхто не захоче працювати, тому що розраховуватиме на прожиття з праці інших; саме такий закид вже зробив Арістотель Платонові. Мореплавець відповів, що любов до Батьківщини у них дужча, ніж у римлян, які з переказів йшли добровільно на смерть за Батьківщину. Дужча, тому що вони зреклись приватної власності. Тоді чернець звернув увагу, що хоча схожу з мореплавцем думку висловив святий Августин, дружба серед таких людей неможлива, тому що вони не мають змоги робити взаємні послуги один одному.

На це мореплавець відповів, що потреба обміну подарунками в них відсутня, тому що у них є все необхідне. Службовці стежать, щоб кожен отримував йому необхідне, але не більше, ніж того кожен потребує. Що стосується дружби, то вона проявляється в них на війні, під час хвороби, коли вони допомагають одне одному, змагань в науках, взаємодопомоги при виконанні громадських обов'язків. Ровесників вони називають братами, значно молодших за себе синами. Службовці стежать за тим, щоб ніхто не був ніким скривдженим, а стосунки були істинно братськими. Простежується це таким чином, що в них урядовців така кількість, скільки ми розрізняємо чеснот: Мужність, Великодушність, Цнотливість, Щедрість, Справедливість, Бадьорість, Веселість, Вдячність тощо. Оскільки в них не трапляється ні пограбування, ні навмисних вбивств, ні кровозмішення, ні перелюбства, ні інших злочинів, то боротьба в них ведеться з вадами такими, як невдячність, зарозумілість, лінощі, душевна пригніченість, брехня. Карають винних відстороненням від спільного столу, або від різних почестей терміном, який призначає суддя. Правитель та його три

помічники співправителі обирають решту урядовців та керівників відповідних наук і ремесел. Почесних посад ніхто не домагається, урядовці висуюють на посади кандидатів і кожен віддає за них свій голос “за” або “проти”. Правителем може стати той, хто знає історію всіх народів, їхні звичаї, закони, обряди релігії, устрій республік та монархій, будову та історію неба і землі. Окрім цього, він повинен знатися на усіх ремеслах [99, т. 63, с. 139–141]. Щодо достатку громадян, вони твердять, що злидні призводять до душевної ницості, лукавства, підступності, роблять з людини злодія, брехуна тощо. Багатство породжує зарозумілість, пиху та неуцтво, від якого люди стають ошуканцями та зрадниками. Тому вони вважають, що лише усупільнення власності робить громадян водночас і багатими, і бідними. Багатими, тому що у них є усе. Бідними, тому, що вони не мають ніякої власності. З огляду на це, вони славлять благочестивих християн, особливо звеличують апостолів [99, т. 63, с. 152]. Торгівля в них розвинута слабо, хоча вони карбують гроші на утримання послів і людей, яких відряджають вивчати інші країни. Вони абсолютно впевнені, що весь світ з часом буде жити за їхнім прикладом. [99, т. 63, с. 160–162]. Щодо способу правління, Рада в них збирається двічі на місяць. Участь в Раді беруть усі громадяни віком від двадцяти років. Кожен з учасників має право висловити свою думку про те, які він помічає недоліки в управлінні державою та як службовці виконують свої обов’язки. Кожні вісім днів збираються: правитель, усі його помічники, та підлеглі їм керівники – у кожного по три керівника. Ці тринадцять громадян керують діяльністю галузей громадянського життя. На Раду також приходять начальники військових відділів, обмірковують там державні справи та обирають службовців, яких вже намітили на Великій Раді. Глава держави щодня проводить нараду зі своїми трьома помічниками, на якій розглядають поточні справи, перевіряють, затверджують та виконують постанови зборів, обговорюють інші заходи. За волею народу, службові особи можуть бути замінені. Але глава держави та його помічники не підлягають заміні, хіба що вони самі визнають когось мудрішим, здібнішим та добродішнішим від себе. Ця четвірка настільки розумна і чесна, що охоче поступається своїм місцем мудрішому, та не

соромиться у нього вчитись, але необхідність у такій заміні практично відсутня [99, т. 63, с. 166].

Кожен керівник тієї чи іншої галузі водночас виконує обов'язки судді щодо своїх підлеглих. Вони мають право карати вигнанням, позбавленням права на громадське харчування, відлученням від церкви і бичуванням. Але у випадках тяжких злочинів вони застосовують страту, або правило: око за око, зуб за зуб і т. ін [99, т. 63, с. 167–169].

В подальшому події в економічному житті Західної Європи сприяли становленню буржуазії та збільшенню середнього прошарку суспільства. Це, разом з ідеологією Просвітництва дало поштовх для розвитку політичних ідей утопічного соціалізму у вченнях соціалістів-утопістів XVII століття: англійського мислителя Джерарда Уінстенлі (1609–1676 рр.), французьких мислителів Ж. Мільє (1664–1729 рр.), Етьєна-Габрієля Мореллі (1717–1778 рр.) [101], Габрієля Бонно де Маблі (1709–1785), французького революційного комуніста-утопіста Гракха Бабефа (1789–1794).

Джерард Уінстенлі у своїх поглядах продовжив традицію народовладдя, що йшла від Т. Мора. Ідеалом суспільного устрою він вважав “вільну республіку”, в якій передбачалась виборність і змінюваність всіх посадових осіб [32, с. 55].

Ж. Мельє у своїй праці “Заповіт” викривав несправедливість, яка панувала в ті часи. Він зазначив, що релігія католицького Риму тісно пов'язана з політикою і залишає поза увагою існуючу нерівність, яка закріплюється на законодавчому рівні. “Всі релігії, будь-який культ і поклоніння богам – помилка, зловживання, ілюзія, обман і шарлатанство”. Догми і культу християнства (ікони і віри в чудеса) безглузді. Християнська релігія терпить, схвалює і навіть заохочує багато несправедливих утисків. Першою умовою для ліквідації зла є визволення людини від підкорення релігії та християнській моралі [10, с. 167–168].

Ж. Мельє стверджував, що люди рівні від природи і мають повне право користуватись своїми природними правами. Феодали, що наділені політичною владою, вважають себе вищими від законів природи і держави, зловживають владою, обмежують права людей, знущаються над селянами, нещадно

експлуатують і виснажують народ. Як і попередники, він вважав, що необхідно знищити приватну власність – основу суспільної нерівності і державної недосконалості. Його ідеали – суспільство, де всі рівні у правах і привілеях, де всіх об'єднує ідея загального блага, всі рівномірно працюють під керівництвом мудреців. Влада є необхідною, але ця влада, відносини залежності і підкорення не мали політичного змісту. Мільє першим запропонував насильницьку зміну форми державного устрою та правління, і вважав це можливим як у Франції, так і в інших країнах світу [185].

Своєрідною була державно-правова концепція соціаліста-утопіста Франції Мореллі, що побудована на засадах природного права. У своїй праці “Кодекс природи, або справжній дух її законів” він вбачав суспільне зло – економічну і політичну нерівність людей – у приватній власності. Природа надала людям у рівне користування свої широкі можливості, але внаслідок поступового відхилення від законів природи люди порушили цю гармонію. Вихід полягає у прийнятті досконалого законодавства, узгодженого із законами природи. Головними принципами є: скасування приватної власності і поверненні у суспільну власність (окрім предметів особистого вжитку); забезпечення всіх людей роботою, черговість у виконанні посадових обов'язків; встановлення обов'язку кожного громадянина сприяти загальній користі відповідно до його сил, можливостей і віку. Основними функціями визначались обов'язок регулювання промислового і сільськогосподарського виробництва, розподілу продуктів між людьми, регламентацію всіх аспектів життя людей, їхнього побуту, виховання тощо [185].

Ідеї утопічного соціалізму виражені також Габріелем Бонно Де Маблі в його працях “Про права і обов'язки громадянина” (1789 р.), “Про законодавство або принцип законів” (1776 р.). Він вважав, що свобода, розум й рівність притаманні природному станові, а приватна власність не відповідає природі людей і порушує світ рівноваги і свободи, а це породило біди і пороки людей. Приватна власність поділила людей на дві соціальні групи: бідних та багатих, які захопили владу до своїх рук, нехтуючи законами моралі.

Ідеали Г. Б. Де Маблі – майнова і правова рівність усіх людей. Це вбачалось у розвитку суспільства – у просвітництві всіх громадян і скасуванні приватної власності. Необхідною умовою для цього є реформи, схвалення законів, які обмежують багатство, регламентують розмір земельних ділянок, що знаходяться у власності окремих людей, обмеження торгівлі [10, с. 170]. Варто зазначити, що поряд із явно утопічними у Г.-Б. де Маблі були й раціональні ідеї. Зокрема, думки про те, що народ є єдиним носієм суверенітету й законодавцем; про необхідність поділу державної влади, причому виконавча влада повинна бути підзвітною законодавчій [185].

Ідеї утопічного соціалізму під час Великої французької революції (1789–1794 рр.) набули рис більш радикальних державно-правових ідей і концепцій комунізму. Гракх Бабеф під час революції у своєму відомому виступі “В ім’я рівності” відстоював інтереси трудового населення, ведучи боротьбу проти феодальної земельної власності і побічних податків. Бабеф вважав, що майнова рівність і свобода належить людині від природи і необхідно це захищати. Ліквідація приватної власності і встановлення суспільного майна, яке передається національній общині, загальна обов’язкова праця усунуть соціальну нерівність.

Його програма “Змова рідних” передбачала національну громаду замість держави. Члени громади наділялися б широкими політичними правами, а посадові особи були б виборними. Суспільне виробництво і розподіл його продуктів повинні контролюватися, а кожному членові громади передбачалося забезпечити поміркований достаток [10, с. 172–173].

В подальшому найбільшого розвитку вчення утопічного соціалізму набуло у творчості класиків XIX століття: французького філософа і соціального реформатора Анрі де Сен-Сімона (1760–1825 рр.), французького мислителя Франсуа Марі Шарля Фур’є (1772–1837 рр.) та англійського філософа Роберта Оуена (1771–1858 рр.). У першій половині XIX ст. вони розробляють теорії зміни суспільного устрою шляхом реорганізації виробництва [112, с. 45].

Ідеальний справедливий суспільний устрій Анрі де Сен-Сімон визначив терміном “індустріалізм” – владою продуктивного класу (індустріалів). Старе феодальне суспільство, аристократичне і теологічне, що засноване на військовій доблесті, він протиставить сучасному, яке носить суто економічний та індустріальний характер та ставить за мету створення більшої кількості благ для робітничого і виробничого класу [167].

Мислитель вважав, що суспільство розвивається поступово від однієї стадії до іншої. Теологічну і метафізичну стадії заступає позитивна – “золотий вік”, що робить усіх людей щасливими. На перших двох стадіях мають місце невдоволення й протиріччя між бідними та багатими, але прогрес знань і моральності сприяє розвитку суспільства і створює передумови для настання позитивної стадії. Іншими чинниками, що сприяють прогресові суспільства, на думку філософа, є викуп земель у власників, скасування соціальних привілеїв, що передаються у спадок, відсторонення від влади феодалів і представників середнього класу – юристів і військових та залучення до управління державними справами промисловців, які, на його думку, можуть працювати в інтересах народу.

Повна рівність недосяжна. Наближення до рівності полягає у ліквідації паразитизму старих правлячих класів. Форма правління – монархія, якій підзвітний уряд. Влада повинна належати Раді промисловців – індустріалам – найбільш здатним представникам промислового класу, до якого він відносив підприємців і робітників. Духовна влада повинна бути зосереджена в руках учених, їхнє завдання – поширення знань серед інших класів [187].

З огляду на те, що держава досягне рівня централізованої керованої промислової асоціації, з перспективою поступового утвердження всесвітньої асоціації народів, приватна власність не заважатиме розвитку суспільства. Жорстке адміністрування окремих людей і соціальних груп сприятиме стабільності суспільства та забезпечить загальну і індивідуальну свободу [185].

У Ш. Фур'є було своє бачення ідеального суспільного устрою – гармонія. Філософ вважав, що у природі все поступово рухається і розвивається:

матеріальний, органічний, тваринний та соціальний світи, (відповідно до універсального “закону тяжіння”). Виявлення та класифікація людських пристрастей, які притаманні людині від природи, допоможуть встановити новий соціальний порядок у суспільстві.

На думку мислителя, розвиток промисловості і торгівлі привів до обмеження свободи, стану війни між індивідом і колективом, встановлення тиранії індивідуальної власності над масою [185].

Ш. Фур'є виступив з ідеєю децентралізації влади. Майбутнє суспільство уявлялося йому як асоціація автономних і незалежних між собою фаланг – виробничо-споживчих товариств, до складу яких входитимуть представники різних соціальних груп (приблизно 1600 осіб). У фалангах існуватиме приватна власність та організоване виробництво. Мета фаланг – забезпечення і реалізація особистих свобод людини. Рішення приймаються за згодою всіх членів асоціації.

На думку Р. Оуена, ідеальний суспільний устрій полягав у комунізмі, де повністю ліквідована приватна власність і усілякі класові відмінності, де існує обов'язковість праці для всіх і, з урахуванням зростання продуктивних сил, розподіл за потребами. Мислитель мріяв про суспільство, де одночасно з величезним ростом виробництва і багатства буде гармонійно розвиватися й сама людина, де невимірно зросте цінність людської особистості. Осередком комуністичного суспільства є невелика кооперативна громада (комуна), яка б об'єднувала б (бажано) від 800 до 1200 осіб, що забезпечували самі себе [3]. Ці комуни формувались і самоуправлялися на основі конституції в національні федерації, які в свою чергу переростають в об'єднання міжнародного масштабу з єдиним управлінням і єдиними законами [187].

Спільними рисами утопічних поглядів були ідеї відсутності експлуатації, ліквідації протиріч між фізичною і розумовою працею, знищення приватної власності. Філософами-утопістами не визнавались радикальні шляхи переходу до нового ладу, заперечувались революційні методи боротьби. Вони прагнули змінити суспільні відносини еволюційним шляхом. Подальшого розвитку

соціальні утопічні доктрини набули в марксизмі, соціал-демократизмі, сучасному неолібералізмі та інституціоналізмі [112, с. 45].

Але найвідомішими представниками соціалістів-утопістів XIX ст. були К. Маркс (1818-1883) і Ф. Енгельс (1820-1895). Вони виходили із інтересів робітничого класу, яким була більшість населення. Їхньою метою було з'ясувати умови та вказати шляхи звільнення робітників від будь-яких експлуатаційних форм і соціального гноблення [184, с. 79].

Марксизм – одна з найвпливовіших течій суспільно-політичної думки, джерелом якої є класична німецька філософія, англійська політична економія і французький утопічний соціалізм. Марксизм будується на таких стрижневих ідеях: народовладдя можливе лише за умов подолання приватної власності; усупільненні засобів виробництва; досягнення повної соціальної справедливості [115, с. 271].

Марксистська концепція політичної свободи

У Маркса проведена величезна робота у всіх основних областях людської діяльності: 1). Політична свобода як історично-обумовлене явище. 2). Особливості марксистського дослідження через розподіл соціальних прав (або відчуження). 3). Економічна детермінація процесів політичної свободи як історично-обумовленого явища з особливостями марксистського дослідження через розподіл соціальних прав.

1). Політична свобода як історично-обумовлене явище.

Політична свобода в марксистській ідеології розглядається у контексті історичного напрямку. У Маркса дуже добре проаналізований в емпіричному ракурсі весь історичний процес, починаючи від самого початку, від первинної людини і до XIX століття. Емпіричний дослідний метод існує як такий, що розглядається як один з найважливіших методів. Але корінний зміст цього процесу полягає не у переказі фактів історії. Сутність його складається в обґрунтуванні економічних процесів як матеріального життя суспільства. Маркс стверджує, що основна форма діяльності це матеріальна діяльність, від якої залежить будь-яка інша діяльність: розумова, релігійна, політична, соціальна

тощо [94, т. 3, с. 71]. Метод побудований на основі логічного аналізу історичного процесу. Він розглядає роботу людини, розподіл праці і форми власності на всьому історичному шляху як економічну систему. Всі інші сторони суспільного життя: соціальні, релігійні та ін. він аналізує у якості похідних від трудової діяльності, від матеріального, економічного стану людей.

Виробництво життя як власного, шляхом праці, так і чужого, шляхом народження, виступають в якості двоякого відношення: одне – як природне, друге – як суспільне відношення. Під суспільним відношенням йдеться про співпрацю індивідів між собою без розрізнення способу і цілей. Отже виходить, що певний спосіб виробництва або промисловий рівень завжди пов'язані між собою суспільною діяльністю з певним суспільним рівнем. Це є спосіб спільної діяльності. Це – “виробнича сила”. Тому сукупність доступних людям виробничих сил обумовлює стан суспільства. А тому й історію слід розглядати і розробляти без відриву від промисловості та обміну. З огляду на це, з самого початку виникає матеріальний зв'язок людей між собою, обумовлений потребою і способом виробництва [94, т. 3, с. 26–28].

Таким чином, політична свобода у Маркса – це система суспільного устрою в державі, за допомогою якого індивіди отримують матеріальну і соціальну базу у формі соціально-необхідних умов: заробітної плати, житла, лікування, навчання, відпочинку та реалізації рівних можливостей для всіх індивідів; за допомогою соціального устрою суспільства [140, с. 31–32].

2). Особливості марксистського дослідження через розподіл соціальних прав (або відчуження).

В силу того, що держава є тією формою, в якій індивіди, що належать до панівного класу та здійснюють свої загальні інтереси, зосереджують все цивільне суспільство даної епохи, то виходить, що всі загальні встановлення опосередковуються державою і отримують політичну форму. Таким чином виникає ілюзія, що закон ґрунтується на волі, при цьому на відірваній від своєї реальної основи, від вільної волі. Також і право зводиться до закону.

В умовах капіталістичного устрою суспільства відбувається величезний розподіл соціальних прав між людьми. У К. Маркса таке соціальне становище описане за допомогою відчуження від індивідів їх виробничої сили в процесі розподілом праці.

Розподіл праці із самого початку веде до розподілу умов праці, знаряддя праці і матеріалів. У великій промисловості і в умовах конкуренції всі умови існування індивідів зведені у дві прості форми – приватна власність і праця. Гроші роблять спілкування індивідів випадковим. Ці умови зводяться до накопиченої праці або приватної власності і до дійсної праці. Навіть економісти, наприклад: Сімонді, Шербюльє та інші протиставляють асоціацію індивідів – асоціації капіталів. Але, тут самі індивіди абсолютно підпорядковані розподілу праці і тому поставлені у цілковиту залежність один від одного [94, т. 3, с. 66]. В цих умовах великий власник для отримання максимального прибутку і для того, щоб перемогти в конкурентній боротьбі зводить зусилля праці індивідів до форми “виробничої машини”. Для ефективності роботи такої форми “виробничої машини” він “розщеплює” її на максимально можливі частини. Але, як вже згадувалося раніше, будь-яке “розщеплення” – розподіл праці, веде, в першу чергу, до розподілу умов праці і до розподілу оплати праці. За таких умов існування індивід перестає бути особистістю, стає лише частиною “виробничої машини”, за межі якої він вийти не може, щоб і зовсім не померти з голоду.

Для отримання максимального прибутку, приватний власник найчастіше зводить своє ставлення до працюючих на нього індивідів лише як до виробничої сили, а не як до особистостей. Тому і створюють такі умови праці, де для найбільшого прибутку створюються найменш сприятливі умови для індивідів (час роботи, перерви, заробітна плата тощо). В цих умовах у індивідів залишається загальною з виробничими силами праця, яка в такому виробництві їх лише калічить, зберігаючи при цьому їм життя, вірніше існування [94, т. 3, с. 67; 140, с. 32–33].

3). Економічна детермінація процесів політичної свободи як історично-обумовленого явища з особливостями марксистського дослідження через розподіл соціальних прав.

Детально вивчивши перебіг подій в історії, Маркс передає емпіричним шляхом, що у світі йде постійна боротьба між людьми за території, владу та приватну власність. Щоб змінити такий перебіг подій для повноцінно-вільного розвитку і образу життя кожної людини, потрібно створити рівні умови життя для усіх.

К. Маркс розробив свою концепцію побудови соціального рівноправ'я у суспільстві, шляхом побудови соціалістичного суспільства за допомогою комуністичного руху.

Таке універсальне об'єднання, за його задумом, має підпорядковувати масу знарядь виробництва кожному індивіду, а власність – усім. Тільки в такому ставленні до індивідів їх самодіяльність буде співпадати з матеріальним життям. Також їх праця буде перетворюватись у самодіяльність. В такій самодіяльності спілкуються й приймають участь всі індивіди вже не за вимушених обставин отримання заробітку для існування, але і для подальшого свого розвитку, для більш повноцінного образу життя. При присвоєнні всій сукупності виробничих сил індивідами, які об'єднались, знищується приватна власність. В індивідах, вже не підпорядкованих розподілу праці, тепер випадковим стає лише їх відокремлення і особлива приватна професія.

Комуністичний рух відрізняється від усіх колишніх рухів тим, що здійснює переворот основи ставлення виробництва і спілкування. За суттю комунізм має економічний характер: створення матеріальних умов даного об'єднання. Всі наявні умови комунізм перетворює в умови об'єднання. Цей лад, який виключає все, що не залежить від індивідів, є нічим іншим, як продукт спілкування між самими індивідами [94, т. 3, с. 70–71].

Завдяки розподілу праці відбулося перетворення особистих сил (відносин) в сили речові. Це не може бути знищено тим, що люди лише викинуть з голови головну суть того, що відбувається. Тільки підкоривши собі знову ці речові сили,

вони знищують розподіл праці. Це може бути здійснено лише в колективності. Тільки в колективі можлива особиста свобода, бо в колективі, як в загальному колі спілкування, індивіди можуть отримувати засоби, які дозволяють їм всебічно розвиватися [94, т. 3, с. 75]. В панівних класах свобода індивідів існує лише для індивідів, які розвинулися в такому класі і лише будучи індивідами, що належать до даного класу. В умовах загальної колективності індивіди здобувають свободу за допомогою своєї асоціації, виступаючи її учасником.

Таким чином, індивіди, які належать до будь-якого класу, мають лише відносну свободу в силу прав, свобод і інтересів даного класу. Зовсім інше становище має місце у пропонованій Марксом концепції повної колективності. Тут ставляться під загальний контроль умови і свого існування, і існування решти всіх членів суспільства: в такій колективності всі індивіди приймають участь як індивіди. Таке об'єднання індивідів ставить під їх контроль умови для вільного розвитку всіх членів суспільства [94, т. 3, с. 76; 140, с. 33–34].

Відомо, що ідеї зазначених мислителів є утопічними за неможливості їх реалізації у повному обсязі. Але також відомо, що все ж їхні погляди мають велике значення в державотворчих процесах, тому й дійшли до наших днів як необхідна підтримка до загальної бази знань розбудови досконалої держави наскільки це можливо.

Отже, нам важливо з'ясувати їхні сильні сторони, щоб мати можливість залучити їх в подальшому у вдосконаленні суспільно-державних сучасних відносин.

Висновки до другого розділу

У другому розділі було узагальнено основні наукові ідеї та гіпотези концепту політичних свобод у класичних ідеологіях XVIII–XIX ст.

Так, визначено, що у *класичному лібералізмі* сутність політичних свобод визначалась здебільшого як загальновстановлений порядок рівноправ'я, демократії (А. Де Токвіль), з можливістю прийняття участі кожного громадянина у здійсненні політичної влади (Ж. Ж. Руссо), узгодженості інтересів людини і держави (Ш. Л. Монтеск'є), можливість отримувати задоволення, уникаючи страждань і при цьому бути в певній незалежності від державної влади, але почуватись захищеним державою (І. Бентам). Політична свобода у Г. Гегеля розглядається в реалізації інтересів кожного індивіда в державному організмі за допомогою права. В основу ідей лібералізму покладено автономію особистості, її права самостійно вирішувати власну долю і нести відповідальність за свої рішення. Моральним стрижнем лібералізму є категоричний імператив І. Канта, в якому зазначається, що робити потрібно лише згідно з такою максимою, керуючись якою водночас можливо побажати, щоб вона стала загальним законом. Таким чином, лібералізм розрахований на особу високоморальну, яка розумно діє і поєднує свої інтереси з інтересами соціального цілого, і також як частина соціального, несе відповідальність за це ціле. В економічному напрямі лібералізм передбачає економічну свободу, яка базується на приватній власності і конкуренції.

У *консерватизмі* сутність політичних свобод розумілись як збереження історичних традицій, форм і принципів суспільного та політичного устрою, а також на протидію радикальними реформам та обережним ставленням до будь-яких змін взагалі. Він заперечує дієвість революцій, акцентуючи увагу на ефективності еволюційного поступу. Родоначальник консерватизму Е. Берк до базової системи цінностей відніс наступні: 1) релігійні і духовні цілі політичної діяльності; 2) шанування моралі, традицій, національної культури і патріотизму; 3) авторитет церкви, сім'ї і школи; 4) пріоритет інтересів держави над інтересами

індивіда; 5) сильну ієрархічну владу; 6) прагматизм, здоровий глузд, скептицизм; 7) поступовість і обережність процесу соціальних змін; 8) історичну єдність минулого, сьогодення і майбутнього; 9) свободу і відповідальність.

В *утопічних доктринах* А. де Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена, Л. Блана, Е. Кабе, Т. Дезамі, В. Вейтлінга, Ж. Мільє, Е-Г. Мореллі, Г.-Б. де Маблі, Г. Бабефа, Дж. Уінстенгі та ін. політичні свободи розглядались через призму осмислення соціального ідеалу, самоврядування, гармонійного розвитку людини. Спільними рисами їх поглядів були ідеї відсутності експлуатації, ліквідації суперечностей між фізичною і розумовою працею, знищення приватної власності, як осового зла соціальної нерівності людей. Однак, ними не визнавались радикальні шляхи переходу до нового ладу, заперечувались революційні методи боротьби. Вони прагнули змінити суспільні відносини еволюційним шляхом.

У *марксизмі* політичні свободи розглядаються як історично обумовлене явище, як реалізація рівних можливостей кожного індивіда через систему соціального устрою держави. Це така система соціального устрою в державі, за допомогою якого індивіди отримують матеріальну і соціальну базу у формі соціально-необхідних умов: роботи, зарплати, житла, навчання, лікування, відпочинку тощо. Шлях до такого устрою лежить через докорінний переворот ставлення виробництва і спілкування за допомогою комуністичного руху.

Отже, кожна концепція, без виключення, ставить собі за мету побудувати державу, в якій суспільство почувалося б щасливим і хотіло б жити саме в такій державі, але при цьому кожна концепція вбачає свій напрямок такого розвитку.

Порівнюючи ліберальну концепцію з консервативним і утопічним вченням, з'ясовано необхідність запозичення у консерваторів і утопістів, ряд напрямів розвитку державно-суспільних стосунків, для впровадження їх до ліберально-демократичного напрямку. А саме: сучасні консерватори теж виділяють особливе місце проблемам свободи, рівності, влади, держави і демократії, що є спільним з ліберальними поглядами. Вони вважають себе захисниками прав людини, ставлячи на перше місце суспільство. Але, на відміну від лібералів, не визнають метою розвитку суспільства свободу особистості. Суспільна мета, на їхню думку,

постає як єдність інтересів нації і держави. Воля більшості не може бути останньою інстанцією, тому що в сучасних державах громадську думку цілеспрямовано формують різними методами і засобами й маніпулюють нею. Також сучасне суспільство охоплює різні культури, які відстоюють власні позиції, а за таких обставин єдиної громадської думки не може бути. Але, прийнявши за реальність розвиток лібералізму, приєднали частину їхніх позицій не в супереч своїм загальним нормам, створивши сучасні модифікації: ліберальний консерватизм, неоконсерватизм. Перебуваючи на позиціях конституційної свободи, ліберальний консерватизм наголошував на потребі авторитету, ладу і дисципліни у суспільному житті, вірив у творчу місію традиційних установ (монархія, церква) і традиційної провідної верстви. Він відстоював ідею інтеграції сучасного нового з органічно створеним історією минулим, таким чином погодившись поєднатись з певною складовою ліберальних цінностей задля вдосконалення суспільно-державних відносин в сучасному суспільстві.

Відомо, що консерватори намагаються дотримуватись усталених віками загальноприйнятих норм, що в принципі дозволяє навіть пересічним громадянам з часом завчити основні їх положення, які суттєво впливають на суспільно-державні відносини. А якщо ми поглянемо з цього боку на ліберально-демократичну концепцію, маємо наступне. Із подальшим розвитком держав додалась суттєва проблема розшарування демократії на доволі велику кількість її типів і підтипів – пряма демократія, представницька, ліберальна, неліберальна, елітарна, народна, партиципаторна тощо. Як зазначалось вище за спостереженнями Д. Кольє і С. Левитського політологи визначають близько 550 типів, і підтипів демократії. Навіть вчені не зможуть завчити увесь перелік “відхилень” від класичного розуміння цієї концепції, тому це надає ще додаткову можливість до загального розмаїття маніпулювання свідомістю громадян. Таким чином, ми бачимо, що сучасна ліберально-демократична система далеко відійшла від тих своїх класичних поглядів, тому тут теж потрібно звернути увагу на приклад консерваторів.

Епоха буржузних революцій XVIII–XIX ст. перемістила свободу з моральної філософії у політичну площину. Тоді ж виникла *негативна і позитивна концепції політичної свободи* (І. Берлін). Наше дослідження показало, що *перша*, що більше притаманна класичному лібералізму й консерватизму, ратує за ефективну й високоморальну державну владу, законність, правопорядок, формальне надання і забезпечення основних політичних прав громадян, заперечує насильство, залежність, втручання інших, підтримує заохочення особистих досягнень, непримиренність до споживацтва і зрівнялівки, нерівність. Заразом, ігнорування проблеми бідності, соціального захисту громадян призводить до нездатності їх значної частини скористатися своїми правами й свободами на що акцентують увагу представники сучасного неолібералізму й неоконсерватизму. *Друга*, тобто позитивна свобода, що більше притаманна марксизму і соціал-утопізму, розуміється як свобода самовиявлення згідно з власними уподобаннями і спрямовується на розвиток особистих здібностей, реалізації власних прагнень, що можливо лише за певних соціально-економічних і культурних умов. Заразом, надмірний акцент на соціальному партнерстві, солідарності, комунітаризмі, досягнення вищого рівня соціальної рівності неминує призводити до зрівнялівки, (рівності в бідності) і загрожує індивідуальній свободі. Це - ілюзія вільного вибору, засіб маніпуляції, маскування хибних цілей популярними цінностями;

РОЗДІЛ 3

ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СВОБОД В ДОСЛІДЖЕННЯХ НАУКОВЦІВ XVIII–XIX ст. В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Щоб більш конкретизувати феномен політичної свободи, потрібно також враховувати фактори впливу на формування політичної свободи.

У праці В. О. Дерюжинського “Из истории политической свободы в Англии и Франции”, автор, працюючи над феноменом політичної свободи, робить спробу врахувати максимальне коло аспектів, які формують політичну свободу. В першу чергу він звертає нашу увагу до праць Ш. Л. Монтеск’є. Він аргументує про такі важливі погляди Ш. Л. Монтеск’є, як вирішення питання про найкращу форму правління здійснення якого можливе, якщо головним завданням державного устрою буде забезпечення політичної та індивідуальної свободи [39, с. 7]. Також автор наголошує що за вченням Ш. Л. Монтеск’є на людину впливає багато факторів: клімату, релігії, законів, минулого досвіду, звичаїв, принципів управління тощо. Усі ці елементи впливають на формування спільноти в державі [39, с. 4]. Ці елементи у сукупності є загальним відношенням для формування особистості, а нам потрібно з’ясувати, які саме елементи впливають на формування саме політичної свободи [139, с. 42].

Також цікавою є праця В. Речицького: “Свобода и государство”. В ній опрацьована кількість дослідницьких праць авторів понад п’ятсот осіб. Автор передає реалії співвідношення свободи та держави. Він пише, що головна внутрішня ідея громадянського суспільства – це фундаментальна ідея свободи [123, с. 3]. В цій праці автор досліджує стосунки між суспільством та державою через структурність політичної активності. Суспільство об’єднує як економіка, політика, соціальне та релігійне, так і найелементарні й найвитончені прояви духу. У цій праці, як і в праці В. О. Дерюжинського, враховано багато факторів, які формують громадян за схожістю впливу однакових факторів у спільноту в

державі. Але, тут не розкрито, врахованого автором, аспекту релігійного та структурності політичної активності є більш загальним поняттям, ніж поняття політична свобода. Тому, враховуючи вищевикладене, з'ясуємо, які елементи формують політичну свободу [139, с. 42–43].

У праці В. О. Дерюжинського є співвідношення свободи і релігії, де автор пише, що закони являють собою начебто “нерви” спільного організму, який пов’язаний із природою та державним устроєм, що в свою чергу повинен формуватися з урахуванням фізичних умов країни, клімату, ступеню свободи, яку допускає конституція і релігія, кількістю населення, звичаями тощо [39, с. 4]. Але, слово свобода тут “загальне”. Не йде мова про політичну, релігійну чи особисту свободу і не зрозуміло, чи має наприклад взагалі релігія відношення до формування саме політичної свободи [139, с. 43].

У такому разі розглянемо класиків XVIII–XIX ст., їх послідовників та сучасних науковців, які фігурують в праці В. Речицького, де виражена думка стосовно саме політичної свободи. З’ясуємо, що вони мали на увазі за розуміння цього феномену та які фактори впливають на його формування [139, с. 43].

У А. де Токвіля політична свобода виступає у можливості запровадження в державі доктрин, які розробляють та підтримують політичні громадянські організації [123, с. 13].

За Ж-Ф. Ревелем, розглядаючи дію громадянського суспільства, політична свобода виступає як сама дія громадян, тобто у можливості вільної дії громадянина за власною ініціативою, як члена громадянської спільноти, поза актів держави, не будучи відповідальним перед державною владою [123, с. 15].

Д. Брайс писав, що демократія повинна опікуватись індивідуальною свободою, яка одухотворяє політичну свободу.

Б. Малиновський вважав, що відсутність політичної свободи в людській культурі руйнує усі інші свободи.

У Х. Арендта сенс політики – це свобода, а поле її застосування в дії.

Д. Сарторі вважає, що політична свобода є головною передумовою усіх інших свобод [123, с. 22].

У Д. Гріна політичною свободою є відсутність концентрації влади.

Р. Коммерс вважає, що політична свобода – це найцінніший наслідок морального скептицизму в плюралістичному товаристві, це умова забезпечення усіх інших цінностей. Вона може бути обмежена лише в інтересах самої свободи, але ні коє в інтересах “добра” публічного чи то приватного. Також і Д. Ролз писав, що справедливість заперечує правомочність обмеження свободи одних під приводом того, що це сприяє добру інших.

І. Берлін вважав політичною свободою область дії без перешкод з боку інших осіб.

За вченням Ш. Л. Монтеск’є значення політичної свободи у безпеці громадян, гарантії того, що громадян не будуть турбувати, якщо вони не будуть порушувати закони. Також це право дотримуватись своєї думки за умови, що держава не буде нікому нав’язувати своєї позиції.

У Ж. Ж. Руссо політична свобода – це участь громадян у справах усього співтовариства, у назначені правителів, завдяки чому громадяни могли вважати, що вони підкорюються самім собі.

За Р. Ароном політична свобода – це можливість бути соціально мобільним [123, с. 23].

З. Бжезинський вважає, що свободу усе частіше почали співвідносити із розумінням гарного життя, та максимального принципу індивідуального задоволення. У такому випадку громадянська свобода є абсолютот у такій спільноті.

Б. Рассел вважав вдалим визначенням політичної свободи Т. Гоббсом, яка полягає у відсутності зовнішніх перепон до дії.

Для Д. Дьюї – це ефективна можливість робити конкретні дії, що схоже на розуміння Вольтера – як виняткова можливість діяти.

С. Франк виражав розуміння свободи як “справа” та “тимчасовість”.

У Н. Лоського – це відсутність залежності діяча, або дії від якихось умов.

В. Кудрявцев вважав головним у свободі – можливість вибору, право діяти за власною волею без примусу.

За розумінням П. Фейєрабенда вільним вважалась та спільнота, в котрій усі традиції мають рівні права та рівний доступ до центрів влади.

У П. А. Гольбаха політична свобода виражена у праві громадянина робити за ради свого щастя усе, що не шкодить іншим громадянам.

Для Є. Фромма – це можливість діяти не в рамках необхідності, а на основі усвідомлення альтернатив та їх наслідків, а у Б. Спінози вона полягає у природному праві громадянина, його індивідуальною здатністю розмірковувати про речі без примусу до цього.

За вченням Т. Гобса політична свобода обумовлена у відсутності зовнішніх перепон, які нерідко можуть позбавити громадянина частини його влади робити те, що він хотів би, але не можуть заважати використовувати залишену йому владу згідно того, що йому диктується судженням та розумом.

У Д. Локка політична свобода вважається природним правом громадянина, який не повинен підкорюватись волі чи то владі іншого громадянина.

Ю. Хабермас вважає, що політична свобода – це завжди свобода суб'єкта, який сам себе визначає та здійснює свої замисли в умовах певної системи правління.

Далі В. Речицький знову звертає нашу увагу до розуміння політичної свободи за Ш. Л. Монтеск'є, але у більш розгорнутому контексті: у Ш. Л. Монтеск'є політична свобода виражена не у тім, щоб робити усе що завгодно, а лише у тім, щоб робити те що повинно хотіти і не бути примушеним робити того, що не повинно хотіти. Тому володіння політичною свободою у Ш. Л. Монтеск'є передбачає правління законів, за яких один громадянин не буде боятись іншого. В. Речицький, доповнюючи поняття політичної свободи за Ш. Л. Монтеск'є, надає її визначення іншими словами наголошуючи, що науковець розмежовує політичну свободу, виражену в державному устрої, що здійснюється за допомогою розділення та взаємного урівноваження влади та політичну свободу, яка реалізується у відчутті впевненості громадян у власній безпеці [123, с. 25].

У А. де Токвіля теж розділені державна та громадянська сфери. У нього держава – суть асамблеї, міністерства, суди та поліція, а громадянська сфера утворюється не державною активністю. На його думку економічні громадянські асоціації існують заради приватних інтересів, комерції та індустрії, а політичні громадянські асоціації займаються виробленням та підтримкою доктрин, які їм би хотілося б запровадити у життя. Тому релігія громадянськості потребує державного підпорядкування суспільству. Політична ж релігія вимагає громадянського підкорення державі [123, с. 13].

К. Ясперс вважав політичну свободу фундаментальною, що передує усі інші свободи. Він стверджує, що воля до побудови заснованого на праві світового порядку ставить за мету не просто свободу, а політичну свободу, яка відчиняє людині можливість справжнього вибору.

Для Р. Рейгана політична свобода – це основа усіх прав людини.

Ф. Мозер вважав, що політична свобода – це свобода громадянина думати, говорити і писати.

Д. Брайс політичну свободу розглядав як участь громадян в управлінні справами суспільства, а у Ф. Хайека політична свобода – це участь громадян в публічній владі та законотворчості, відсутністю зовнішнього примусу (як у Д. Локка та Ш. Л. Монтеск'є).

У Г. Честертоні політична свобода – це можливість відкрито виражати те, що непокоїть достойного, але не задоволеного громадянина, а у А. Мора вона як визнання меншістю влади більшості, чесно завойованої на виборах за умови, що більшість поважає інтереси усіх громадян, незалежно від їхніх переконань.

Д. Хауард вважав політичну свободу правом виражати себе повністю і вільно висловлювати погляди, які іншим можуть вважатися навіть неприпустимими.

На думку Р. Люксембург політична свобода є свобода інакомислення, це свобода тих, хто думає інакше, бо усе, що соціально виховує, очищує та оздоровлює залежить саме від цієї умови, яка втрачає свою ефективність у стані, коли політична свобода набуває статусу привілеїв.

У Л. Ф. Мізеса вона розумілась як можливість індивіда моделювати своє життя за власним планом, без нав'язування властями їхніх уподобань. При чому дії громадян обмежуються лише межами їхніх природних можливостей.

Для Д. Буша політична свобода означає право людей жити без страху втручання в їхнє життя з боку уряду, без страху перед цькуванням з боку інших громадян та без обмежень свободи інших, а Д. Сорос наголошував важливу складову в ній, у можливості рівноцінної альтернативи [123, с. 26].

Д. Адамс зауважував, що єдиний шлях збереження політичної свободи – це віддати її до рук народу.

В. Ф. Гумбольдт писав, що людина з початку володіє простором недетермінованої свободи, враховуючи здатність її реалізації. Громадяни повинні мати можливість використання свободи у повній її мірі, розвиваючи свої індивідуальні властивості, будучи обмеженими лише у міру своїх здібностей та правом. Цей принцип повинен братись за основу будь-якої політики.

Для Л. Ерхарда свобода представляє собою єдине, неподільне ціле. Він вважає, що політична, господарська та особиста свобода людини об'єднані у складну єдність, із якої немислимо видалити будь-яку частину без того, щоб не зруйнувати усе інше [123, с. 32].

У І. Канта ідея свободи втілюється в інтелектуальному початку, який приймає не себе роль причини по відношенню до дії. На його думку, закони свободи, на відміну від законів природи, є законами етики. Він наголошує, що за законами фізики все відбувається, а за законами етики все повинно відбуватись [123, с. 27].

За Ф. Хаеком інтелектуальна свобода ґрунтується на широких засадах спільної свободи. Він вважав, що політична свобода є продуктом цивілізації. За його переконанням свобода є артефактом цивілізації, яка звільнила людей від кайданів групи, настроям яких повинні були підкорюватись лідери [123, с. 28].

На думку К. Ясперса у Давній Греції існувала свобода, яка не повторювалась більше ніде, саме там поліс заклав основу західного розуміння свободи, як ідеї, та як політичної реальності.

“Розглянувши визначення феномену політичної свободи науковцями, більшу частину їхніх визначень можливо поєднати у блоки:

1. Правопорядок. (Д. Брайс, Д. Грін, Р. Комерс, П. Фейерабенд, К. Ясперс, Л. Ерхард, І. Кант, Ф. Хаек, І. Берлін, Н. Лоський, Р. Рейган) [123, с. 2–32].
2. Політична активність (член партії, організації, учасники різного роду мітингів, демонстрацій тощо) (А. де Токвіль, Ж-Ф. Ревель, Х. Арендт, О. Ф. Гумбольдт) [123, с. 21–32].
3. Суб’єкт, який сам себе визначає та здійснює свої замисли. (Ж. Ж. Руссо, Р. Арон, Т. Гобс, Б. Рассел, Д. Дьюї, Вольтер, Ю. Хабермас, Л. Ф. Мізес, В. Кудрявцев) [123, с. 21–32].
4. Право громадян у межах законів робити усе заради їхнього щастя, що не буде шкодити іншим громадянам (З. Бжезинський, П. А. Гольбах) [123, с. 21–32].
5. Політична свобода розглядається у відчутті безпеки громадян, у захисті їхньої свободи державою (Ш. Л. Монтеск’є, Д. Локк, Г. Честертон, Д. Хауард, Д. Буш) [123, с. 21–32].
6. Такі, що є зовсім інакшими, які не підходять під жодне визначення блоку: для Є. Фромма – це можливість діяти не в рамках необхідності, а на основі усвідомлення альтернатив та їх наслідків, а у Б. Спінози вона полягає у природному праві громадянина, індивідуальною здатністю розмірковувати про речі без примусу до цього. Ф. Мозер вважав що політична свобода – це свобода громадянина думати, говорити і писати. На думку Р. Люксембург політична свобода є свобода інакомислення, це свобода тих, хто думає інакше, бо усе, що соціально виховує, очищує та оздоровлює залежить саме від цієї умови, яка втрачає свою ефективність у стані, коли політична свобода набуває статусу привілеїв” [139, с. 43–44].

У процесі вивчення феномену політичної свободи серед мислителів, які займалися вивченням даного питання, одним із найцікавіших, стосовно нашого

питання, є Ш. Л. Монтеск'є. Цікавим у його поглядах є те, що він, на відміну від інших науковців, дає визначення політичної свободи в державі та політичної свободи стосовно громадян, та як автор, який задля максимального збереження політичної свободи запровадив розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову як стримуюча одна іншу [139, с. 44].

Також, вивчаючи суспільно-державні стосунки, в сучасній літературі відносно політичної свободи, доволі часто приділяється увага його поглядам як науковцю, який розробив концепцію державного устрою, при якому, на думку сучасних вчених, максимально зберігається політична свобода. Ш. Л. Монтеск'є, на відміну від інших мислителів, при розробці політичної свободи надає нам максимальне коло факторів впливу, що суттєво впливають на її формування, які детально аргументує. Тому вважаю доцільним розглянути такі приклади науковців.

Сам Ш. Л. Монтеск'є визначає політичну свободу стосовно держави не в тому, щоб робити що заманеться, а лише тільки в тому, щоб мати можливість робити те, що повинно хотітися громадянину і не бути примушеним робити те, чого не повинно хотітися [98, с. 137].

Для громадянина політична свобода – це душевний спокій, заснований на переконанні у своїй безпеці [98, с. 138].

А. Мішель, розглядаючи політичну свободу за вченням Ш. Л. Монтеск'є, передає, що він дає подвійне визначення цього терміну. Спочатку у Ш. Л. Монтеск'є політична свобода виражена у тому, що в країні, в якій існують закони, політична свобода складається не у тому, щоб робити, що заманеться, а лише у тому, щоб мати можливість робити те, що повинно хотіти робити і не бути примушеним робити те, чого робити не повинно. Друге визначення політичної свободи у тому, що це є право робити усе, що не заборонене законом. А. Мішель передає, що в дійсності реальні умови політичної свободи є двох видів, де перші виходять із конституції країни, а другі мають відношення до легального положення громадянина. За розмірковуваннями Ш. Л. Монтеск'є, політична свобода може існувати лише за помірних правлінь, але тут потрібно розуміти

правління, яке засновано не лише на демократії чи то аристократії, а на комбінації різних принципів. Щоб органи влади не зловживали політичною свободою Ш. Л. Монтеск'є запропонував запровадити розділення влади на окремі її гілки як взаємно стримуючі одна одну, які він запозичив із англійської конституції. Підсумовуючи А. Мішель передає, що для Ш. Л. Монтеск'є, політична свобода розуміється як продукт відомого “положення речей”, відомих особливостей політичного устрою, завдяки яким жодна з влад не в змозі сказати, що вона є державою. На думку А. Мішеля ще цікавим у вченні Ш. Л. Монтеск'є є те, що у розумінні ефективного державотворення він відрізняється від своїх сучасників тим, що вважав наступне: не законодавство формує дух та звичаї, а навпаки [96, с. 54–56; 139, с. 44].

О. В. Зінченко у праці “Аналіз концепції конституційної монархії Ш. Л. Монтеск'є в науковому доробку Б. М. Чичеріна”, звертає нашу увагу на те, що Ш. Л. Монтеск'є у своїй головній праці “Про дух законів” досить часто звертається до аспектів монархічної влади, мотивуючи це тим, що “безпосереднім предметом” конституційної монархії є політична свобода. Але, при цьому свідомо обходив питання про втілення в життя політичної свободи в Англії, передаючи, що не його справа міркувати чи користуються англійці цією свободою. Йому достатньо того, що вони встановили її за допомогою своїх законів [54, с. 207–209]. Б. М. Чичерін вбачав у цьому недолік вчення Ш. Л. Монтеск'є, який, на його думку він доопрацьовував розподілом громадянських прав на особисті та політичні, де особисті права належать громадянам як підпорядкованим особам державної влади, а політичні права належать громадянам як учасникам влади. Також він говорив про необхідність надання політичних прав і робітничому класу за умови виявлення ними політичної активності [139, с. 44]. Таким чином, Б. М. Чичерін висував вимоги до особистих прав громадян: особиста свобода; недоторканість оселі та паперів і листів; свобода власності та її недоторканість; свобода промислів та занять; свобода совісті, слова, друку; свобода викладання та громадського виховання; свобода зборів та товариств; свобода громадської думки; публічність усіх урядових дій та публічність і гласність судочинства; право

прохань [54, с. 213]. Сам автор праці О. В. Зінченко також надає актуальності проблеми громадянських та політичних прав у необхідності піднесення рівня правової культури населення [54, с. 206; 139, с. 44].

Відносно розподілу влади на три окремих гілки законодавчу, виконавчу та судову, як гарантії політичної свободи за Ш. Монтеск'є, Б. М. Чичерін вважає, що судова влада безсумнівно має найсуттєвіші гарантії свободи, але більш особистої чім політичної [178, с. 392; 139, с. 45].

Але, якщо опиратись на обґрунтування Ж. Ж. Руссо, Дж. Локка, Т. Гоббса, за вченням яких люди відмовилися від частини своєї природної свободи, передаючи свої природні права на користь держави, яка взамін зобов'язується захищати вже людей як громадян, то у такому випадку захист громадян є політичною складовою їхньої свободи, тому що дії поліції, судів, юридичної сфери, економічної підпорядковуються державному апарату, який затверджує їхні дії стосовно громадян теж на державному рівні [139, с. 45].

С. І. Гессен вважав що Ш. Л. Монтеск'є, як захисник правопорядку, був далеким від ідеї лібералізму. Тому політична свобода у розумінні Ш. Л. Монтеск'є не є незалежністю індивіда від держави, а є правопорядком, підпорядкуванням владі, виданим нею законам [139, с. 45].

Задля збереження такого ж принципу рівності, як чіткого дотримання законів на державному рівні, повинен був слугувати принцип “розділення влади”, який повинен охороняти від зловживання владою, де Ш. Л. Монтеск'є мабуть все ж розумів рівновагу органів влади, ніж їх відділення одну від іншої [139, с. 45].

У Ш. Л. Монтеск'є політична свобода, як твердість закону із логічною необхідністю, веде до свободи як до особистої недоторканості, яка формує початок свободи вже у розумінні лібералізму – тобто такої свободи, що оточує себе сферою свободної дії, яка є непроникною для державної влади [28, с. 96–97; 139, с. 45].

У праці Д. А. Литвиненка і В. М. Прилипко автори аргументують, що у владно-суспільних відносинах Ш. Л. Монтеск'є у центрі уваги ставить політичні аспекти свободи. Він ототожнює політичну свободу із особистою безпекою та

незалежністю індивіда від свавілля влади через громадянські права. Задля збереження політичної свободи Ш. Л. Монтеск'є запровадив розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову як стримуючі одна одну. Це стало вагомим внеском в державотворчому процесі багатьох країн як спроба розробки устрою, в якому б політична свобода отримала найбільший шанс для збереження. Поставивши у центр дослідження політичну свободу він намагався виявити її залежність від певних факторів впливу. Такими факторами виступали історичні, географічні та соціальні фактори. Авторам цікава також позиція Ш. Л. Монтеск'є як такого, хто стоячи на початку раннього класичного лібералізму, проголосив ідею, яка лише на початку XX століття стала програмою неолібералізму. Він писав, що держава повинна забезпечити громадян міцними засобами для життя, тобто їжею, нормальним одягом та родом праці, яка не шкодить здоров'ю. Це не збігається із укоріненим тезисом лібералізму, що держава – це лише “нічний сторож”, усі ж життєві проблеми громадян це їхня справа [86, с. 177–179; 139, с. 45–46].

Відносно розподілу влади за Ш. Л. Монтеск'є, В. В. Сухонос пише, що вона була доповнена системою стримувань та противаг Дж. Медісоном та А. Гамільтоном. Вони вважали, що єдиний засіб забезпечення поділу влади може бути лише за умови створення такої внутрішньої структури правління, в якій “складові її частини стали б самі засобом стримувати кожен з них на відведеному їм місці” [154, с. 5].

У Л. В. Батієва політична свобода за Ш. Л. Монтеск'є є правом робити усе, що не заборонене законом, але у соціально розвинутій спільноті закони повинні розроблятися у правовому полі [9, с. 17].

Т. В. Торубарова політичну свободу у вченні Ш. Л. Монтеск'є визначає як дію в межах законодавства, як усвідомлену необхідність. Закони при цьому повинні виражати республіканську форму правління, бо лише в ній можлива реалізація громадянської та політичної свободи. Єдиним шляхом збереження свободи є модель розділення влади за принципом англійської конституції [159].

О. В. Лебедева формулює політичну свободу за Ш. Л. Монтеск'є як встановлення законності та безпеки у суспільстві, що досягається шляхом поділу влади [83, с. 73].

У С. С. Рожневої політична свобода за Ш. Л. Монтеск'є, – в державі, де існують закони свобода існує не у тім, щоб робити усе, що заманеться, а у тім, щоб мати можливість робити, що потрібно хотіти, та можливість робити усе, що законами не заборонено, – розглядається як можливість громадянина приймати участь в управлінні державою [126, с. 255; 139, с. 46].

Ю. А. Рожкова за вченням Ш. Л. Монтеск'є вбачає, що політична свобода – це цивілізаційна свобода. Політичні закони – це закони громадянські, трансформовані у державу і тому вони політичні, тобто це ті закони, які надають людині цивілізаційну свободу обмежуючи її природну свободу. Громадянські закони – є законами природи, які керують людиною у її індивідуально-власному, вільному стані [125].

У І. А. Фадєєва Ш. Л. Монтеск'є вважав політичною свободою рівновагу розуму, що виникає із розуміння кожної особистості про свою безпеку [165, с. 2].

За О. Кормазовим у Ш. Л. Монтеск'є громадянська та політична свобода взаємопов'язані і полягає вона у безпеці в державі [75, с. 64].

А. Карась вважає, що Ш. Л. Монтеск'є прагнув розмежувати суспільство та державу, де суспільству повинен бути наданий контроль над державою, задля забезпечення політичної свободи, яка полягає у праві робити усе, що дозволене законами. Гарантування політичної свободи повинне бути шляхом розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову, це є також головна політична запорука свободи особистої [62, с. 104].

В. В. Крижанівський вважає, що Ш. Л. Монтеск'є не поділяв владу на три відокремлених гілки влади, а говорив про три частини єдиної влади, які розділені задля покращення роботи системи, а цілеспрямоване повне розмежування призвело б до краху усієї державної системи [81, с. 52].

Ю. О. Євтошук вважає, що Ш. Л. Монтеск'є базує політичну свободу на основі витоку лібералізму та пропорційності, де політична свобода стосовно

держави встановлюється розподілом трьох влад та балансом розподілу між ними повноважень, а стосовно громадян у впевненості їхньої безпеки, яка пов'язується в першу чергу доброякісністю кримінальних законів [51, с. 19].

У Г. В. Алексєєвої за концепцією Ш. Л. Монтеск'є розділення влади необхідне задля забезпечення свободи. Свобода ж політична – це основа душевного спокою, яка головним чином залежить від доброякісних карних законів [2, с. 2; 139, с. 46].

П. А. Трачук вважає, що в державі, яка повинна слугувати гарантом прав і свобод громадянина основоположним є концепція Ш. Л. Монтеск'є, за якої досягнення політичної свободи відбувається завдяки розподілу влади [160, с. 749].

Також вважає і Ю. І. Грица, що Ш. Л. Монтеск'є прагнув досягнення такого державного правління, при якому б максимально забезпечувалась політична свобода, яка полягає, по-перше, у впевненості громадян у їхній безпеці і, по-друге, у праві робити усе, що не заборонене законами. Ці обидва вияви політичної свободи повинні не лише забезпечити, а і охороняти держава. Розділення ж влади на три окремих гілки: законодавчу виконавчу та судову тут розглядається не як повне відокремлення одна від іншої, а виступають стримуючими одна одну – аж до взаємної протидії, інакше в державі пануватиме свавілля, а політична свобода буде лише абстракцією [34, с. 68–77, с. 73–74].

З. П. Пруднікова у співвідношенні законів і свободи за вченням Ш. Л. Монтеск'є, зауважує, що він у законах спирався на раціональне, протиставляючи безпідставному, яке надає ваду двозначному тлумаченню, що є недоліком багатьох сучасних політичних систем. Питання викорінення двозначного у законодавчих актах, на якому наголошував Ш. Л. Монтеск'є, на даний час широко ставиться юристами – практиками та теоретиками держави. Розглядаючи забезпечення політичної свободи як безпеки, Ш. Л. Монтеск'є надає особливого значення доброякісності карних законів. Це і наразі є одним із найбільш наболілих питань у юридичній системі будь-якої держави [122, с. 144; 139, с. 46].

Т. В. Галайденко, вивчаючи концепцію Ш. Л. Монтеск'є, вважає, що для забезпечення політичної свободи, потрібно не лише, щоб одна влада стримувала іншу, але судова влада, з огляду на її специфіку, має бути цілком самостійною і не стримуватися жодною іншою владою, а приймати рішення і вирок лише точним застосуванням законів [25, с. 42].

В. С. Бліхар вважає, що на думку Ш. Л. Монтеск'є, людина повинна користуватися якомога більшою мірою свободи, але це залежить від свободи самого суспільства. Якщо воно перебуває під тиском державної влади, людина втрачає власну ініціативу. Отже, щоб суспільство було вільним, потрібно позбавити суспільні інститути державного примусу та безмежного впливу на людину. Це можливо зробити на підставі добровільного визнання людьми та дотримання ціннісної природи соціальних інституцій. Тоді закони, подібно поглядам Дж. Локка, не обмежують, а радше забезпечують свободу кожному громадянину. Основою цього, за концепцією Ш. Монтеск'є, є розділення влади, що надає політичну та юридичну умови свободи [12, с. 146].

О. С. Терзі, Л. Ю. Заставська, за концепцією Ш. Л. Монтеск'є, визначають політичну свободу у праві робити усе, що дозволено законами та безпеці громадян, яка забезпечується у першу чергу наявністю доброякісних карних законів. Автори вважають, що мірою політичної свободи виступає право [156, с. 112].

О. М. Іванець вважає, що Ш. Л. Монтеск'є, аналізуючи різні форми правління та принципи, на яких вони засновані, дійшов висновку про необхідність забезпечення та трактування політичної свободи. Він вирішив питання про устрій влади. Наголос на неминучості придушення політичної свободи у разі поєднання усіх гілок влади в одній особі являє основу поділу влади [57, с. 66].

В. О. Корнієнко, на основі висновку Ш. Л. Монтеск'є, у якому сказано, що свобода полягає в праві робити усе, що дозволено законом, зробив свій висновок, що політична свобода полягає у встановленні законності та безпеки [76, с. 319].

І. Троян, аналізуючи англійську систему влади Ш. Л. Монтеск'є, дійшов висновку, що політична свобода залежить від парламентської організації, критерій свободи втілений у парламенті [161, с. 183].

Загалом М. Фрідман вважає, що ситуація політичної свободи на заході у XIX та XX ст., у поєднанні із капіталістичним ринком опинилась майже винятком із загальної тенденції історичного розвитку. У інших регіонах світу надмірна концентрація влади “привернула та виховала людей іншої породи” [123, с. 29].

Аналізуючи данні поняття, корінна суть політичної свободи сьогодення визначається словами П. А. Гольбаха, що вона виражена правом громадянина робити за ради свого щастя усе, що не буде шкодити іншим громадянам.

Це підтверджується у З. Бжезинського, де він говорить, що свободу почали усе частіше співвідносити із гарним життям і принципом індивідуального задоволення, де свобода громадянська у такій спільноті є абсолютом, та словами Ю. Хабермаса який вважає, що політична свобода завжди є свобода суб'єкта, який сам себе визначає і здійснює свої замисли.

Ф. Хаек вважав, що політична свобода є продуктом цивілізації.

Якщо за Ш. Л. Монтеск'є суть політичної свободи в державі полягає в тому, щоб мати можливість робити те, що повинно хотітися індивідові [98, с. 137], то є природним, щоб громадянину мало хотітись те, що зробить чи може зробити його щасливим.

Щодо відчуття безпеки, то як у минулі часи, так і у сучасні, науковці наголошують про необхідність відчуття безпеки громадян задля відчуття політичної свободи.

За Ш. Л. Монтеск'є політична свобода для громадянина полягає у душевному спокої, що заснований на переконанні у своїй безпеці [98, с.138].

У Дж. Локка, як тут вище згадувалось, політична свобода не повинна підкорятись волі чи владі іншого громадянина. Д. Брайс при розгляді політичної свободи наголошував на необхідності відсутності зовнішнього примусу. І. Берлін її розглядав у свободі дії без перешкод з боку інших громадян.

У сучасного політичного діяча Д. Буша, який був президентом США протягом 2001–2009 рр., як і у Ш. Л. Монтеск'є політична свобода для громадян повністю полягає у їхній безпеці. Як раніше зазначалось, Д. Буш вбачав у розумінні політичної свободи право людей жити без остраху з боку втручання уряду в їхнє життя і перед цькуванням з боку інших громадян.

З'ясовуючи фактори впливу на формування політичної свободи, знаходимо у В. О. Дерюжинського, який розглядав концепцію Ш. Л. Монтеск'є, що на особистість впливають багато факторів: кліматичні, релігійні, фактори законів, принципів управління, звичаїв, минулого досвіду тощо, але немає конкретики щодо факторів впливу саме на політичну свободу [139, с. 46–47].

Д. А. Литвиненко і В. М. Прилипко розглядаючи концепцію Ш. Л. Монтеск'є, про політичну свободу, називають фактори впливу: історичні, географічні, соціальні. Перші два є зрозумілими, а от останніх факторів впливу на людину доволі багато. Тому не вказано, які саме соціальні фактори впливають на формування політичної свободи [139, с. 47].

У Г. В. Алексєєвої, за концепцією Ш. Л. Монтеск'є, політична свобода в першу чергу залежить від карних законів [139, с. 47].

Виходячи з вищезазначеного розкрито наступні основні фактори впливу на формування політичної свободи: в першу чергу карні закони, географічний фактор, історичний фактор [139, с. 47].

Сутнісні характеристики новітніх тенденцій розвитку політичної свободи

Як ми бачимо, на сьогодні певною мірою науковцями опрацьована тематика факторів впливу на політичну свободу за концепцією Ш. Л. Монтеск'є. Проте, вони не розкрили вплив релігійного та податкового факторів на формування політичної свободи, які нами доопрацьовані. Також належним чином покажемо, на прикладі сучасного карного закону, проблему впливу головного фактору за концепцією Ш. Л. Монтеск'є – розмитість (аморфність) законів, яку частково висвітлено як проблему двозначності законів у праці З. П. Пруднікової [139, с. 47].

У співвідношення політичної свободи громадянина і держави нагадаємо, що за концепцією Ш. Л. Монтеск'є, *у державі політична свобода складається не в тім, щоб робити, що заманеться, а лише в тім, щоб мати можливість робити те, що повинно хотітися індивідові як громадянину і не бути примушеним робити те, чого хотітися не повинно* [98, с. 137; 139, с. 47].

Політична свобода для громадянина полягає у душевному спокої, що заснований на переконанні у своїй безпеці [98, с.138; 139, с. 47].

Відносно держави свобода встановлюється лише законами, основними законами. Свобода відносно громадянина може визначатися встановленням загальноприйнятих вдач, звичаїв тощо, за сприятливого характеру цивільних законів [98, с.164; 139, с. 47].

У співвідношенні політичної свободи громадян і держави: “Д. Талмон писав, що починаючи з 1789 року, дійсним ворогом політичної свободи є вже не деспотизм королів, а необмежена парламентська більшість та тоталітарна демократія” [123, с. 12; 139, с. 47].

Але, все ж при цьому, П. А. Гольбах зауважує, що цілями держави традиційно є безпека, щастя та збереження як суспільства в цілому, так і окремих його частин. Тому такому правилу слідувати важко. Хоча, за задумом Ж. Ж. Руссо, суверен повинен був себе повністю присвятити охороні людської свободи, то в сьогоденні захисту цивільної свободи присвячується невелика частина урядових прерогатив. На практиці уряди більш хвилює стабільність та порядок. Ф. Бекон характеризував державну активність як приборкуючу та підкорюючу собі суспільство. На теперішній час універсальною мрією уряду є упорядкування поведінки народу [123, с. 14–15].

Ш. Л. Монтеск'є описував про такий суспільний стан в Китаї. Він писав про загальний дух народу (нації) – вплив комплексу речей, які управляють людьми: закони, принципи правління, вдачі, звичаї, релігія, клімат. Більший вплив однієї з перерахованих причин послабляє дію інших, наприклад, над дикунами панує практично лише природа і клімат, китайцями правлять звичаї, у Римі панували принципи правління та вдачі старовини тощо [98, с. 260; 139, с. 48].

Головною метою законодавців Китаю було прагнення забезпечити своєму народу спокійне життя. Вони хотіли, щоб у Китаї люди відчували велику повагу один до одного та залежали всі між собою. І дійсно, такий засіб досить ефективний для вселення покірливості, підтримки миру та порядку в народі, також для протидії вадам, що відбуваються від крутої вдачі. Але з іншого боку Китай став добре керованою країною. Змішавши воедино релігію, закони, вдачі й звичаї – усе це стало мораллю, чеснотою. Ці всі пункти в єдиному назвали обрядами. Молодість проводили в їхньому вивченні, подальше життя у виконанні. Вчені ці обряди викладали, чиновники проповідували, а правила обрядів, у змішанні всіх перерахованих пунктів, уже не мають у собі нічого духовного. Але вони складаються із приписів повсякденної практики, які могли легше переконувати розум, ніж більш сторонні предмети [98, с. 267; 139, с. 48].

Таким чином утворилося ідеальне вчення про необхідний порядок такого положення. Але спокій і свобода дуже часто не тотожні. Народу, яким можна керувати, можна і підмінити свободу на візуальний спокій, що може навіть лише створювати видимість спокійного способу життя громадян, який насправді не є таким. У такій ситуації політична свобода громадян опиняється в конкурентних стосунках із державою [139, с. 48].

У конкурентних стосунків між громадянами і державою Ш. Л. Монтеск'є писав, що збагачення держави є лише справою часу. Про те, яким чином вона буде діяти, відразу буде розорювати своїх громадян або чекатиме, поки його громадяни досягнуть належного добробуту та збагатять державу [98, с. 189; 139, с. 48].

У співвідношенні свободи і податків, на думку Ш. Л. Монтеск'є, існує загальне правило: чим більше свободи у громадян, тим більше можна стягувати з них податків, менше свободи, менше податків. Так завжди було та завжди буде, це правило самої природи незмінне завжди і скрізь [98, с. 191–192]. Звідси, це має практичне значення і наразі, тому слід на нього опиратись як на основу у формуванні податкових систем в усіх країнах [139, с. 49].

Релігійна складова політичної свободи.

Важливим фактором впливу на формування політичної свободи є релігійна складова, яка у колі політичної свободи за розглядом Ш. Л. Монтеск'є, якщо говорити з погляду політики, співіснує на рівні з іншими ключовими складовими соціальної сфери. На його думку свобода, закони і релігія повинні доповнювати одне одного в прагненні зробити людей добрими громадянами. У разі якщо перша в якійсь мірі ухиляється від цього, інша повинна заповнити це і навпаки. Коли релігією встановлюється догмат про неминучість людських учинків, то закони повинні бути суворіше, адже вони повинні визначати поведження людей. Інша справа, коли релігією встановлюється догмат свободи [98, с. 381; 139, с. 49].

З огляду на те, що держави бачать потрібним визнати терпимими багато релігій, потрібно зобов'язати і релігії теж бути терпимими одну до іншої. Політична свобода в державі дійсна у тому випадку, коли громадянин не обмежується лише тим, що не робить хвилювань у державі, але і не порушує спокою жодного, будь-якого громадянина [98, с. 401; 139, с. 49].

Ш. Л. Монтеск'є зауважує, що у зв'язку з тим, що лише нетерпимі релігії ревно прагнуть встановитися у чужих країнах, а релігія, що може терпіти інші релігії, мало піклується про поширення своєї релігії, то у випадках, коли держава досить задоволена своєю релігією, гарний був би цивільний закон, який забороняє запровадження іншої релігії. Це є основне правило для політичних законів у країні щодо релігії. Якщо держава може вільно вирішувати приймати чи ні в себе іншу релігію, то вона не повинна допускати її запровадження, а якщо прийняла, то повинна її терпіти [98, с. 402; 139, с. 49].

Наочним практичним значенням такої думки для сьогодення є результат конфліктів між християнством та мусульманством, який поширюється особливо у останні роки завдяки розширеному будівництву мечетей у переважно християнських країнах. В наш час в європейських країнах йде жорстока боротьба з боку прихильників мусульманської релігії до її впровадження у переважно християнські країни. Як один з наочних прикладів можна привести події, що відбулись в останні роки у Польщі, Україні та Франції [139, с. 50].

Наприклад у Польщі, переважно католицькій країні, вже є невелика мечеть. У 2010 році у Варшаві відбувся протест проти будівництва нової великої мечеті в країні. Організатори протесту подали в муніципалітет вимогу негайного припинення цього будівництва. Президент Ісламської ліги у Польщі Самір Ісмаїл розповів кореспонденту “Gazeta Wyborcza”, що то будується культурний центр, якій буде відкритий і для не мусульман, у якому планується проводити навчання з ісламу польською мовою [50; 139, с. 50].

В Україні, у місті Хмельницькому, у 2011 році під стінами міської ради відбувся протест проти запланованого будівництва мечеті у місті, тому що на порядку денному однієї із сесій стояло питання щодо відведення земельної ділянки духовному управлінню мусульман України. Міська рада тієї сесії відмовила у відведенні земельної ділянки, але п'ятеро депутатів проголосували за виділення [172]. Проте у прихильників різних релігій багато у чому і різні погляди у соціальному відношенні. А дивлячись на вкрай радикальний захист своїх інтересів з боку прихильників мусульманської релігії (наприклад, після видання у Французькому сатиричному журналі “Charlie Hebdo” карикатур на пророка Мухаммеда, був напад на редакцію журналу 11.01.2015 р., у результаті якого загинуло дванадцять чоловік [15]), є досить важливими погляди Ш. Монтеск'є стосовно релігії, на які варто звернути увагу і в наш час. Навіть на цих вбивствах, помста терористів не закінчилась. 30.06.2015 р. у місті Туніс терорист розстріляв на пляжі сорок людей європейського походження і стільки ж поранив. За ці вбивства взяла на себе відповідальність організація “Ісламська держава” [23]. На жаль, масові вбивства у Франції і надалі продовжились, тут наведені лише декілька прикладів [139, с. 50].

Наведені приклади нам показують, до яких наслідків можуть призводити конфлікти, коли інша релігія робить кроки до свого завойовування і розширення в чужій для неї державі. Це нам демонструє актуальність поглядів Ш. Л. Монтеск'є у співвідношенні релігії та безпеки політичної свободи громадян [139, с. 50].

Чи не є сказане Ш. Л. Монтеск'є про те, що коли держава досить задоволена своєю релігією, гарний був би цивільний закон, який забороняє запровадження

іншої релігії, вкрай важливим і у наш час, для того, щоб жодна зі сторін релігій не призводила до конфліктів і не проливала кров прихильників іншої? І що це основне правило для політичних законів у країні щодо релігії [98, с. 402]. А якщо ми погоджуємось з тим, що політична свобода громадян полягає, крім іншого, і у тому, щоб громадяни почувалися в безпеці, то релігійна складова є невід'ємною частиною політичної свободи [139, с. 50].

Доброякісність карних законів – запорука політичної свободи

Найважливіший фактор впливу на політичну свободу на думку Ш. Л. Монтеск'є – це доброякісність карних законів. Важливим практичним значенням сьогодення є його зауваження щодо складання законів. Склад закону, при його розробці, повинен бути простим без вишуканості для доступності розуміння. Звідси потрібна істотна умова – щоб слова закону у всіх людей викликали ті самі поняття. Закони так само не повинні вдаватися у тонкощі, тому що призначаються для людей посередніх і повинні в собі містити не мистецтво логіки, а здорове поняття батька сімейства [98, с. 500–501; 139, с. 51].

Стаття 75 Кримінального кодексу України є одним з наочних прикладів розмитості законів, які можуть призводити до різних наслідків при розгляді однакових справ. В українському законодавстві, за статтею 75 Кримінального кодексу України, суддя призначає покарання як міру свободи на свій розсуд у певних межах, що встановленні кримінальним законом. Нерідко дискреційність та невизначеність норм призводить до зловживання правом. Так, за цією статтею суддя може засудити одну особу за вчинення певного злочину приміром на п'ять років позбавлення волі, а іншу особу за такого ж випадку злочину звільнити від покарання з випробувальним терміном. В обох випадках суддя діє у межах закону [92, с. 610–617; 139, с. 51].

На думку Ш. Л. Монтеск'є основним пунктом свободи політичної є наша безпека, а піддано цю безпеку, в першу чергу, нападам з боку карних процесів. Тому для підтримки свободи політичної повинні передувати доброякісні карні закони.

Знання про найкращі правила, якими варто скористатися в карному судочинстві, для людства важливіше усього в світі.

Якщо невинність громадян не убезпечено, то не убезпечено також і свободу.

Політична свобода може бути заснована тільки на застосуванні до справи цих знань.

У державі з найкращими законами у цьому відношенні, людина, яка присуджена до страти, наступного дня може бути вільною [98, с. 165].

Беручи до уваги ставлення Ф. Хаека, який вважав, що політична свобода є продуктом цивілізації, то на фоні цієї цивілізації додано фактор її психологічної привабливості на досвіді фашизму та комунізму [123, с. 33], а в наш час це вплив засобів масової інформації.

У підсумку з'ясованих факторів потрібно додати фактор спонтанності, непередбачуваності, бо свободу неможливо передбачити, хоча вона і діє у балансі свободи та обмежень, але цей баланс завжди є рухливим [123, с. 34].

Співвідношення політичної свободи громадян із їхньою повинністю перед державою.

Слід зазначити, що свобода громадянина в державі перш за все визначається ступенем розвиненості механізмів здійснення повинностей перед державою. Ця тема існувала впродовж всієї історії людського суспільства і з розвитком суспільно-державних стосунків стала більш актуальною [143, с. 253].

Питання оподаткування стосується кожного громадянина, тому це питання завжди було та залишається актуальним на рівні зі свободою громадян в державі. Це питання об'єднує не тільки економічну складову – у формі наповнення бюджету держави, але і політичну складову, тобто – розробку системи оподаткування на державному рівні та політичну свободу громадян (політична у сенсі чинного та усвідомленого підкорення державі) – як міра стягування частини доходів з громадян [143, с. 253].

Тому далі ми більш детально розглянемо це важливе питання.

Питання впливу факторів на формування політичної свободи громадян частково розглянуті у працях таких науковців як: В. О. Дерюжинського,

А. Мішеля, Б. М. Чичеріна, С. І. Гессена, сучасних науковців: О. В. Зінченко, Д. А. Литвиненка, В. М. Прилипка, З. П. Пруднікова, Г. В. Олексіївої, В. Речицького тощо. Але частково, тому що фактори впливу на політичну свободу у них розглядались в іншому – додатковому контексті і тому саме фактори впливу на політичну свободу займали не головне, а скоріше похідне (додаткове) місце. Виходячи з цього, деякі важливі фактори не розкриті належним чином. Тому наступним нашим кроком ми розкриємо у повній мірі один із найважливіших факторів впливу на формування та дію політичної свободи громадян – фактор оподаткування [143, с. 253].

В суспільно-державних відносинах завжди існувала та існує певна повинність громадян перед державою. У часи феодалізму всі повинності існували у трьох формах феодальної ренти (частини селянських доходів, яка діставалася феодалу) – відробітковій (панщинній), натуральній (продуктовій) та грошовій, співвідношення між якими мало часові й регіональні відмінності [48, т. 10, с. 280]. Взагалі феодальних повинностей було досить багато: полюддя, відробіток, панщина, гвалт, повоз, подимщина, мостовщина, шарварок, місячина, басаринка, оброк, поволовщина, поштучне, гужова повинність, військова та військово-кінська повинність, земська повинність тощо. *Полюддя* – об'їзд князем та його дружиною підвладних територій в Давній Русі X–XI ст. з метою збирання данини. Припускають, що згодом данина звозилася в погости, а збиранням її займалися спеціальні урядовці [19, с. 405]. *Відробіток* – це виконання різних робіт поміщикам або попові за оренду землі чи повернення боргу працею. Економічною передумовою відробітку були концентрація землі у поміщиків і відсутність у них належної кількості засобів виробництва, зокрема засобів знарядь з одного боку, а з іншого – малоземелля селян, труднощі у сплаті ними додаткових платежів як обов'язкової умови переходу на викуп, нестача у селян продуктів харчування, випасів, вигонів, водопоїв тощо. Поміщики залучали селян до робіт на своїх землях з умовою відробітку за викупні платежі, за надані в користування вигони і т. ін. Відробіток поєднував у собі риси панщини [45, т. 1, с. 530; 143, с. 253]. *Панщина* – форма експлуатації селян-кріпаків поміщиками.

Примусова безоплатна праця кріпосного селянина, його особиста залежність від поміщика. Частину тижня селянин відбував зі своїм реманентом і тягловою силою в господарстві на землі власника [104]. *Гвалт (згінні дні)* – додаткова феодалська повинність, яка виконувалась на вимогу поміщика під час жнив, понад звичайну панщину, всіма здатними до роботи селянами – чоловіками і жінками, за поміщицькі харчі [148]. *Повоз* – повинність яка полягала у обов’язку доставляти сільгосппродукти за розпорядженням князя (феодала) на княжий двір, ринок чи у похід. Повозом також називався обов’язок селянина постачати підводи для державних потреб. З часом замінювався грошовим податком – “повозними грошима” [157, с. 186; 143, с. 253]. *Подимщина* – податок, що стягувався з кожного диму (хати). Головним чином його сплачували переважно грошима селяни, які зберігали особисту незалежність. Подимщина була прив’язана до землі і залежала від її кількості та якості, стану господарства та інших чинників. Коли двори були порожні, селяни змушені були спільно сплачувати цей податок за тих, хто виїхав в інше місце [87]. *Мостовщина (мостівщина)* – феодалська повинність, за якою селяни-кріпаки були зобов’язані безоплатно будувати і ремонтувати шляхи, мости й греблі, панські будівлі або сплачувати “шляхові гроші”. [24, т. 1, с. 455]. *Місячина* – одна з жорстоких форм панщини. Була прихованою формою обезземелення селян. Поміщики, відбираючи в селян наділи й виділяючи натомість місячне утримання натурою – пайком та одягом (звідси і назва), змушували їх щоденно працювати у своїх економіках, виконуючи безперервну панщину [46, т.6, с. 757]. *Басаринка* зобов’язувала селян за орендування землі, дозвіл випасати худобу, позички тощо відпрацьовувати на поміщиків і заможну сільську буржуазію власним реманентом і тяглом від одного і більше днів на тиждень протягом року [45, т.1, с. 198]. *Оброк, чини, данина* – середньовічна земельна рента, відома у двох формах – продуктивній (натуральний оброк) і грошовій (грошовий оброк). З розвитком торгово-грошових відносин продуктивний оброк поступово змінився грошовим. Одиницею оподаткування слугували “дим”, “рало”, “плуг”, тобто окремі господарства селянина-общинника.

Зростання приватної феодальної власності землі князів і бояр зумовило перетворення данини вже на феодальну ренту. Спочатку на першому місті було висунуто ренту продуктами, згодом зросла грошова рента [47, т. 7, с. 513]. *Половицина* – податок (з XV), який сплачували селяни виходячи з кількості худоби і землі. Згодом її почали сплачувати всі державні категорії залежного селянства [56]. *Поштучне* – податок, запроваджений литовцями, що сплачувався селянами від кількості худоби та птиці, витканого полотна, ряден, рушників [59]. *Гужова повинність* – була формою обов’язкової участі населення у перевезенні державних чи панських вантажів. Тут залучалася робоча худоба переважно воли, меншою мірою коні, разом із перевізними засобами. Цей вид повинності існував у Галичині, яка перебувала у складі австрійської держави та в СРСР. Від листопада 1919 р. в СРСР разом із трудовою повинністю (навіть вживалося спільне слово *трудгужповинність*) [143, с. 253].

До гужової повинності залучались усі громадяни, які мали упряжну худобу. Перед усім ця повинність роботи пов’язана із підвезенням паливних, продовольчих та інших вантажів до міст, залізниць, пристаней та інших приймальних пунктів. Такі роботи оплачувались населенню затвердженими ставками губвиконкомів. Але у 1922 р. трудову гужову повинність замінили на *трудгужовий* податок. У період польових робіт встановлювалися спеціальні умови і кількість залучення селян для *трудгужвідбутку*. До цієї повинності залучалися чоловіки від 18 до 50 років, жінки від 18 до 40 років разом із належною їм робочою худобою та інвентарем. При цьому населення, яке не входило до землеробської категорії теж обкладалися *трудгужподатком* на підставі окремої інструкції, розмір якого становив на усій території СРСР 8 днів на рік. Роботи вже за *трудгужподаток* не оплачувались, на відміну від попередньої назви цього податку – *гужова повинність*. У той же час Раднарком (радянський уряд 1917–1946 р.) прийняв постанову про заміну одних податків на інші, але даною постановою не допускалося робити заміну продовольчих, фуражних, сировинних та грошових податків *трудгужовими*. Декретом ВУЦВК “Про єдиний сільськогосподарський податок” (19.05.1923) усі податки об’єднали у єдиний

податок. Вже на той час трудгужовий податок, а не гужова повинність як було встановлене із початку, разом із продовольчим, подвірно-грошовим, загальногромадянським (цей податок призначався для сільського населення) та деякими місцевими податками і зборами об'єднали в єдиний сільськогосподарський податок [182; 143, с. 253–254].

За рахунок загарбання селянських земель феодали влаштували власні багатогалузеві поміщицькі господарства – фільварки (польськ. *folwark*, від нім. *vorwerk* – хутір, ферма), яке заснувалось у Польщі, Литві, Україні та Білорусії XIV–XIX ст. на примусовій праці кріпосних селян [116].

Військова повинність – встановлений законом обов'язок насильно відбувати військову службу в збройних силах своєї країни [21].

Військово-кінська повинність застосовувалась виключно у воєнний час. Вона полягала у обов'язку всіх власників коней постачати їх для потреб армії за вимогою військової влади [33, с. 206].

Земські повинності – збір з колишніх державних селян на місцеві губернські потреби, на утримання і забезпечення місцевої адміністрації, поліції, лікарень, православного духовенства, збір на утримання училищ, шкіл тощо. Ці збори стягувались незалежно від заможності господарства та надходили у розпорядження земств (органів місцевого управління Російської імперії). Структура земських натуральних повинностей була такою: 1) утримання та ремонт поштових, торгівельних та воєнних доріг; 2) підтримання в робочому стані підвод для проїзду чиновників; 3) арештантсько-етапна повинність (супровід арештантів; забезпечення арештантів приміщеннями; опалення та освітлення цих приміщень; утримання підвод для перевезення хворих арештантів); 4) військова квартирна повинність; 5) забезпечення продовольчими товарами; 6) відведення місць для військових таборів тощо [175].

Отже, спочатку було встановлено значну кількість різного роду повинностей, які згодом майже усі, крім військової, для більшої зручності об'єднали в одну (грошову) повинність – податок [143, с. 254].

В теорії, завдяки наявності у громадян політичних прав, вони підпорядковують державу своєму впливу і здійснюють над нею контроль. Зважаючи на те, що реальність прав і свобод громадян є однією з основних ознак правової держави і найважливішим надбанням громадянського суспільства, то з цього виходить, що вони – правова держава та громадянське суспільство – взаємно одне одного передбачають. Тому сучасна демократична держава є “соціальною державою”. Це поняття виникло в повоєнній політичній і суспільній теорії для позначення демократичного типу держави за умов відносно розвиненої та стабільної економіки. Але, з огляду на виконання державою соціальних функцій, кожна держава є соціальною. Особливістю сучасної соціальної держави є здійснення активної соціальної політики спрямованої на забезпечення прав і свобод громадян, працевлаштування населення своєї держави, на захист прав працівників на підприємстві, створення дієвих систем охорони здоров’я і соціального страхування, підтримку малозабезпечених, підтримку материнства та досягнення високого рівня добробуту усіх верств населення. Таким чином, політичні права громадян доповнюються правами соціально-економічними, які передбачають надання усім членам суспільства принаймні певного мінімуму матеріальних та соціальних благ. З метою виконання цих функцій держава активно втручається як в економіку, так і у соціальні відносини впершу чергу для регулювання оподаткування [143, с. 254]. Таким чином, соціальна держава є правовою, яка повинна проводити соціальну політику спрямовану на забезпечення прав і свобод громадян та досягнення високого рівня добробуту усіх верств населення. Це повинно відбуватись завдяки певній повинності громадян перед державою в першу чергу через оподаткування населення, бо дохід держави більшою мірою складається за рахунок відрахування частини коштів від заробітку громадян на користь держави [143, с. 254].

Щоб ці доходи були розподілені правильно, потрібно розуміти потреби держави та потреби громадян. Непотрібно заради уявних потреб держави (наприклад, заради безмірного “роздування” незвичайного проекту) стягувати зайве з громадян [98, с. 185]. *У такому випадку, тут вже повстає політична*

складова питання, бо стягування податків, на думку Ш. Монтеск'є, потребує найрозсудливішого розгляду із можливих державних питань. Він вважає, що доходи держави потрібно вимірювати не тим, що громадяни можуть дати державі, а тим, що вони повинні дати [98, с. 186; 143, с. 254].

Відносно конкурентних стосунків між громадянами і державою, Ш. Л. Монтеск'є писав, що збагачення держави є лише справою часу і полягає у тім, яким чином вона буде діяти, відразу буде розорювати своїх громадян або зачекає, доки її громадяни досягнуть належного добробуту та збагатять державу. Тому у співвідношенні свободи і податків за концепцією Ш. Л. Монтеск'є існує загальне правило: чим більше свободи у громадян, тим більше з них можна стягувати податків, менше свободи, менше податків. Так завжди було і завжди буде, це є правило самої природи незмінне завжди і скрізь. Отже, це має практичне значення і наразі, тому слід на нього опиратись як на основу у формуванні податкових систем в усіх країнах [144, т. 1, с. 128; 143, с. 254]. Ш. Л. Монтеск'є зауважував, що багатство держави пробуджує в людині честолюбство їхніх громадян і тоді вони шукають задоволення у праці, а бідність породжує відчай і такі громадяни шукають розраду в ліні. Згідно природним процесам праця громадян не залишає їх без нагороди, вона їх вчить працьовитості, бо з більшою працею отримує і більшу винагороду. Якщо, ж свавілля влади позбавляє громадян встановлених природою нагород за їхню працю, вони з часом починають відчувати відразу до праці і тоді для них починає бути єдиним благом задоволення [98, с. 186].

Ш. Л. Монтеск'є приводить добре розсудливий приклад Петра I, який вирішив збирати грошові податки на прикладі Німеччини. Дворянин збирав встановленні податки із селян та передавав їх царю. Якщо кількість селян зменшувалась, то дворянин все одно сплачував кількість податків як і раніше. Якщо кількість селян примножувалась, він сплачував не більше ніж раніше. Таким чином, дворянин був сам зацікавлений у тому, щоб не утискати своїх селян [98, с. 188]. Але Петро I відзначився в історії розвитку податків як імператор, за часів правління якого перелік підакцизних товарів та послуг значно розширився.

Саме він запровадив різновид державних чиновників, які винаходили нові джерела наповнення державної скарбниці. У результаті їх діяльності було запроваджено гербовий збір, податок з кавунів, печей, лазень, горіхів тощо. Найвідомішим податком за його правління став податок на бороди, згідно якого дворяни і прикажчики платили за них 60 рублів, купці – 100 рублів, холопи – 30 рублів. У Європейських країнах акцизів теж було чимало. На туманному Альбіоні їх було не менше 200. Популярність акцизів серед правителів отримала завдяки досить простій процедурі його введення. Але, тим не менш, властивий акцизам мультиплікаційний ефект не дозволяв належним чином прораховувати наслідки і через це у державах часто відбувалися бунти. Причиною московського соляного бунту стало зростання цін на солону рибу, а вона тоді була основним продуктом харчування. Тому, коли існував вибір між утриманням дорогого державного апарату власної країни і незначною даниною, яку слід було сплачувати зовнішнім завойовникам (зокрема, татарам), народ завжди вибирав останнє [164].

За концепцією Ш. Л. Монтеск'є потрібно, щоб податок не був занадто великим, щоб необхідне для народу залишалось із залишком, бо якщо народу залишать лише те, що йому потрібне в обріз для підтримки життя, то за найменшою диспропорцією можуть трапитись найбільш згубні наслідки. Немає великої біди для держави, якщо деякі громадяни сплачують менше, ніж потрібно, бо їх добробут все рівно звертається на користь суспільству. Але, якщо дехто сплачує занадто багато, то їхнє розорення вже буде на шкоду суспільству. Якщо держава співвідносить своє багатство із багатством своїх громадян, то із накопиченням багатства громадян багатою стане і їх держава [98, с. 188–189]. У поміркованих державах винагородою за важкість податків є свобода. У деспотичних державах винагорода за позбавлення свободи – це поміркованість законів [98, с. 192].

Для помірного правління Ш. Л. Монтеск'є наголошує на самому природному податку це – податок на товар. Власник товару сплачує державі податок, який буде йому повернений покупцями. То ж, чим більш поміркований образ правління, тим більше панує в державі дух свободи. Чим у більшій безпеці

знаходиться майно, тим легше власнику товару вносити наперед державі великі податки, таким чином надаючи позику (приватним особам) покупцям [95, с. 193]. Ш. Л. Монтеск'є зауважував, що перевага свободи призвела до зловживання правителями свободою, дивлячись на чудові результати, надані їм поміркованим правлінням, вони забажали отримувати зависокі податки не зрозумівши, що саме через поміркованість податків і було досягнуто свободи, яка їм надала чудові результати, звернулися до рабства, яке завжди є безплідним і призводить до зменшення податків [98, с. 193–194; 143, с. 254].

Порівнюючи відношення оподаткування Азіатських монархів із оподаткуванням у Європейських країнах, Ш. Л. Монтеск'є наголошував, що Азіатські монархи щорічно видавали накази, які позбавляли податків якусь провінцію. Тому кожне їхнє виявлення волі ставало для народу – благодіянням. Укази правителів європейських країн засмучували своїх громадян ще до того моменту, коли вони дізнаються зміст документу, тому, що завжди у наказах правителів говориться про потреби держави та ніколи не йдеться про потреби народу [98, с. 194; 143, с. 254].

Безпечність правителів азіатських країн обумовлена таким правлінням, а часто і кліматом, що приносить своєму народу велику вигоду тим, що їх не обтяжують постійними вимогами. Там не зростають витрати бо не роблять нових проєктів, але якщо якийсь проєкт і починають розробляти, то завжди закінчують його. Тому там народ не відчуває тривоги, бо його правителі її також не відчувають. У європейських державах встановити хоча б біль менш нормальний фінансовий порядок неможливо, тому, що там завжди знають, що будуть щось робити, але не знають, що саме. А великими міністрами в цих державах вже називають не тих, хто розсудливо розпоряджається громадськими коштами, а тих, хто є найвиверткішим і завжди знаходить спосіб позбавитися скрутного становища [143, с. 254].

Тому занадто великі податки допомагали завойовувати мусульманам території з великою легкістю. Змучені важкістю сплачування постійних різних поборів, які виникали від постійної жадоби імператорів, громадяни почали

сплачувати єдиний простий податок, який легко сплачувати та стягувати. Тому громадяни воліли, що для них краще коритися мусульманам, аніж безмірно жадібним правителям, під владою яких їм доводилось терпіти усі незручності вже неіснуючої свободи разом із усіма жахами рабства [98, с. 194].

А. Сміт, видатний економіст і філософ, ще у XVI столітті окреслив головні принципи оподаткування, згідно яких податок жахливий у разі, коли він заважає людині займатися справою, та для збору якого використовується велика бюрократична машина. Податок раціональний ніколи не змушує людину ухилятися від нього [164].

Із цивілізаційним розвитком суспільства та суспільно-державних стосунків у більшості країн відбувається непомірне зростання ставок і багаторазово підвищується складність сплати. Законослухняні платники податків США, які нічого від держави не приховують, ледве орієнтуються у численних бланках, які їм потрібно заповнювати. Щорічно податковою службою розсилається понад 8 млрд. всіляких інструкцій та форм. Їх сукупної довжини вистачить, щоб 28 разів обернути планету по екватору. Якщо перший варіант американського прибуткового податку вміщався на чотирьохстах машинописних сторінках, то станом на 2012 рік він займав 66,5 тис. сторінок. Причому досконально його зміст знають далеко не усі бухгалтери та податкові юристи. Американці, при заповненні декларації, жартуючи говорять, що потрібно писати у графі “утриманець” – “держава”. Відбувається це тому, що сьогодні від стародавнього принципу пропорційності податків на наявні у платника матеріальні блага практично нічого не залишилося. А між тим у Стародавній Греції елліни чітко розуміли, що держава повинна не грабувати власників, а всіляко їх оберігати. І за це останні добровільно сплачували податки. Французький філософ і правознавець Ш. Л. Монтеск’є відзначав, що “реальні потреби народу не повинні відступати перед надуманими потребами держави”. Філософію Ш. Монтеск’є взяла на озброєння Катерина II. Їй вдалося кардинально перебудувати російську систему оподаткування, згідно якої купці 1-ї (крупні купці) та 2-ї (дрібні торгівці) гільдій повинні були сплачувати 4% від вартості свого майна, а купці 3-ї гільдії – 2,5%.

Оцінку майна проводили “по совісті” самі купці, а чиновники не мали права здійснювати будь-які перевірки. В результаті такої системи оподаткування ніхто не ліз у кишеню платника податків, а дефіциту державного бюджету не було. Адам Сміт якось сказав: “Щоб перетворити варварську державу на багату, потрібні мир, нормальні закони і низькі податки. Все інше прийде з природним перебігом речей”.

Американський економіст А. Лаффер зауважував, що занадто низькі податки не дають державі можливості виконувати свої функції, а перевищення цього параметра призводить до зниження доходів державного бюджету та глибокої тонізації економіки. За оцінками Світового банку станом на 2011 рік найскладніша у світі податкова система в Україні. Про це йшлося у глобальній доповіді “Податкові платежі – 2011”. Кількість різних платежів українських підприємств і громадян до бюджету є найбільшою у світі і нараховує 73 види. Податкове навантаження складається не лише з податків та інших обов’язкових платежів, але й із затрат праці на оплату вартості часу працівників підприємств, пов’язаних із дотриманням податкового законодавства – лише за це українські підприємства витрачають більше 8 % свого річного доходу. Якщо врахувати постійні зміни у законодавстві, регулярні перевірки, необхідність звітування перед контролюючими органами, то картина вимальовується сумна. Про конкурентоспроможність українських товарів та послуг у таких умовах взагалі не може йти і мови. У доповіді Світового банку стверджувалось, що незважаючи на економічний спад, процедура сплати податків в усьому світі стає дедалі легшою. З 2006 року 60 % країн внесли значні зміни до податкового законодавства, щоб сплачувати податки було простіше. Близько 40 економік світу провели низку значних реформ у сфері оподаткування у 2011 році, які були спрямовані на досягнення зазначених цілей. Судячи з усього, Україна перед собою такої мети не ставить. За простотою процедури сплати податків Україна займає 181 місце серед 183 країн, які досліджувалися експертами Світового банку, за кількістю ж податків та зборів Україна посідає перше, тобто 183 місце. Основний принцип прибуткового податку: “Багатство населення – це надбання нації”. Далекоглядні

уряди виважено підходять до встановлення ставок оподаткування, вони наповнюють казну не обділяючи свій народ.

У кожній країні світу порядок стягнення податку на доходи фізичних осіб має свої особливості. Так у США громадяни сплачують прибутковий податок самостійно. Їм заробітна плата видається “на руки” у повному обсязі, а потім людина сідає за комп’ютер і перераховує в бюджет визначену суму податку зі свого банківського рахунку. Кількість громадян, які ухиляються від сплати податків по країні досить незначна. У США працює ефективна система податкового контролю, яка швидко виявляє боржників та нагадує їм про необхідність виконання податкових зобов’язань. У багатьох країнах використовується диференційована ставка прибуткового податку. В тих же Сполучених Штатах Америки перші 8,95 тисяч доларів доходів (за рік) взагалі не підлягають оподаткуванню, наступні 8,025 тисяч доларів обкладаються за ставкою 10 %. А за максимальною ставкою у 35 % обкладаються доходи понад 357,7 тисяч доларів на рік. Але можна знизити податкові зобов’язання за рахунок податку на нерухомість, іпотечного кредиту, або плати за навчання. По цих витратах надається податкове вирахування. Тобто, плаваюча ставка прибуткового податку дозволяє перерозподіляти податкове навантаження на населення. Багато країн (Німеччина, Італія, Естонія) взагалі встановили нульову ставку на низькі доходи своїх громадян (у середньому до 8 тисяч євро на рік). В основному фіксована ставка використовується на пострадянському просторі.

Деякі країни повністю звільнили своїх громадян від сплати прибуткового податку (Багами, Бермуди, Монако, Андорра) [164]. Наразі в США у сфері оподаткування задіяно щонайменше 340 тис. осіб [150].

Багато урядів не зупинялися ні перед чим заради поповнення державної скарбниці, запроваджуючи навіть безглузді податки. Сьогодні деякі з податкових норм здаються абсолютно нісенітними, але у свій час вони змушували людей ділитися із владою своїми заробленими грошима. Нижче наведено перелік деяких найбезглуздіших податків у світовій історії.

1. *Податок на життя.* Збір цього податку був встановлений в Британії у XIV столітті, але його скасували після народного бунту.

2. *Податок на повітря.* Його сплачували власники будівель у Візантії. Чим вищим був будинок, тим вищим був розмір збору.

3. *Податок на іноземців.* До 1923 року у Канаді оподатковувалися усі китайці, які в'їжджали.

4. *Податок на бездітність.* У Радянському Союзі таким збором обкладалися усі бездітні чоловіки та жінки віком від 20 до 50 років. Ставка податку – 6% від суми отриманих доходів.

5. *Податок на капелюхи.* Був введений в Англії у XVII столітті, за право носіння капелюха кожного міського жителя зобов'язали платити в скарбницю 2 фунта на рік, а селяни повинні були сплачувати 5 шилінгів [164].

Але і у сучасних розвинених країнах існують доволі оригінальні риси оподаткування. Так оригінальна риса податкової системи Канади – це вимагання державою сплати податків з будь-яких доходів, у тому числі і нелегального походження, тобто одержаних, наприклад, від торгівлі наркотиками чи проституції. Слідчі органи, крім самого факту злочинної діяльності, в усіх випадках з'ясовують також розмір одержаного доходу. А на рівні провінцій у них свої особливості боротьби з ухиленням від сплати податків тих, що зокрема відносяться до франкомовного Квебеку. Канадське податкове навантаження на платників податків розцінюється як високе. 26 квітня 2012 року у Канаді неурядовою аналітичною організацією Fraser Institute було опубліковано чергове видання свого щорічного індексу споживчих цін Канади. Даний індекс, за оцінками самого інституту, є “найповнішою й найпростішою у своєму розумінні індикаторною оцінкою податкових зобов'язань, які покладені на середню канадську родину”. З опублікованих даних виходить, що податки, встановлювані федеральними і місцевими властями, є найзначнішою та найбільш швидкозростаючою витратною статтею сімейного бюджету канадців протягом останніх 50 років. Експерти організації Fraser Institute, зазначають, що сумарний річний дохід середньої канадської родини трохи перевищує 74 тисяч доларів, з

яких близько 31 тисяч доларів, або 41,5 %, витрачаються на оплату податкових зобов'язань усіх членів родини. Експерти для порівняння наводять дані 1961 року, коли дохід середньої канадської родини був лише 5 тисяч доларів, але податкові зобов'язання усіх членів родини не перевищували 1,7 тисяч доларів, що становило 33,5 % від річних доходів родини. Автори даного звіту особливо зазначають, що середня канадська родина наразі витрачає на оплату своїх податків більше, ніж усі її річні витрати на забезпечення житлом, одягом та продуктами харчування, які в сумарному вирахуванні не перевищують 33,6 %. Проаналізувавши сукупність статей витрат канадців за останні 50 років, автори звіту виступили з твердженням, що за зазначений період розмір податкових зобов'язань усіх членів середньої канадської родини збільшився на 1738 %, тоді як витрати на житло піднялися на 1185 %, на одяг – на 500 %, а на продукти харчування – на 518 % [38].

При такій системі оподаткування урядовці Канади все ж таки зробили серйозні кроки назустріч пересічним громадянам, чи то в дійсності (принаймні частково) піклуючись про своїх громадян, чи то заради того, щоб громадяни не підняли бунт проти податкової системи. Тобто податкові ставки на доходи фізичних осіб відіграють фіскальну функцію, справедливість в оподаткуванні оцінюється не за тим, хто скільки сплачує податків, а державу цікавить більше те, скільки коштів залишається у платника після їхньої сплати. Основним показником, який впливає на встановлення податкових ставок, є співвідношення доходів між найбагатшими і найбіднішими прошарками суспільства. Такий підхід є виправданим з позиції соціальної справедливості та непоганим стимулом для ефективного функціонування економіки, бо вилучаючи у найбільш забезпечених верств надлишки доходів через прогресивне оподаткування, держава все ж залишає їм достатньо коштів для споживання. Та головним у Канадській податковій системі є те, що громадяни з невисокими зарплатами звільняються від прибуткового податку, а частина доходів, яка забирається у багатих, перерозподіляється на користь бідних верств і цим стимулює загальний попит на товари та послуги [38].

З огляду на це, політична складова свободи у системі оподаткування походить у стягуванні із громадян зайвого. Із моменту стягування зайвого кожна людина по мірі її статків опиняється у тій чи іншій мірі заручником держави. З цього моменту головна економічна складова наповнення бюджету у вигляді податків починає працювати проти самих громадян, та стає для них на відміну від держави вже не економічною складовою, а політичною системою поборів [143, с. 254].

І ці побори в деяких випадках можуть приголомшувати. Наприклад, в Україні голова першого уряду після Революції гідності, на якого люди покладали велику надію щодо змін їхнього рівня життя на краще, А. П. Яценюк вихвалявся, що коли його уряд прийшов до влади, то на казначейських рахунках було лише 108 тисяч гривень, а вже на грудень 2015 року, загальна сума коштів склала 95 мільярдів гривень [190]. Таке наповнення бюджету відбулось у тому числі і за рахунок постійного підвищення комунальних платежів для населення, яке заплановане і надалі [163; 143, с. 254]. Потрібно підкреслити, що такі необдумані дії глави уряду почали призводити до масового зубожіння пересічних громадян. Поруч із зростанням тарифів індексація пенсій і зарплат мізерна. Наприклад, у Львові 558 боржників за комунальні послуги, загальна кількість боргів яких у 2014 році складала 4,1 млн. грн., станом на 1 січня 2015 року не внесли жодної оплати [20]. Вже у 2015 році він зробив заяву, що з 1 вересня 2015 року в Україні буде підвищення мінімальної заробітної плати для бюджетників та усіх соціальних виплат (пенсії, стипендії тощо). Але у той же час з 1 вересня для населення підвищать комунальні послуги за електроенергію, які зростуть у середньому на 23 %. На думку члена наглядової ради інституту енергетичних стратегій Ю. Корольчука, таке підвищення соціальних стандартів є сміховинним на фоні зниження курсу гривні з 8 грн., до 22 за долар (станом на 2015 рік). Також було десятикратне підвищення тарифів на газ з 725 грн. за 1000 куб.м. (на березень 2014 року), до 7188 грн. за 1000 куб.м. (на вересень 2015 року) також підвищення загального рівня платежів у 2-4 рази. Тому додаткових 100-300 грн. радості не принесе, бо однією рукою держава дає ці кошти, іншою ж забирає їх

[119], але не лише ці індексовані, а значно більші [143, с. 255]. Наприкінці 2015 року, на під'їздах столичних будинків були вивішені оголошення із попередженням мешканців про можливий арешт майна та можливого продажу квартир боржників, навіть у кооперативних будинках. У Київській адміністрації з приводу таких оголошень запевнили, що такі дії проводяться у рамках закону. Хоча президент інституту реформ та розвитку – О. Вовченко зауважує, що у законодавстві не існує чіткого механізму, згідно якого можна виселити боржника на вулицю, юристи вважають, що забирати квартири цілком можливо. При цьому постраждати можуть на даний час близько семи тисяч незаможних городян [65].

Але ж іноді рахунки за комунальні платежі, наприклад двокімнатної квартири, особливо у зимовий період, перевищують пенсії громадян. Вже у повній мірі розгорнута кампанія нарахування субсидій, але розпочато її було таким чином, щоб громадяни мали змогу отримувати субсидії лише у опалювальний сезон. Тобто, у інший проміжок року нехай зводять кінці з кінцями як хочуть. 2015 року у червні місяці, міністр соціальної політики П. Розенко виступаючи на телеканалі 1+1 у програмі “Сніданок” говорив, що система отримання субсидій до її реформування тривала лише пів року і громадяни мали субсидію лише у опалювальний сезон. Потім, за його словами, було трохи змінено формулу. Раніше потрібно було обмежити людей у праві надання їм субсидій, а вже станом на червень місяць 2015 року навпаки система почала працювати на те, щоб залучити якомога більше людей до програми субсидіювання. П. Розенко зазначив, що раніше потрібно було вказати усі видатки, належність паїв, квартир, авто. Також потрібно було розписати де і як працює увесь склад родини та надати довідку. Міністр соціальної політики сказав, що усі ці зайві критерії було знято, тому що вони були залучені до програми субсидіювання задля обмеження прав людей для отримання ними субсидій. Станом на червень місяць 2015 року щодо критеріїв надання субсидій потрібно лише вказати дохід родини, а інші критерії зняті [127; 143, с. 255].

Із такого виступу міністра соціальної політики, як члена уряду, стає зрозумілим, що держава, принаймні з початку, розробила систему субсидіювання

не за критеріями необхідної компенсації населенню витрат на підвищення комунальних платежів, а за критеріями наповнення бюджету шляхом здирництва коштів з пересічних громадян. Бо, по-перше, як зазначив П. Розенко, були зняті зайві критерії, тобто такі, яких із самого початку не повинно було бути, а по-друге, хто й спромігся добитися субсидій із самого початку такої кампанії, отримував її лише у опалювальний сезон [143, с. 255].

На сайті Міністерства соціальної політики України станом на 03.08.2015 року у другому розділі декларації про доходи і витрати осіб, що звернулися за призначенням житлової субсидії було вказано: “Заповнюються відомості про всі види доходів (заробітна плата, пенсія, допомога, стипендія, грошове забезпечення, аліменти, виплати відповідно до умов цивільно-правового договору, доходи від підприємницької діяльності, здачі майна в оренду, від продажу майна та немайнових прав, сільськогосподарської продукції, дивіденди тощо) осіб, зареєстрованих у житловому приміщенні (або фактично проживаючих...)” [97]. У самому бланку заповнення про доходи та витрати осіб, що звернулися за призначенням житлової субсидії станом на 03.06.2015 рік йшлося: “Я усвідомлюю, що в разі подання мною у неповному обсязі або недостовірних відомостей про осіб, які зареєстровані (фактично проживають) у житловому приміщенні/будинку, їх доходи і витрати мені може бути відмовлено у призначенні житлової субсидії або припинено її надання. У такому випадку зобов’язуюся повернути надміру перераховану (виплачену) суму житлової субсидії” [97]. Але в цьому тексті до реформування системи призначення субсидій у самому кінці було додано ще два слова: “...у подвійному розмірі”. Таким чином, офіційно підписуючись під цим документом громадяни мали бути доволі впевненими, що вказали усі доходи не лише свої, а й усіх проживаючих зазначеної у декларації житлової площі, що звісно сприяє лише як відштовхуючий елемент щодо подання документів для отримання субсидій [143, с. 255].

Зважаючи на такий принцип роботи уряду, не лишається жодної впевненості щодо повноцінного соціального захисту населення. Навіть навпаки, якщо із початком розгорнення кампанії надання субсидій населенню були

прописані зайві критерії задля обмеження надання субсидій громадянам, то що може завадити таким урядовцям знову ввести зайві, тобто обмежуючі критерії?

За своєю територією Україна є не лише найбільшою державою в Європі, сучасна Україні є одна з найбідніших, завдячуючи одній з найжахливіших податкових систем, завдяки якій громадяни сплачують одні з найбільших податків у світі відносно заробітків. І, натомість, отримують мінімум належних послуг за такі податки – близько двох третин пенсіонерів живуть на мінімальну пенсію, або майже мінімальну, ані належної медицини за яку майже завжди повинні платити додатково тощо. У всіх рейтингах, присвячених якості, простоті та прозорості податкових систем різних країн світу, ми завжди посідаємо останні місця. Так, у списку країн із найзручнішою податковою системою, який склали аналітики Світового банку і аудиторської компанії “Прайс вотерхаус куперс” у 2015 році, Україна опинилася на 177 місці із 178 (гірше лише у білорусів). Далі те, що для податкової системи має бути пріоритетним – бізнес. Щодо ведення бізнесу Україна є однією з найменш благополучних країн, де підприємець (станом на початок 2015 року) сплачує приблизно 99 різних податків і зборів, які становлять приблизно 57 % прибутку, а на те, аби їх сплатити витрачає понад 2 тисячі годин. Повернути на шлях процвітання українців могло би спрощення податкової системи та скорочення податків. Саме це питання, начебто є одним з пріоритетних для уряду – курс на зменшення кількості податків – задекларував ще наприкінці 2014 року колишній прем’єр-міністр А. П. Яценюк. І справді, на перший погляд податків стало наполовину менше – із 22 залишилось лише 11. Втім, скороченням це навряд чи можна назвати, бо фактично скасували лише дріб’язкові податки, а ті, що залишились просто об’єднали у деякі групи. Але натомість у 2015 році було додано ще кілька нових податків: податки на нерухомість, депозити та пенсійний збір під час купівлі валюти, акцизи на роздрібну торгівлю підакцизними товарами, які поповнили суму, ту, що витрачається на непрямі податки тощо [173].

Не менш важливе питання відносно оподаткування бізнесу в Україні – це питання газу. Ціна на імпортований газ наприкінці 2015 року знизилася

приблизно на третину, а тарифи на газ Уряд не лише не переглянув, а у квітні 2015 року газ для населення здорожчав у 3-7 разів. Уряд, обґрунтовуючи нові високі тарифи, стверджував, що блакитного палива власного видобутку не вистачає і тому потрібно закуповувати дорогий імпортований газ.

Згідно офіційних даних Уряду (розпорядження КМУ N 410-р від 15.04.15), населення України споживає 20,8 млрд. м³ газу, а видобувається в Україні 19,5 млрд. м³ газу. Тобто, за офіційними даними не вистачає трохи більше як 1 млрд. м³. Народні депутати стверджували, що газ Українського видобутку коштував тоді від 684 грн. до 1590 грн./тис. кубометрів. Таким чином, виходячи із вартості газу власного видобутку і ціни імпортованого (у середньому 5000 гривень за тисячу кубів), газ для населення має коштувати не більше 3500–3750 гривень за тисячу кубометрів з урахуванням витрат на видобуток, витрат на транспортування та податків. Такою є справедлива ціна, враховуючи, що Україна має власний газ. Тому складається враження, що Уряду не вигідно знижувати ціни на газ для населення, бо кожне третє домогосподарство, за словами колишнього прем'єр-міністра, сьогодні має субсидію. 85-90 % субсидійних коштів споживача йде безпосередньо із бюджету на рахунки надавачів послуг. Через підвищення тарифів особливо великі суми переказують газовим господарствам, за якими стоять олігархи. Отже, субсидія – це не що інше, як перекачування грошей в їхні кишені.

Субсидії живими грошима населення не отримує, тому кошти йдуть з державного бюджету на рахунки постачальників. Тариф на газ для населення обтяжений рентою, саме за рахунок якої і формуються кошти на виплату субсидій. У результаті ми маємо необґрунтовано завищений тариф на газ. Тому частина населення, яка ще не зовсім зубожіла та не має права на субсидії, оплачує комунальні послуги за завищеними тарифами. А за рахунок такої політики Уряд виплачує субсидії зубожілій частині населення. Зважаючи на прогресуючу динаміку оформлення субсидій можна констатувати, що кількість жебраків в Україні зростає величезними темпами. У підсумку такої політики та невелика частина населення, яка ще здатна оплачувати завищені тарифи, поступово

перейде у категорію жебраків поповнюючи чергу за субсидіями. Уряд України обрав таку політику не тому, що так краще, а лише тому, що так простіше. У такому випадку не потрібно забирати газ у олігархів, руйнувати напрацьовані корупційні схеми у сфері ЖКГ, шукати ресурси для допомоги малозабезпеченим, розвивати і нарощувати власний видобуток газу, адже можна газ імпортувати. А головне – це навіщо проводити справжні реформи, якщо можна просто підвищити у сім разів тариф та перекласти усі проблеми на населення і потім по-панськи роздавати субсидії, які зібрали з того ж населення?! Ось яка вона європейська реформа в Україні [189].

Україна тут наведена як приклад саме тому, щоб показати, як перший Уряд після Революції Гідності, де народ проливав кров заради свободи та гідного життя, працює на благо народу “здираючи три шкури” з нього. У той час, коли в Україні йде війна на сході із агресором, на допомогу армії, яка десятиліттями занепадала, завдяки неналежному фінансуванню, більшість пересічних громадян намагаються допомагати хто як може. Де хто у якості волонтера, де хто грошима, українська діаспора закупівлею різного роду транспорту та переобладнання його чи у госпіталь на колесах, чи то у польову кухню на колесах тощо. І при цьому Уряд України поступово, але впевнено зводить громадян до зубожіння, коли громадянам вже не те, що армії стало важко допомагати, а самім собі. Навіть дивує, як дозволяють собі урядовці так себе поводити із громадянами. Отже, постає інше питання, як виправити цю систему? Але ж і діяти потрібно, інакше кращого життя можна і не дочекатися.

Ще одна ознака сучасного оподаткування полягає у тім, що сьогодні держава не соромиться втручатися у приватне життя громадян, як платників податків, у пошуках прихованих об’єктів оподаткування. Простий аналіз податкових контрольних та наглядових механізмів, які діють на сьогодні у цивілізованому світі призводять до висновку, що за рівнем тиску процедури сплати податків являють собою одні з найбільш обтяжливих за всю відому історію людства з оподаткування. Сучасне оподаткування без перебільшення можна порівняти із податковою системою Стародавнього Єгипту (епоху

Птоломеїв) у період його занепаду, тому що тоді в Єгипті, як і сьогодні у нас, оподатковувалось майже усе. В ті часи інспектори мали величезні повноваження, які призводили до різноманітних зловживань. Ретельно записувались усі об'єкти оподаткування та самі ці операції оподаткування, заохочувався розвиток інформаторів, що у свою чергу отримували відсоток від сум, які були стягнені за їх допомогою [143, с. 255].

Відомий російський історик М. Ростовцев вважав, що тодішній занепад Єгипту був зумовлений саме тиранією податкових агентів, бо їхня влада була надзвичайно великою. Тоді в Єгипті відбулось про що писав Ш. Монтеск'є, а саме, коли людей обкладали занадто великими податками, вони втрачали стимул до праці, перестали обробляти землі, зростала злочинність, а це призводило до більших витрат держапарату. Саме тому перед Римською імперією Єгипет практично впав. Через півтори тисячі років теж саме відбулось і в Іспанській імперії. Головний тодішній податок на продаж “алькабала” був занадто обтяжливий і у додатку із податковою тиранією це призвело до падіння наймогутнішої імперії. Занепад Іспанії відбувся за низки неправильних економічних і політичних рішень, але наслідком таких дій став надмірний тривалий податковий тиск, який призводив або до ухиляння платників податків, або ж до втечі громадян до інших країн. Це лише два приклади випадків занепаду великих держав завдяки надмірній податковій політиці. І надалі такі приклади можна наводити, бо з цих же причин занепали імперії інків та ацтеків, це призвело до воїн у Німеччині. То чому ж через кілька століть такі історичні події забуваються сучасною демократією? [143, с. 255].

Останні дослідження свідчать, що навіть більшість громадян розвинених країн виправдовують ухилення від оподаткування, вважаючи це морально, тому що завдяки свавільній політиці держави у оподаткуванні громадян право і мораль розходяться, а не поєднуються. Ще один важливий факт не на користь держави у системі оподаткування виходить з того, що саме через складність технологій держуправління у сфері фінансування не залишає шансів звичайним громадянам як платникам податків на фактичне відстеження їхніх витрат. Після того, як

держава починає стягувати з громадян зайві податки, вона перетворюється в опонента стосовно громадян, де опонент держава знущається над опонентом громадянами, а розділило їх оподаткування [29].

Д. Гетманцев з приводу оподаткування наводить роздуми Ш. Л. Монтеск'є, про те, що “свобода виробляє надмірні податки; результатом надмірних податків є рабство”. Таким чином, свобода сама посіяла насіння свого саморуйнування” [29].

Податковий тиск з кожним роком лише збільшується, а процедури контролю ускладнюються. Ми є свідками найбільш жорстких та репресивних податкових технологій, які є сигналом до занепаду західних податкових систем. Навіть поверховий аналіз свідчить про велику схожість сучасної податкової системи із системами податкових тираній, які вже історично відбулись [29; 143, с. 256].

Виходячи з вищезазначеного, постає зрозуміле питання чи можна привести до спільної згоди систему оподаткування, щоб вона працювала не у здирницькому русі стосовно громадян, а у взаємній вигоді між державою та громадянами? Відповідаючи на це питання наведемо сучасний приклад такого консенсусу у Грузії. М. Саакашвілі сказав, що понизивши оподаткування на 60 % у Грузії, бюджет збільшився у 11 разів. Потрібні були лише прозорі умови для бізнесу. В Україні він бачить ще кращий спосіб стосовно дієвого, справедливого, прозорого, оподаткування – це програма політики Г. Балашова “5.10”. Тут мається на увазі 5 % податку з покупок, та 10 % податку із заробітної плати. На думку М. Саакашвілі, це навіть краще, ніж зниження у Грузії податків на 60 %, тому що у такому випадку для бізнесу це буде взагалі безподаткова Україна, що звичайно сприятиме найкращим умовам для капіталовкладення у бізнес. Далі він говорить, що в Україні роблять вигляд, що такого у світі не існує, хоча Дубай, Монако, Сінгапур є безподатковими країнами [131]. Головна мета програми, на яку посилається М. Саакашвілі – це прибрати державу з економічного життя громадян. Ця система пропонує замість усіх заплутаних податків встановити просту та зрозумілу систему “5.10”, в якій 5 % сплачує покупець, а 10 % відраховується із заробітної плати. Така система заснована на самій шанованій

книзі у світі усіх часів і народів – Біблії та її біблійській десятині. Однією з основних завдань даної системи – це знищення корупції, розкрадання державних коштів, що призведе українців до очікуваної реальної політичної свободи та рівноправними можливостям для усіх [143, с. 256].

Сукупність цінностей, що дозволяють громадянам жити у злагоді являє собою золоту середину людства, яка орієнтована на розумний індивідуалізм. Тому пропонована система зорієнтована на нову систему пріоритетів, які ставлять власний матеріальний успіх громадян вище державних інтересів. Головним завданням у цьому напрямку – зробити максимальне коло громадян країни вже протягом першого п'ятиріччя заможними громадянами з неймовірними можливостями. Таке положення призведе до умов зниження соціальної залежності громадян. Також ця система відкриє можливості для громадян працювати на власній території без податків та остраху перед бюрократичним апаратом [5].

Із створенням ЄС (Маастрихтський договір підписаний у 1992 році та введений в дію 1993 року), серйозно повстало питання зваженого оподаткування країн (у його складі) для поглиблення європейської економічної інтеграції. Було закономірно обумовлено розвиток концепції міждержавної податкової гармонізації. Це передбачає розробку загальної стратегії країн у сфері оподаткування на відповідному етапі інтеграційної взаємодії, координацію податкової політики, систематизацію та уніфікацію окремих податків та податкових систем країн, які входять до складу міжнародних регіональних об'єднань. Але на сьогодні, враховуючи специфіку бюджетно-податкової політики та систем оподаткування кожної країни, в ЄС все ж відмовились від створення єдиної податкової системи [188]. З іншого боку це може призводити до зловживання урядами окремих країн при формуванні податкових систем посиляючись на зазначену специфіку.

Відносно факторів впливу на формування політичної свободи, слід підкреслити, що політична свобода діє в рамках законодавства. Права і свободи громадян завжди йдуть пліч-опліч. Право є законодавством будь-якої країни.

Кожен громадянин усе своє життя проводить опираючись на закони. Саме закон дозволяє людині навчатись, працювати у будь-якій сфері, відпочивати у різний спосіб тощо. Водночас ми відчуваємо, що усе перераховане ми отримуємо завдяки свободі. Саме тому також потрібно з'ясувати вплив закону на свободу.

Політична свобода в контексті правових відносин і сучасність

Одні закони дозволяють якісь дії, інші забороняють, інші карають, тому в кожній державі постійно змінюються ті чи інші закони. Як відомо, держава не лише опікується своїми громадянами, але піклується і про своє збереження. Тут важливо з'ясувати яким чином сучасна розробка і зміна законів впливає на політичну свободу громадян [141, с. 326].

У філософських та політичних поглядах на свободу представлених античними мислителями Сократом, Аристотелем, Епікуром, їх послідовниками Т. Гобсом, Дж. Локком, Ж. Ж. Руссо, Ш. Л. Монтеск'є та іншими філософами Нового часу, на той період (становлення прав і свобод) ще не стояло так актуально перед мислителями питання розмежування свободи на її складові: політичну, соціальну, юридичну, економічну тощо. Основою їхнього вчення була розробка індивідуалізму і автономії. І. Кантом та Г. Гегелем філософія свободи була доповнена розвитком правових відносин. Свобода в юридичному аспекті розглядається також і багатьма сучасними науковцями. Зокрема у працях О. П. Донченка, П. Д. Біленчука, А. А. Козловського, О. П. Дзьобаня, А. К. Черненка, В. М. Селіванова, та ін. [141, с. 326–327].

Зважаючи на розгорнутий змістовний характер їхніх досліджень, слід констатувати, що недостатньо розкрито вплив закону на формування та дію саме політичної свободи із практичним дослідженням сучасності. Як зазначає Т. М. Затворченко, політичні права і свободи громадян практично не досліджені в українській юридичній науці [52, с. 17; 141, с. 327].

У зв'язку з тим, що наявність політичних прав дозволяє громадянам як впливати на державу, так і контролювати її, то реальність політичних прав (тобто, якщо наявність політичних прав є реальним інструментом впливу на державу) дозволяє формувати і реальність політичної свободи. Оскільки основою правової

держави є реальність прав і свобод особи, то поки в дійсності існують реальні права, які у свою чергу закріплюють і реальну свободу, громадянське суспільство і є правова держава, тобто громадянське суспільство формує саме правову державу. У іншому випадку держава і громадянське суспільство існують не зовсім як одне ціле, а в деяких випадках і як ворогуючі сторони. Щодо переліку саме політичних прав і свобод сьогодення, ситуація складається переважно таким чином, що офіційна юридична наука підкорюючись законодавчій волі, вченими-дослідниками практично не висувала жодних спірних позицій відносно даного питання. Більшість науковців включають до системи політичних прав та свобод: право на участь в управлінні державними і суспільними справами; право внесення до державних і суспільних організацій пропозицій задля покращення їх діяльності також критикувати недоліки в роботі; право об'єднуватись у громадські організації; право на свободу слова і друку; право на свободу зборів, мітингів, вуличних походів та демонстрацій. Деякі з дослідників доповнювали цей перелік додаючи активне та пасивне виборче право, інші до політичних прав та свобод вважають за потрібне додати право на оскарження неправомірних дій посадових осіб та державних і суспільних органів. Дехто до переліку політичних прав висувують рівноправність громадян, право на референдум, свободу совісті тощо. Слід зазначити, що вище наведені позиції складової системи політичних прав та свобод не виходила за Конституційні межі [52, с. 17–18; 141, с. 327].

Особливістю політичних прав і свобод, за деякими винятками, як то об'єднання в неполітичні організації чи права на індивідуальні, або колективні звернення, належать громадянам, які досягли певного віку. Наприклад в Україні це особи, які є громадянами України і досягли вісімнадцятирічного віку та набули повної правосуб'єктності. Політичні права на відміну від громадянських (особистих) прав, які від природи є невідчужуваними, відповідно до закону можуть обмежуватися в інтересах громадянського порядку або національної безпеки. Обмежуючі і вікові особливості політичної свободи, пов'язані з можливістю громадян брати участь в управлінні державними справами, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого

самоврядування (38 ст. Конституції України). Це право гарантує громадянам безпосередньо здійснювати демократію на місцевому і державному рівнях [146, с. 12; 141, с. 327].

Взагалі в конституції, як головного документу країни, в переліку надання прав і свобод йдеться про загальні положення прав і свобод, але з цього переліку крім (ст. 38), ми можемо виокремити наступні політичні права і свободи: право на свободу думки, слова, вільного вираження своїх поглядів та переконань (ст. 34); право на свободу об'єднання, у політичні партії і громадські організації. Право на участь у професійних спілках (ст. 36); право мирно збиратися проводячи збори, мітинги, походи, демонстрації (ст. 39) [73].

“Батько Конституції” США Дж. Медісон запропонував поправки для збереження та розширення політичної свободи, згідно яких йде обмеження не лише з боку громадян, але й з боку держави (Білль про права США). Начебто формально немає жодної різниці, але читаючи конституцію побудовану таким чином відчуваєш себе впевненішою особою, якій надають права і свободи, а не особою, якій запропонували певні рамки прав і свобод. Наприклад, в першій поправці конституції США йдеться про те, що конгрес не має права видавати закони, що обмежують свободу слова, друку і права народу мирно збиратися і звертатися до уряду з проханням усунути якусь кривду [72].

Дж. Локк розвивав концепцію державотворення посередництвом права. Все інше є похідним від права. Правом усе повинно починатися, посередництвом права повинно впроваджуватись, на основі права відбуватись. Закон є правовим лише у випадку, якщо він оберігає чи розширює свободу [151, с. 3; 141, с. 327].

Із здобутком знань про державу і право, Г. Гегель у XIX столітті у перше у філософсько-правовому аспекті зробив аналіз проблеми держави і права [130, с. 506]. Держава – є людське творіння, тому як людське, може перебувати у сфері свавілля, випадковостей і помилок. Виходячи з цього Г. Гегель дає нам настанову на розбудову “розумної” держави посередництвом права [127, с. 508], тому, за його вченням, потрібні лише розумні закони, які сприятимуть процвітанню держави і суспільства [130, с. 510; 141, с. 327].

Права людей – є межами дії влади, це сфера життєдіяльності людей, яку держава не повинна порушувати. Т. О. Чепульченко, розглядаючи правові стосунки громадянського суспільства, дає наступне розуміння політичної свободи: вона виступає в концепції прав людини ґрунтованої на трьох положеннях: 1. Влада обмежена. 2. Кожна людина має свій автономний світ, втручатися в який не повинна жодна сила. 3. Кожна людина захищаючи свої права може висувати претензії до держави. Тому громадянське суспільство повинно мати можливість свого розвитку незалежно від державних процесів [176, с. 3].

Не розвиваючись людина часто відчуває себе невпевненою особою та стає пасивним індивідом держави, яким легше маніпулювати [141, с. 327].

Сутнісною ознакою демократії є політична свобода, її найпоширеніший прояв відбувається посередництвом політико-владного управління. Політична свобода в демократичному суспільстві за своїм принципом зумовлює кожного громадянина впливати на прийняття та реалізацію політико-управлінських рішень через представницькі інституції. Реальний демократичний державний устрій – це не лише політичний суперницький ринок, а й передбачена можливість для кожного громадянина відстоювати свої ідеї та інтереси, що забезпечує основні рамки суспільного життя. Якщо вимоги громадян не знаходять своєї реалізації, не можна назвати демократію реальною [166, с. 390].

Політична свобода, як основоположний ціннісний принцип демократії, має інтегральний підхід із іншими важливими сферами суспільного життя: економічною, юридичною, науковою тощо. Згідно цього зумовлюється необхідність як змін, так і постійного соціально-громадянського розвитку у напрямку становлення та утвердження соціально-громадянського розвитку у напрямку дійсного народовладдя. Таким чином, політичні права і свободи можуть теж мати змінний напрям суспільного розвитку [166, с. 391].

Реалізація політичної свободи накладає і відповідальність на носія цієї свободи. Тобто як на окремих осіб у якості носія влади, відповідальність згідно норм закону. Також і специфічний тип відповідальності народу в цілому у якості джерела та суверена державної влади, згідно процедур виборності до органів

державно-публічної влади, з метою контролю громадян щодо реалізації власної народної політичної свободи. Хоча народ у цілому не може бути злочинцем, він ніяк не може оминати колективну відповідальність. Така відповідальність полягає у випробуванні на собі кожним з індивідів, що утворюють народ, наслідків дій політиків тієї ж держави, під владою порядку якої народ перебуває. Кожен індивід солідарно відповідає за спосіб керування ним. Отже, поєднання сутності політичної свободи із правовою процедурою виборів до органів державного управління зміцнює забезпечення та розвиток у суспільстві демократичних відносин. У сучасному світі народ, у якості суверену та суб'єкту влади, не може реалізувати основні соціальні програми іншим способом, як через делегування своїх певних повноважень органам представницької влади шляхом виборів [166, с. 391–392].

В демократичному суспільстві влада повсякчас орієнтується на інтереси, вимоги чи потреби громадян, тому що це є головною основою влади. У такій спосіб народ відчуває реалізованість власної політичної свободи, посередництвом владно-управлінських структур як реалізації народної волі. Таким чином, потрібно зазначити, що свобода політичної волі народу, яка виявляється посередництвом виборності до органів державного управління, є головним мірилом народовладдя. У своєму розвитку сучасна демократія формується владно-політичною вертикаллю знизу вгору, від кожного громадянина і до найвищих державних органів влади. Така система суспільно-державних відносин дозволяє в сучасних соціально-політичних умовах реалізовувати політичні права та свободи народу. Нарешті, одним з головних визначальних принципів демократії був і залишається принцип більшості, тобто народ.

Відносно відповідальності держави і громадянина, правовий характер в демократичній державі, у своїй основі, виявляється в тому, що держава заснована на суб'єктивних правах: 1. У праві народу бути єдиним джерелом влади. 2. У невідчужуваних правах та свободах людини і громадянина. Таким чином, права людини і народний суверенітет виступають у якості народного суверенітету

основними критеріями, які зумовлюють легітимність законодавчого процесу, якість законодавства демократичної правової держави [166, с. 392].

Забезпечення формування і виконання цих демократичних фундаментальних критеріїв політичного управління виступає у правовому принципі більшості, у підпорядкуванні меншості більшості, гарантією колективної політичної відповідальності і свободи. Основною юридичною проблематикою демократії виступає, насамперед, питання стосовно законодавчого регулювання підпорядкованості меншості більшості, але при цьому і реалізації прав меншості. Тут особливо важливим є як на законодавчому, так і на традиційно-реалізаційному рівні забезпечення захисту прав меншості, особливо право діяльності опозиції, яке виступає вкрай необхідною умовою функціонування та розвитку демократичної форми політичного управління. У іншому випадку можливе становлення “придушення” інтересів окремих осіб або окремих груп осіб, які мають право на легітимність свого існування [166, с. 392].

Засобом демократичного впорядкування в управлінсько-політичній сфері є принцип більшості. Таким чином, є необхідність у якості прийняття домінуючої волі прагнень інтересів та рішень більшості. Звісно, тоді громадяни мають погоджуватись на законність таких рішень на законодавчому рівні [166, с. 392].

Визнання громадянами певної системи рішень, заснованої на волі більшості, фіксує взаємну відповідальність держави і громадянина. Така взаємна відповідальність суспільства є безумовною та фундаментальною вимогою становлення і розвитку демократичного суспільства у формі політичного управління суспільством. Але, у сучасному світі інформаційно-масовий вплив в основному культивує безвідповідальність. Телебачення заповнене низькопробними установками та уявленнями із дешевими зразками західної масової культури: ідеологією егоцентризму, насильства, сексу [166, с. 392].

З кінця XX ст. у світі проявляється переоцінка цінностей із змінами ідеологічних установок. В Центральному східному регіоні світу – Україні після розпаду Радянського Союзу, протягом чверті століття розвитку демократії сучасна ситуація знаходиться в умовах безвідповідальності. Українська держава

виявилась не готовою до демократичної відповідальності. На цьому фоні і народу теж важко бути взаємовідповідальним. Одночасно у розриві інтересів держави із інтересами суспільства сприяли реформаторські невдачі, зубожіння мас, нездатність влади дієво протистояти справжній корупції і при усьому цьому ще постійно висувати популізм народних обранців [166, с. 393]. За фактом ситуація склалася у бік обопільної безвідповідальності держави і громадян, де головним є байдужість і безконтрольність. Лише здолавши ці тенденції, встановивши справді партнерську, тобто взаємовигідну співпрацю між державним апаратом та суспільством, можливо сподіватися на розвиток державно-суспільних стосунків у руслі демократичних перетворень та трансформацій [166, с. 393].

Отже, необхідно визнати чи не найфундаментальнішою сутнісною ознакою демократії є партнерська, ефективна, взаємно контролююча взаємодія держави і громадянського суспільства. В інших умовах не можуть існувати сучасні демократичні політичні системи. Це зумовлює нагальну необхідність всебічного розвитку у рамках національних реформ та трансформацій розгалуженої структури інституцій і асоціацій громадянської спільноти. Це утворило б інноваційно-прогресивне середовище контролю діяльності держави і впроваджувало б демократичні стандарти та процедури суспільного, соціального функціонування. Адже надзвичайно важлива роль у розвитку інституціональних структур громадянського суспільства відведена первинному суб'єкту соціальної та політичної активності – громадянину. Він, завдяки наявній у демократичному суспільстві політичній свободі, має вплив на прийняття політично-управлінських рішень, але і несе політичну відповідальність. Таким чином, громадянин і громадянське суспільство є головними суб'єктами соціально-політичної відповідальності. У поєднанні з державною відповідальністю утворюється підґрунтя розвитку демократії у формі політичного управління суспільством [166, с. 393].

Здійснюючи демократичні реформи у трансформаційних суспільствах, доволі часто політики стають на радикальні позиції державоцентризму чи то крайнього громадянського лібералізму. На наш погляд, таке ставлення є не лише

помилковим, але й небезпечним для розвитку справжньої демократії. Процес демократизації є спільним відносно як держави, так і суспільства, тому як неможна ототожнювати з розповсюдженням тотальної державної влади на недержавну сферу громадянського суспільства, так і визначати максимальне усунення держави задля досягнення стихійної угоди між громадянами, що становлять громадянське суспільство [166, с. 393]. Тому демократія сьогодні має визнаватися складним та розширюваним процесом розподілу влади і публічного контролю за її виконанням, також здійсненням у межах політики, позначеної наявністю інституціонально різних, але завжди між собою пов'язаних сфер громадянського суспільства і держави. Взаємозв'язок принципу більшості з принципом взаємної відповідальності держави і громадянського суспільства є невід'ємним структурним елементом сучасного теоретично-концептуального розуміння демократії у формі політичного управління суспільством [166, с. 394].

Таким чином, основні сутнісні та принципові демократичні параметри, у формі політичного управління суспільством, в сучасному світі висувують на перший план ідеї народовладдя у політологічному дискурсі і ґрунтуються на демократичних режимах, які довели свою значно більшу ефективність порівняно з іншими організаційними формами державно-владного управління. Демократія може мати певні переваги над іншими політичними системами лише при наявності певних умов: готовність громадян до індивідуальної свободи, почуття відповідальності за прийняття рішень, здатність громадян до самообмежень та поваги інтересів співгромадян. Але, головне повинно бути почуття поваги до закону, а щоб таке почуття відповідало дійсності, його потрібно прищеплювати з дитинства. Тоді демократичні цінності здатні зробити необхідні кроки для соціального розвитку із втіленням демократичних цінностей: свободи, справедливості, соціального захисту тощо [166, с. 394].

Виходячи з проаналізованих нами основних принципів демократії, ключовим є визнання народу джерелом влади, а пріоритет індивіду та рівність усіх перед законом верховенством закону. Також, проаналізувавши сутність політичної свободи, взаємну відповідальність влади і громадян, можемо

констатувати, що особливо важливим є дослідження шляхів становлення інституціонально-організаційних основ державного народовладдя в тих країнах, де відбуваються трансформаційні етапи розвитку, адже держави із розвинутою демократією вже мають високий рівень інституціонального забезпечення демократичних процедур. Тому, для України, як однієї із центральних східноєвропейських країн світу і країн, які входили до колишнього Радянського Союзу, із поверненням їхньої незалежності надзвичайно актуальною є розробка теоретичних механізмів становлення політико-правового і інституціонально-владного принципу забезпечення народовладдя. Це, перш за все, повинно проявитися у налагодженні комунікативної співпраці держави та громадянського суспільства. Але, для реалізації принципу народовладдя необхідно, щоб кожен громадянин не лише відчув свою значущість, але і учасницьку активність у справах соціально-управлінського та державно-владного характеру [166, с. 394].

Також, за принципом політичної рівності усіх громадян перед законом, що є ключовим підґрунтям демократії, доведено, що реформи в суспільствах трансформаційного типу із демократизаційним напрямком у формі політичного управління суспільством, зможуть реалізуватися лише за умов вкорінення даного принципу в суспільну свідомість населення. Принцип рівності усіх громадян перед законом визначає первинність громадянина відносно політично-владних структур та дій демократичного суспільства. Але, водночас таке відношення підкреслює і глибинне відчуття відповідальності громадянського населення за соціально-політичну сферу, тому що народ як джерело і суверен влади має визнати, що за ним закріплюється колективна відповідальність владно-управлінських рішень державного рівня [166, с. 394].

Фундаментальний взаємозв'язок політичної свободи громадян, особливо реалізація її у системі обрання представників до органів владного управління, є необхідною передумовою реалізації справжнього демократичного напрямку розвитку країни [166, с. 395].

Демократичний напрям розвитку суспільства може розвиватись лише у колі гармонійної взаємодії держави і громадян. Це перетворюватиме суб'єкта-носія

влади на суб'єкта-політичної відповідальності, утворюючи цим самим єдину площину рівноправного партнерства із державою посередництвом різноманітних інституційних форм громадянського суспільства [166, с. 395].

Систему захисту політичних прав і свобод забезпечує сукупність конституційних, міжнародних, соціально-правових, нормативно-правових тощо, складових відносин індивід-держава. “Громадянське суспільство – суспільство громадян з високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних властивостей, яке утворює розвинені правові відносини з державою; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага...” [18]. Тут ми бачимо можливість певного розмежування із державою, що має нерозривний зв'язок із категоріями ”права” і “свободи” громадян. При тому, що “права і свободи” є основною ознакою громадянського суспільства, особлива роль відводиться саме політичним правам і свободам індивідів [18].

Необхідно зазначити відсутність єдиних методологічних підходів вивчення як феномену політичних прав і свобод людини і громадянина, так і загального визначення поняття “свобода” у різних галузях знань (філософії, політології, юридичних науках, державному управлінні, соціології) [18].

Терміни “права” і “свободи” визначають зовнішній прояв взаємних відносин між державою і людиною, при цьому фіксуючи певні можливості індивідів вже у якості не просто людей, а громадян (якими є не лише об'єкти, але і суб'єкти суспільно-державних відносин) між державою та людиною та юридично фіксують їх у формі “права”, або ”свободи“. Між цими поняттями не завжди можна прослідкувати точні відмінності. У більшості випадків дослідники зазначають, що в одних випадках встановлені законами можливості традиційно іменуються правами, а в інших – свободами. Навіть за зовнішнього сприйняття цих понять, як синонімів із відсутністю в них значних юридичних відмінностей, потрібно вказати на внутрішній змістовний аспект явищ, який науковці Л. Д. Воеводін та М. А. Краснов характеризують таким чином: метою проголошення конституційних свобод є визначення принципів самостійності

громадян, сферу їх самодіяльності і вільного вибору будь-якого варіанту поведінки. Також вказати, в яких сферах життя людина має право на невтручання з боку держави, посадових осіб та інших громадян, згідно конституційної свободи, на захист від можливого незаконного втручання [18].

В. І. Тимошенко, розглядаючи державу як гарант феномену свободи і опираючись на вчення Г. Гегеля, вважає, що держава є ідеєю розуму, свободи та права. Тому, сучасна держава повинна розуміти свободу як соціальний статус, що надається індивіду правовими інститутами підтриманими спільнотою. На свідомість людини у стані вільного вибору прагнуть впливати соціальні інститути. Впливаючи на свідомість індивіда автоматично йде вплив на його свободу. Держава, маючи величезні можливості для такого впливу, зацікавлена у стабільності своїх структур, тому прагне нав'язати свої інтереси індивідам, подаючи їх як необхідність. Спроба зберегти свободу вибору та дій опиняється у суперечливих відносинах із зовнішніми вимогами держави. Але держава прагне, щоб прояви свободи залишались лише в межах суспільної необхідності, тому влада розробляє закони, спрямовані на втримання енергії, пристрастей і дій громадян, якщо вони мають небезпечну спрямованість для держави. Вирішенням цих суперечностей повинно виступити право [158, с. 85–87; 141, с. 327].

За вченням Г. Гегеля держава, за суттю свого утворення, є джерелом свободи. Свобода у дії в державі проявляється у тім, що особа в ній реалізує свої інтереси і своє право (у системі сім'ї та громадянського суспільства) [27, с. 286]. Тобто, побудувавши сім'ю, кожен її член уже піклується не лише про себе, але й один про одного.

Для утримання сім'ї, її розвитку і реалізації інтересів кожної особи складу сім'ї, знову ж, кожна особа у будь-який спосіб реалізовує свої інтереси: глава сім'ї зазвичай заробляє кошти для утримання сім'ї, дружина виховує дітей тощо. Звісно, усі ці потреби не можуть реалізовуватися поза державою, таким чином утворюється спільнота за схожими інтересами, задля реалізації яких і створена держава. Виходячи з цього, держава повинна працювати таким чином, щоб не

відсторонювати власний інтерес особи, а надати змогу для його реалізації у системі цілого і для користі системи цілого.

У випадку двосторонньої корисності індивід відчуває себе підданим держави у якості громадянина. Громадянин відчуває, що є частиною держави і, у свою чергу, виконує покладені на нього обов'язки держави як потрібної рівноваги задоволення інтересів інших громадян. Натомість покладених на нього обов'язків, індивід відчуває право на свою безпеку і безпеку свого майна. Держава ж, таким чином, отримує міць свого існування. Єдність обов'язків і права поєднує те, що потребами держави і є право індивідів, тому що держава і є організація свободи [141, с. 327]. Безсумнівно вірно часто говорили, що ціллю держави є щастя громадян, адже якщо громадяни не можуть реалізувати свої інтереси на фоні інтересів інших громадян, то дії та міць такої держави сумнівні. [27, с. 288–291].

Але як тоді сталося, що такий задум став спотворюватись?

Про державний устрій будь-якої держави йде нескінченна розмова. Г. Гегель писав, що насправді мало хто розуміє державний устрій, у тому числі і уряди, поверхня їхнього розуміння полягає у релігії і благочесті. Тому не дивно, що ці розмови призвели до того, що вже і для розумних людей слова: розум, просвіщення, право тощо, у тому числі і державний устрій та навіть свобода, почали вселяти відразу і стало здаватися навіть ганебним приймати участь у обговоренні питання щодо політичного устрою [27, с. 308].

Але, таке нерозуміння державного устрою за Г. Гегелем не дивно і полягає воно у тім, що держава є цілим світом, який збудований людиною для себе. Тому, держава має у собі і для себе просування. Як фізичний світ людині важко до кінця пізнати, так і держава, будучи цілим світом взаємовідносин людських стосунків, повинна в собі поєднувати усе розмаїття людських відносин, щоб не пригнічувати їхню свободу [27, с. 310; 141, с. 327–328]. Народу потрібно відчувати, що його державний устрій відповідає його праву та його стану, інакше державний устрій хоча і буде мати юридичну силу, але не буде мати жодної цінності для громадян [27, с. 315]. У зв'язку обумовленості діяльності держави працею її індивідів, а здатність, уміння, характер відносяться до особливості індивіда, кожен індивід

повинен отримати окрім загального виховання індивідуальну спеціальність [27, с. 317; 141, с. 328].

“На наш погляд, це є ключовою ланкою існування і розвитку держави. Але, у сучасних умовах, це начебто усім зрозуміле відношення доволі часто ігнорується. Тобто, у парламентах, після виборів, коли більшість приходить до влади, то заради збереження влади правлячі сили намагаються майже на усі ключові посади призначити осіб із кола правлячої більшості. Але ж зрозуміло, що і у меншості в парламенті є сильні фахівці у певній області знань, які у деяких випадках є значно більш обізнаними у сфері знань, на яку призначена особа значно менш обізнана, яка має менше досвіду роботи, є менш компетентною щодо ключових напрямків роботи тощо.

З огляду на це, спостерігається правове пригноблення політичної свободи. Пересічні громадяни, незалежно від їхньої прихильності до будь-якої політичної сили, стають заручниками такої ситуації, яка постійно повторюється. Кожна нова політична сила більшості, що приходить до влади, перш за все намагається її утримати. І тут їй у допомогу є законне право. Але хоча це право не можна назвати гуманним, воно, будучи законним, не заважає його використовувати правлячий силі.

Отже, громадяни віддають свої голоси за певну партію в надії на те, що її склад буде працювати на благо народу. Натомість, сили партії відразу починають працювати на своє благо заради збереження влади. Таким чином, значна частина громадян, дивлячись на таку боротьбу політичних сил у парламентах, взагалі перестає цікавитись політикою. Вже тут проявляється і негативна сторона права більшості в парламенті для обраних до парламенту у вигляді вже значно більшої боротьби за прихильність виборців.

Частина виборців, яка голосувала за прийдешніх до влади кандидатів перестає їм вірити. А у зв'язку з тим, що більшість європейських парламентів налічують значну кількість депутатів, для виборців є досить складно слідкувати за діяльністю кожного. Отже, головний законодавчий орган, як один із трьох найголовніших нарівні із виконавчим та судовим, може спотворювати увесь

державний устрій, від якого залежить міра свободи усіх громадян держави. Тобто, ціла держава стає постійним заручником певних (наступних політичних сил) правлячих індивідів” [141, с. 328].

У випадку дійсної участі представників народу із знанням, обговоренням та вирішенням загальних справ, момент формальної свободи знаходить своє право стосовно і усіх інших, не приймаючих участі в уряді членах громадянського суспільства. Завдячуючи позитивним результатам дій представників народу, а також публічним дебатам, більша кількість громадян починає цікавитись політичним життям країни, суспільство починає краще розуміти стан державних справ, тим самим досягає здатності судити про представників народу більш розумно. Крім цього, суспільство у більшій мірі починає ознайомлюватись із справами держави і вчиться поважати таланти, чесноти, навички державної влади та посадових осіб [141, с. 328].

Публічність, у свою чергу, служить засобом проти зарозумілості окремих осіб і окремих мас, також засобом зростання їхньої освіченості. Через публічність зібрань представницької влади народ також вчиться розуміти свої істинні інтереси. Як правило, панує уявлення про те, начебто усі знають, що є корисним для держави і на зібраннях представників влади лише висловлюють це знання. На справді якраз частіше відбувається протилежне. Звісно, такі зібрання є обтяжливими для тих правлячих індивідів, які не є достатніми фахівцями своєї справи, тих, які виконують неналежним чином свої обов’язки та не зможуть надати повноцінного звіту про виконану роботу, також тих правлячих індивідів, які не мають достатньо гострого розуму та красномовства, щоб завжди дати достойну відповідь. Але, все ж публічність є найбільш формуючим засобом для державних інтересів [27, с. 351]. Там, де існує публічність представників народу, проявляється зовсім інше, значно активніше відношення і громадян до держави. Лише завдячуючи публічності кожного акту парламенту, вони становляться відомими і пов’язані із широким загальним суспільною думки [141, с. 328].

Громадянська думка являє собою теоретичний спосіб пізнання того, що людина хоче і уявляє. Важливість із теоретичного здійснюється в державному

устрою, тому суспільна думка в усі часи мала велику силу. В наш час вона особливо важлива, тому що принцип суб'єктивної політичної свободи знайшов значну важливість і значимість в суспільстві. Те, що повинно утворитися в державі як важливе, стає наслідком, переважно завдяки розумінню теоретичного, стосовно конкретних відносин та аргументам на їхню користь [27, с. 352]. Свобода повинна мати можливість реалізувати себе, мати зовнішній вираз посередництвом свого права [141, с. 328].

Свобода в правовому статусі існує як така, що себе повністю реалізує його посередництвом. В праві свобода не обмежена, бо право не є негативним, а навпаки в праві свобода затверджується. Натомість посередництвом права обмежується несвобода у тому сенсі, що право повинно охоплювати усі моральні сфери, які охоплює держава [27, с. 387].

Відносно обмеження свободи правом, то роздуми, що свобода є безмежна – це помилкова точка зору, тому що безмежжя найчастіше є фанатизмом, який, у свою чергу, у всьому вбачає межу, яку обов'язково потрібно зруйнувати. У такому сенсі така свобода є руйнацією усього [27, с. 388]. Індивід повинен поважати іншого не шкодити йому і його власності. У цьому лише є обмеження свободи. В правовому статусі особа є одиничне для себе, потрібно і іншого також залишати як одиничне для нього, не заважати йому, а він мені. Тут основне положення полягає у взаємному виключені шкодити один одному. Вимога поважати власність іншого є позитивним явищем [27, с. 396].

Право є сукупністю законів. Розумні та справедливі закони несуть добро. Державні закони є системою законів – законодавством, яке повинно бути спрямованим на справедливе (рівноправне) регулювання – відносин громадян між собою та відносин громадян із державою [141, с. 328–329]. Наприклад, в іудейській релігії Бог сам сказав Мойсееві що є добро, коли він дав йому закони і люди дізналися їх [27, с. 420].

Громадяни отримують свої права завдяки своїм обов'язкам. Оскільки окремий громадянин здійснює свої обов'язки в державі, він є учасником держави. Кожен громадянин, який отримує те чого бажає, здійснює це через певні

обов'язки. Ці обов'язки встановлені державою і таким чином громадянин, отримуючи бажане, формує себе в корисного члена суспільства, отже – є також і засобом державних інтересів [27, с. 423].

Завдяки тому, що індивідам надано широке вільне коло дій, то й покладено повний простір надмірностей, а особистість громадян безмірна і в ній немає абсолютного визначення, так як кожен громадянин визначає сам для себе міру будь-яких потреб. За суттю прагнення здійснити свій задум, свою мрію чи якусь раптову думку – це природно, але у постійному прагненні отримання ще чогось, усе це може раптово вийти із рівноваги, тож усе зайве потрібно стримувати розумом. Завдяки тому, що для отримання певних особливостей надано вільне поле дій, покладено також і повний простір надмірностей – розкоші, надмірним нахилам тощо, що призводить до втрати у багатьох людей моральності. Таким є становище в громадянському суспільстві. Немає можливості встановити якусь межу того, що дійсно має бути потребою, тому, що постійно відкриваються двері для нових потреб і звідси пошук нових засобів для задоволення цих потреб [27, с. 432]. У разі потягу до надмірної розкоші, надмірним нахилам високопосадовців, держава стає ареною олігархічних війн [141, с. 328–329].

У відношенні потреб, як на при кінці XVIII ст., на початку XIX ст., так і у наш час, покладено принцип, згідно якого потрібно надати все своєму ходу. Тобто, як тільки виникнуть потреби знайдуться і засоби їх задовольнити, це відбудеться само собою [27, с. 452].

У вченні Г. Гегеля для нас особливо цікавим є його ставлення відносно політичної свободи. Він, на відміну від інших науковців, розглядаючи державу виходить не із принципу захисту свободи, а навпаки свобода отримує своє місце опосередковано від будь-якого державного устрою [141, с. 329].

У Г. Гегеля найкращий державний устрій – це розумний устрій. Розумне в ньому те, що визначено природою поняття, тоді і свобода буде існувати згідно свого поняття. Зазвичай, розглядаючи дію свободи, йдеться про те, що держава повинна захищати свободу, слугувати перепорою свавілля, сприяти щастю громадян тощо. За Г. Гегелем потрібно від усього цього звільнитися, піклуючись

про розумність, що виходить із поняття, тоді і усе інше додається [141, с. 329]. Тут Г. Гегель навіть звертається до релігії, звертаючи особливу увагу, де йдеться про потребу направити думки на царство Боже, тоді все інше прийде само собою та усі другорядні цілі будуть досягнуті заодно [27, с. 466].

У дійсності таке ставлення до свободи є єдиновірним. Якщо проаналізувати кінцевий результат найактивніших захисників свободи – лібералістів, ми знаходимо його у головному документі країни – конституції. Ми завжди чуємо спочатку слово “права”. Наприклад, найчастіше записано: “Права і свободи ...”, в основі права завжди лежить закон. Таким чином, свобода підпорядкована праву і основі права закону, або ж скажемо, що свобода зумовлюється законами. Тобто, не закон підпорядковується свободі, а навпаки. На перший погляд свобода як результат і в подальшому, основа цивілізаційного розвитку суспільства і взагалі існування індивідів є незалежна первинна основа людства. У такому випадку усе інше повинно утворюватись навкруги свободи як похідне, а тим паче закони. Тут знову потрібно звернути увагу на погляди Дж. Локка, якого вважають засновником самої свобододоіменуючої – ліберальної концепції. Головним відношенням свободи він пов’язував загальну для всіх свободу в дії загальних для всіх законів [141, с. 329].

Закон в його справжньому значенні є не стільки обмеження, скільки керівництво для вільного і розумного індивіду у його власних інтересах і наказує лише те, що служить на загальне благо усіх тих, хто підкоряється цьому закону. Якби індивіди могли бути щасливішими без цього закону, то він зник би як марна річ сам по собі [141, с. 329].

Виходячи з цього, незважаючи на усілякі неправдиві тлумачення, метою закону є не знищення та обмеження свободи, а навпаки її збереження і розширення. У всіх станах живих істот, здатних мати закони, де немає закону, немає і свободи. Свобода полягає у тім, щоб не відчувати обмеження і насильства з боку інших і це не може бути здійснено там, де немає закону. Невірним також є висловлювання, що свобода є те, що людина повинна отримувати, що забажає, тому що хто міг би бути вільним, якщо б будь-яка інша людина своєю примхою

могла би пригнічувати іншу людину? Свободою є можливість людини мати і розпоряджатися як їй завгодно своєю особистістю, своїми діями, володіннями та всією своєю власністю у рамках тих законів, яким вона підпорядковується, і не наражатися на деспотичну волю інших, а слідувати вільно своїй волі [90, т. 3, с. 293–294; 141, с. 329].

Отже виходить, що в дійсності політична свобода впроваджується у дію завдяки законам. Це підтверджується поглядами Ш. Л. Монтеск'є. Він, в якості політичного письменника, через призму свободи і позитивного боку законів, розглядає всі відносини в суспільстві між людьми і всім існуючим в природі, що має вагомий вплив на людину. Тобто, за будь-якого роду поширеної діяльності: торгівлі, виробництві товарів, дослідницької діяльності і т. ін., існує багато перешкод, де сказано, що певні дії заборонені законом. Це у багатьох людей асоціюється як негативне, частіше обмежувальне ставлення дій для певного роду діяльності. І дійсно, напевно немає жодної людини, яка займається в будь-якій з перерахованих видів діяльності в сучасному суспільстві, яка б досить часто не стикалася з таким станом речей.

Ш. Л. Монтеск'є, як і Дж. Локк, вбачають сенс законів, як повинно бути в “інструкції” для дій, що з самого початку не може розглядатися як негативний стан, а лише як позитивне. Що ж стосується різного роду обмежень, то вони повинні існувати в різних випадках як доповнення до позитивного відношенню закону – до блага його дії, щоб не порушувати свободу інших осіб. У разі ж, коли з якихось причин закон перестає діяти як “інструкція” і як захист людини, як допоміжний фактор для позитивних дій, а стає лише тягарем, для цього й існують різного роду соціальні (політичні) інститути, за допомогою яких люди повинні намагатися здійснити зміни таких законів. Звичайно це практично не можливо здійснити одному громадянину, але вважаю, що певній кількості громадян зі схожими поглядами і таким же положенням порядку речей це під силу. Інакше свобода як мінімум обмежується як політична, так і соціальна, яка включає в себе усі види свободи суспільної людини [141, с. 329–330].

Закони – це необхідні відносини, які впливають з природи речей. У законах природи все в певний час зростає, розквітає, розвивається тощо. Люди можуть самі для себе створювати закони, але є і такі закони природи, які створені не людьми і люди їм підпорядковуються. Позитивна основа в законі – це відношення справедливості [98, С. 11–12].

Світ людей ще не керується з такою досконалістю як світ природи, так, як люди не йдуть своїми законами, з такою постійністю, як природа діє за своїми законами. Найчастіше це відбувається через те, що людям властиво іноді помилятися, частково тому, що по їх натурі вони нерідко діють за власним спонуканням, навіть буває, що не дотримуються і власних законів. Як фізична істота, людина підпорядковується законам природи, як розумова – змінює закони, встановлені нею. Як розумній істоті, людині властиво ставати жертвою помилки та невідання. Таким чином, вона може втрачати ті знання, які їй вдалося придбати. Як чуттєва істота, вона знаходиться під безліччю пристрастей. Тому, людина може часто забувати свого творця і Бог їй нагадує про себе в заповідях релігії, людина може часто забувати саму себе і тоді філософи її направляють законами моралі [141, с. 330]. Відносно людини, як частини суспільства, вона здатна забувати своїх ближніх – і законодавці її закликають до виконання своїх обов'язків, за допомогою законів політичних та цивільних. Усім цим законам передують закони природи, так як впливають єдино з устрою нашої істоти [98, с. 12; 141, с. 330].

Розглянувши найбільш цікаві погляди науковців, у яких явно виражена їхня особиста думка стосовно політичної свободи, та підсумовуючи їхні погляди щодо розуміння політичної свободи за Ш. Л. Монтеск'є, а також факторів впливу на формування політичної свободи, враховуючи доробок Б. Н. Чичеріна, схоже з ним ставлення С. І. Гессена і думки інших авторів, *сформульовано термін політичної свободи сьогодення. Це – правопорядок, за якого частина громадян є учасниками державної влади, інші громадяни є підпорядковані державній владі, де перші і другі підпорядковуються виданим владою законам, правом обирати та бути обраним до представницьких органів влади, правом бути суб'єктом, який сам*

себе визначає та здійснює свої замисли засобами впливу на інших громадян через політичну систему суспільства в умовах існуючої системи правління. При цьому, громадяни повинні відчувати себе захищеними державою [139, с. 51–52].

Живучи у ХХІ ст., звернувшись до історії, чи знайдемо ми приклад вже цивілізаційного, тобто державно-суспільного устрою, коли можна сказати, що тоді дійсно люди побудували державу, в якій були вільними та щасливими і можна з них брати приклад?

Існує такий приклад реалізації громадянського суспільства, заснований на так званих утопічних ідеях. Як відомо, утопічні погляди беруть свій початок ще з часів Платона у його праці “Держава”, значно пізніше з’являються праці Т. Мора “Утопія” та Т. Кампанелли “Місто сонця”, історично утопічними є погляди Ш. Фур’є, К. А. де Сен-Симона, Р. Оуена та інших відомих мислителів. Якщо ідеї таких видатних мислителів мають значне історичне місце, це означає, що вони не даремно існують. У дійсності, в теорії конституціоналізму, частіше за все не береться до уваги знання людства прикладу здійснення утопії [103, с. 95]. Тому вважаю за доцільне розглянути приклад, коли утопічні ідеї призвели не лише до створення, але і до успішного функціонування державної системи, заснованої на ідеях утопізму [141, с. 330].

У перекладі з давньогрецької мови існує два варіанти перекладу слова “утопія”. Один варіант – “місце якого немає”, інший – “благословенна країна”. У XVII–XVIII ст. існувала утопічна республіка єзуїтів в Південній Америці на території сучасного Парагваю. Єзуїти утворили державу на засадах релігійних правових принципів і на основі католицької релігії. Вони проголошували рівність у володінні усім необхідним, підтримували загальне право і обов’язок на отримання освіти та, що не властиво більшості громадянам у наш час, відкидали потяг до накопичення власності. Корені цих ідей сягають общин перших християн. Єзуїти досить успішно реалізували ці ідеї в межах ідеальної держави – Республіки Гуарані, де на території площею близько 150 тисяч квадратних кілометрів було засновано 38 поселень, які проіснували у період між 1610 і 1767 рр.

На той час племена індіанців гуарані не мали нічого спільного з розвиненими цивілізаціями інків, ацтеків чи майя, та навіть у період появи перших єзуїтів у цьому племені існував канібалізм (деяких з перших єзуїтів індіанці племені гуарані з'їли). З часом індіанці охоче почали оселятися в єзуїтських поселеннях, незважаючи навіть на те, що періодично португальці нападали на індіанців і перетворювали їх на рабів. Оголені індіанці почали звикати до одягу, прилучатися до релігії, дотримуватися релігійних заповідей, навчалися грамоті, спільно працювали та відпочивали, зароблене ділили порівну і відмовлялися від полігамії на користь однієї дружини [141, с. 330].

У таких поселеннях, де мешкало до восьми тисяч осіб, вставали зранку за ударом дзвону, спільно молилися і снідали, далі діти старші за сім років йшли до школи, решта працювали на спільному полі з піснями. Після обідньої годинної перерви до п'яти години вечора оброблялися сімейні ділянки (усі роботи супроводжувалися колективними співами) [103, с. 96]. Таку державність єзуїти підтримували протягом багатьох десятиліть і так успішно, що приклад такої державності почав турбувати більшість Європейських провідних монархій. Тому єзуїтам запропонували залишити територію Парагваю і згорнути там усі свої місії, а після відмови єзуїтів почалося військове протистояння з португальськими та іспанськими колоніальними військами, яке тривало десятиліття [141, с. 330].

На передові, для того часу, конституційно-правові ідеї єзуїтів західні монархи і Папа Римський зреагували повсюдною заборонаю діяльності ордену єзуїтів [103, с. 97]. Притулок єзуїтам надала російська імператриця Катерина II, у 1802 році за дозволом Олександра I, в Санкт-Петербурзі було відкрито єзуїтську школу для навчання в ній дітей аристократів. Але у 1815 році, через протести громадськості за надмірний вплив єзуїтської школи на свідомість аристократів, єзуїтів було вислано із Санкт-Петербургу, а у 1820 році взагалі із Росії [141, с. 330].

Вивчаючи еволюцію прав і свобод людини І. Орленко, Л. Орленко, виявили послідовність вчення єзуїтів в утопічних проектах конституцій декабристів завдяки поширенню гуманістичних правових ідей єзуїтських шкіл Російської

імперії [103, с. 97]. Виходячи з цього, для нас є позитивний історичний приклад побудови державно-суспільних відносин на засадах релігійно-правових принципів. Тому, аналізуючи політичні системи країн світу для впровадження у життєві реалії їхні сильні сторони, потрібно також аналізувати історичні здобутки [141, с. 330].

Французький мислитель, юрист і політичний діяч Ш. Л. Монтеск'є, порівнюючи погляди Лікурга і Платона, стосовно законодавства Республіки Гуарані, писав, що єзуїти управляли людьми з метою зробити їх щасливими і реалізували мрії про Утопію. Енциклопедист Французького Просвітництва Д. Дідро у своїх працях з повагою писав про суспільно-державні відносини, які здобули єзуїти [103, с. 96; 141, с. 330–331].

Сучасні праксеологічні концепції реалізації свободи

Авторське визначення політичної свободи із застосуванням сучасної методології класифікації за змістом: політична свобода *як термін, як процес, як практична дія в суспільстві, та як реальність*, для з'ясування усіх можливих складових елементів концепції політичної свободи, у змісті: *як реальність* – де основою реальності прав та свобод являється реальність демократичного суспільства через договір як легітимація і лімітація суспільно-державних відносин, а держава виступає гарантом існування, реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина у наш час лише набирає актуальності. М. В. Давидова у своєму дисертаційному дослідженні стверджує, що в Конституції України закріплення соціального і правового принципів держави передбачає всю повноту політичних, соціально-економічних культурних та інших прав та свобод людини і громадянина. Таким чином, мета сучасного розвитку українського суспільства полягає в утвердженні прав людини та громадянина, реального забезпечення умов для їх повної реалізації. Однак декларація прав і свобод, без гарантії їх забезпечення, набуває негативних соціально-політичних наслідків, призводить до зниження авторитету влади, зростання недовіри до політики держави, що породжує правовий нігілізм і різні форми девіантної поведінки [36, с. 1].

Проблему гарантованості та реалізації політичної свободи вивчає значне коло сучасних науковців: Е. Є. Регушевський, А. Ф. Колодій, К. С. Слюсар, І. О. Ієрусалімова, І. О. Ієрусалімов, В. Т. Маляренко, О. Г. Кушніренко та ін.

В сучасності політичні права і свободи доволі часто не можуть реалізуватися на практиці. М. В. Давидова, на основі аналізу конституцій західних правових держав стверджує, що у сьогоденні такий принцип правової держави, як взаємна відповідальність громадянина та держави, у багатьох з них не зафіксований, на відміну від обов'язків і відповідальності громадян перед суспільством, що прописані в текстах конституцій. Натомість обов'язки та відповідальність держави перед громадянами не передбачаються [36, с. 3].

Політична діяльність – вид соціальної, соціальна – вид суспільної діяльності. Діяльність громадян обумовлена великою кількістю їхніх інтересів переважно економічних. Політична діяльність існує у теоретичному та практичному аспектах. У теоретичному аспекті формується базис інтересів громадян, далі розробляється проектування та планування втілення цього базису вже у практичному аспекті через управління та керівництво, прийняття рішень, взаємодію органів державної влади з політичними партіями, з організаціями, громадянами тощо [142, с. 249–250].

Реалізація політичної діяльності здійснюється на двох рівнях—простому та професійному. Простий рівень здійснюється через вибори, демонстрації, мітинги, страйки і т. ін. Професійний рівень здійснюється через законодавчі, виконавчі і судові органи державної влади, політичні партії, рухи та громадські об'єднання.

На сучасному етапі в політології склалась класифікація видів політичної діяльності: активна і пасивна, добровільна та примусова, легітимна і нелегітимна, традиційна та новаторська. Залежно від цього розрізняють політичну участь: у виборах; у формуванні політичних партій; у формуванні громадських організацій; у страйках тощо. Політичну участь, за її масштабністю, можна поділити на місцеву, регіональну і державну. Ступінь політичної участі залежить від

політичного режиму, соціокультурне середовище, географічне середовище; рівень освіти тощо [142, с. 250].

У наш час етап політичної діяльності суб'єктів політики, на площині сучасних процесів суверенізації, інтеграції, формування нового світового порядку, потребує з'ясування її ціннісних вимірів як першооснови для реалізації політичної діяльності. Формою існування політичних цінностей є ідеали, утворені суспільством на основі їхнього менталітету. Адже на цінностях формується ставлення людини до політики та міра дії громадян в політичній сфері. Будь-які суспільні цінності посередництвом різного ступеня політичної діяльності можуть координувати політичні процеси.

Сучасна політична ідеологія поділяється на три послідовних рівні цінностей: теоретико-концептуальний – формує основні положення теорії, обґрунтування цінностей та ідеалів, що повинні бути покладені в основу запропонованого суспільного устрою; програмно-директивний – втілення в політичну систему вже розроблених теорій; поведінковий – йдеться вже про втілення в реалії суспільного життя, через свідомість певної ідеологічної установки та цінності, які зумовлюють певний тип поведінки. Отже виходить, що політичні цінності є сукупністю ідей та уявлень, відповідних їм психологічних утворень, які визначають вибір методів діяльності та міру послідовності їх реалізації в застосуванні на практиці [136, с. 51–52].

Одним з найважливіших видів впливу на суспільну свідомість в наш час є вплив інформаційних технологій. Інформація стає зараз найважливішим ресурсом управління, таким товаром, що набуває властивості безмежності та невичерпності і, нарешті, серйозним чинником більшої демократизації поліархій, що дозволяє говорити про становлення ери як електронної демократії та електронного адміністрування, які об'єднанні під номінацією “електронний уряд”, до вітальної передумови тоффлерівської “третьої хвилі” як нового демократичного “мейнстріму”. Право громадян на інформацію про діяльність органів публічної влади [120, с. 50].

Таким чином, ми бачимо різноманіття взаємозв'язків індивід – держава, та держава – індивід, через які громадяни можуть реалізовувати свої інтереси.

Але існує і велика кількість чинників людського фактору, які чинять опір „здоровим” суспільно-державним відносинам. Наприклад, у наш час найдієвіший спосіб бути у центрі подій – це звісно інформаційний спосіб, в першу чергу телебачення, інтернет та газети. Але, задля установлення власних інтересів окремих впливових громадян, через засоби масової інформації може здійснюватись маніпуляція свідомістю. Психологи вважають, що важливим етапом розвитку маніпуляції було позначення цим терміном фокусників. Вони працюють без складних пристосувань руками “фокусник-маніпулятор”. Їхня майстерність заснована на властивостях людського сприйняття та уваги, тобто на знанні психології людини. Фокусник маніпулятор свого ефекту досягає використовуючи психологічні стереотипи відволікаючи глядачів, переміщуючи та концентруючи їхню увагу. Він діє на уяву, здійснюючи лише ілюзію сприйняття. Помітити дії маніпулятора досить важко. Саме вже під час того, коли в сучасність увійшли принципи технології управління поведінкою громадян, маніпуляція увійшла у сучасність як програмування думок та устремління цілих мас, їхній психологічний стан і навіть настроїв задля забезпечення такої поведінки мас, яка потрібна маніпуляторам. Основа маніпулятора свідомістю є дух людини, психологічні структури людської особи.

Самий простий спосіб маніпуляції це реклама. Маніпуляція повинна бути прихованою, щоб той, хто знаходиться під дією маніпулятора вірив, що все, що трапляється – природно та неминуче. За допомогою маніпуляції приховується основна ціль. Іноді відбувається гра в щирість, коли політик “рве на собі рубаху та пускає сльозу” Маніпуляція свідомістю – це наймасовіший підсвідомий вплив на усю громаду. Існують також різні менш масові маніпуляції. Наприклад, місцеві “князьки”, задля утримання влади, діють у спосіб обіцянок перед виборами, вдаються до різноманітних хитрощів через різноманітну пропаганду в першу чергу через ті ж засоби масової інформації. [61, с. 11–12].

Відомий політичний діяч Л. Бальцерович вважає, що проблема свободи існує переважно у відносинах індивід – держава. У цій площині віками існує дилема політичної філософії та практичного управління: які побудувати відносини, аби держава дійсно стояла на сторожі широкосяжної свободи, а не перетворилася на деспотичного нищителя свободи [6, с. 3]. Тому вислів Ж. Ж. Руссо, про те, що людина хоча і народжується вільною, але усюди вона в кайданах [12, с. 5], залишається актуальним для багатьох громадян і наразі [142, с. 250].

Ефективність реалізації політичних прав і свобод є одним з головних показників демократичної правової держави. Основа сучасної політичної системи демократичних країн ґрунтується не лише на представницьких органах влади, а полягає у залученні громадян до процесів державного управління. Сучасні політичні права громадян не обмежені переважно лише виборами, а значно розширені. Останні десятиліття збільшилася кількість громадських об'єднань, політичних партій, залучається значна кількість громадян до різного роду державних структур, профспілкових організацій тощо. Ступінь політичних прав значною мірою визначає демократизацію держави. Основні права і свободи задекларовані в конституціях держав та інших нормативних документах, але на практиці не завжди виходить ними скористатися.

Вперше політичні права було проголошено під час буржуазних революцій. Відтоді політична свобода почала являти собою сукупність прав, що визначають можливий вплив громадян на формування державного устрою, його посередництвом реалізацію громадянських інтересів, захист громадян від свавілля держави. Гарантованість реалізації політичних прав і свобод, як основа демократичної держави, також певною мірою надає громадянам контроль над владою [58, 37–40]. Тому, одним з найважливіших важелів захисту прав і свобод індивідів є реалізація політичних прав і свобод, бо вони належать людині як члену спільноти політичного співтовариства, де кожна особа виступає громадянином держави.

Французький конституціоналіст Ф. Люшер вважає, одним із найефективніших засобів реалізації політичних прав в участі діяльності політичних партій, тому що вони принаймні під час виборів висловлюють волевиявлення народу [70, с. 28–30].

Розглянемо практичну реалізацію політичної свободи громадянами. Виходячи з вище викладеного, дисертант спромігся виокремити свободу в основних сферах суспільного життя громадян, щоб мати більш чітку уяву, яким чином потрібно відстоювати громадянам свої права.

Так, доволі відомі випадки ошуканих вкладників у недобудоване житло. В столиці України дванадцять років тому продавали неіснуючі квартири. Майже дві тисячі осіб у 2006 році вклали кошти у майбутнє по два-три рази. Розголосу отримала будівельна афера „Еліта-центр”. Столична влада не визнавала своєї причетності до будівельної афери і зі скрипом намагалася залагодити конфлікт в результаті якого лише у 2011 році перші 150 постраждалих отримали квартири. А станом на “десятирічний ювілей” афери залишилось тисячу двісті осіб очікувати квартири [1]. У лютому місяці 2018 року уповноважені представники потерпілих та інвестори домоглися зустрічі із мером столиці. На початку наради виступив мер Києва В. В. Кличко, озвучивши, що незважаючи на важку економічну ситуацію в Києві, питання забезпечення житлом потерпілих будуть вирішуватися [30].

Так само постраждали, не маючи належного захисту з боку держави, навіть після досвіду з „Еліта-центр”, мешканці м. Луцьк, які у 2007 році повинні були отримати квартири за кошти, які вклали у будівництво фірми „Західпромбуд”, але будинок на той період був недобудований. У 2013 році дольовики створили кооператив, до якого увійшли майже півтори сотні ошуканих сімей. Голова кооперативу повідомила, що аби довести право власності на будинок доводилось неодноразово судитися. Звертались за допомогою до влади, але в результаті скидалися власними коштами аби завершити будівництво. Лише цього року члени кооперативу закінчують оформлювати документи щодо прав власності на житло [42].

У визначенні дисертантом свободи в правовій сфері, основою затвердження реалізації прав і свобод людини на практиці є договір про закріплення усіх можливих прав і свобод людини і громадянина. У випадку, коли навіть колективно вони не можуть досягнути бажаного результату, ошуканій спільноті потрібно звернутись до представників народу – депутатів – сторони, яка надає обіцяні послуги вже на державному рівні. Йдеться про свободу в політичній сфері у змісті: *дія в суспільстві* – у єдності державної влади із народом, у вигляді саме народного представництва, щоб народні представники допомогли частині свого народу досягнути бажаного результату. На державному рівні можливі різноманітні поправки до законів і навіть їхня зміна, якщо це дійсно піде на благо народу [142, с. 253].

У такій ситуації, об'єднавшись гуртом, об'єднується і політична свобода окремих громадян, переходячи у колективні права і свободи. Науковець В. І. Козлов розробив перелік саме колективних політичних прав і свобод. До цієї групи політичних прав і свобод він відносить право на: свободу об'єднання в політичні партії і громадські організації, право громадян збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи та різного роду демонстрації, направляти колективні звернення [67, с. 5]. Об'єднана спільнота, яка має знання про свої політичні права і свободи, засобом привертання уваги демонструє суспільству своє конкретне, чітке колективне звернення до депутатів, за яким вже слідує і суспільство, принаймні частина громадян, яка цікавиться політичним життям країни та частина громадян, яких теж хвилює тема звернення. Тому, дії такої спільноти можуть вимагати узаконення на державному рівні повноцінного захисту своїх прав, якщо потрібно навіть до зміни законів. Для отримання житла, за яке були проплачені громадянами кошти, вимагати від депутатів, як представників народу державного рівня, що здійснюють владу в інтересах спільноти, добудувати житло за державні кошти замість виконавця, який не виконав своєї частини договору. В державних установах було надано виконавцю дозвіл на будівництво, земельну ділянку для забудови та усі інші супутні дозвільні документи для будівництва житла. Саме тому держслужбовці повинні

контролювати та відповідати за виконання якості, термінів будівництва, відповідності будівництва, згідно дозвільних документів на забудову та передачу квартир громадянам посередництвом обоюдного права обох сторін договору.

Дії такої спільноти будуть привертати увагу все більшої кількості громадян та залучати їх до процесу, за рахунок вже не окремого випадку ошуканих вкладників, а задля збереження та реалізації своїх власних політичних прав, свобод та інтересів.

Висновки до третього розділу

Узагальнюючи основні наукові ідеї представників класичних ідеологій XVIII–XIX ст. зазначимо, що основними факторами впливу на формування і рівень реального забезпечення політичних свобод у різних країнах зумовлених історичними, географічними, соціально-економічними, культурними та політико-правовими умовами становлення державності. Серед новітніх чинників набувають особливого значення наступні: рівень загальної, політичної та правової культури громадян, характер політичного режиму, політична активність, правопорядок, доброякісність карних законів та невідворотність покарання за злочини, безпека громадян, рівень добробуту населення, система оподаткування, релігійний чинник тощо.

З викладеного матеріалу стає очевидною значущість нерозкритих раніше належним чином факторів впливу на політичні свободи, зокрема за концепцією Ш. Л. Монтеск'є, а саме:

- усунення аморфності (розмитості) законів, на які нам і сьогодні вказують сучасні науковці, навіть у карних законах. Розглянувши юридичну складову політичних свобод було доведено, що свобода підпорядкована закону, тому що закон є дією (інструкцією дії) свободи на практиці та захистом громадян від свавілля інших. Таким чином, чим кращі закони існують в державі, тим більше свободи мають її громадяни;

- чітке, конкретне, зрозуміле правило оподаткування, яке задля збереження політичної свободи повинне бути незмінне завжди і всюди: чим більше свободи у громадян, тим більше з них можна стягувати податків, менше свободи, менше податків, це – правило самої природи незмінне завжди і скрізь. Політична складова свободи у системі оподаткування походить у стягуванні з громадян зайвого. Із моменту стягування зайвого кожна людина по мірі її статків, у більшій чи меншій мірі, стає заручником держави і з цього моменту головна економічна складова наповнення держбюджету, у вигляді податків, починає працювати проти самих громадян та стає для них, на відміну від держави, вже не економічною складовою, а політичною системою поборів.

Нажаль, ми маємо яскравий сучасний приклад України де, навіть незважаючи на Революцію Гідності, повторюється те, на чому наголошував Ш. Л. Монтеск'є, стверджуючи, що завдяки поміркованому правлінню свобода дала чудові результати. Проте правителі, прагнучи отримувати надалі зависокі податки звернулися до рабства, яке є безплідним та призводить до зменшення сплати податків, не розуміючи, що саме через помірковані податки можна досягнути бажаних результатів політичної свободи. Механізм допомоги пересічним громадянам вкрай неефективний. Індексація пенсій та зарплат в Україні на фоні інфляції сміховинна. А якщо узяти за приклад систему субсидіювання, то з початком розгорнення кампанії надання субсидій населенню були прописані зайві критерії задля їх обмеження. У такому випадку, що може завадити українським урядовцям знову ввести зайві та обмежуючі критерії? Зважаючи на такий принцип роботи Уряду не лишається жодної впевненості щодо повноцінного соціального захисту населення, чим утискається їх політична свобода;

- релігійний чинник. Найкраще було б в державі мати одну релігію, якщо це не можливо, держава повинна оберігати своїх громадян від конфліктів між прихильниками різних конфесій. Особливо це стосується ситуацій, коли нетерпимі релігії ревно прагнуть встановитися у чужих країнах. Наочним прикладом останніх є конфлікт між християнством та мусульманством, який поширюється завдяки розширеному будівництву мечетей у переважно християнських країнах (наприклад, Україна, Польща, Франція).

Включаючи в дослідження питання факторів впливу на формування політичної свободи, розроблено чітке, конкретне *визначення політичних свобод сьогодення: Це – правопорядок, за якого частина громадян є учасниками державної влади, інші громадяни є підпорядковані державній владі, де перші і другі підпорядковуються виданим владою законам, правом обирати та бути обраним до представницьких органів влади, правом бути суб'єктом, який сам себе визначає та здійснює свої замисли в умовах існуючої системи правління*

посередництвом права. При цьому громадяни повинні відчувати себе захищеними державою.

Важливим є, зазначений у даному розділі, приклад можливості переходу громадян від поодиноких випадків відстоювання своїх прав, до колективних об'єднань і звернень, що надає значно більшого кола дії громадянам у відстоюванні своїх прав зверненням до різного роду правових установ. Це значною мірою привертатиме увагу інших громадян, які перейматимуть приклад відстоювання своїх прав і свобод, а в деяких випадках і залучатимуться до подібних колективних об'єднань, щоб не опинитись у схожій ситуації в майбутньому. Згуртовування громадян в колективні об'єднання, з метою відстояти будь-які права, є значною перевагою саме політичної свободи, тому що маючи спільний масовий характер звернення на допомогу такій спільноті можуть залучатись різні політичні партії. Це сприятиме тому, що дане звернення буде постійно підтримуватись на партійному рівні доки не вирішиться на користь громадян, які відстоюють своє колективне звернення, або принаймні компромісу між об'єднаними громадянами і відповідальними особами державних установ, на які була покладена стратегія розвитку будь-яких державно-суспільних відносин.

Підсумується: аналіз дослідження такого багатогранного явища як політичні свободи в наукових теоріях XVIII–XIX ст. має непересічне значення для сучасного політичного процесу в Україні. Більшість полежень політичних свобод переведені у площину практичної діяльності, ціннісних ідеалів та правових нормативів, закріплених чинною Конституцією України. Водночас цілком очевидно, що реальне забезпечення політичних свобод в Україні далеке від належного і має здебільшого формальний характер. Перетворення його в реальний ефективний чинник передбачає розв'язання низки соціально-економічних й політичних проблем, подолання правового нігілізму.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні здійснено комплексний теоретико-методологічний аналіз становлення та розвитку політичних свобод на основі наукових праць представників класичних ідеологій переважно періоду XVIII–XIX ст., їх послідовників та визначено практичне значення сутності політичних свобод в дослідженнях даного періоду для сучасних умов. Головні наукові й практичні результати дослідження є такими:

1. Поняття “політичні свободи” – одне із найбільш вживаних у сучасному лексиконі, однак воно має досить велику кількість значень. Для обґрунтування власної позиції з цього питання ми вдалися до аналізу базових вимірів дослідження поняття “політичні свободи” представниками класичних ідеологій XVIII–XIX ст. Методами системного аналізу та наукової класифікації було досліджено визначення свободи в основних напрямках суспільно-державних стосунках, а саме: в цивілізаційному, філософському, соціальному, правовому та політичному вимірах із застосуванням сучасної методології класифікації за змістом: свобода як термін, як процес, як практична дія в суспільстві, як реальність, для з’ясування усіх можливих складових елементів свободи. Це надало повноти розуміння яким чином формується і розвивається свобода як багатозначне явище і, зокрема, було сформульовано визначення свободи у політичному сенсі наступним чином: *як термін* – реалізація інтересів громадян у політико-владних відносинах; *як процес* – формування громадянської культури особистості, посилення громадянського змісту освіти, набуття знань, вмінь і навичок стосовно реалізації громадянських прав і свобод. Загальнолюдські цінності, які сконцентровані в ній виступають гарантом демократичної стабільності політичних процесів; *як дія в суспільстві* – раціоналізація влади у її єдності з народом у формі народне представництва. Місцеве самоврядування – не лише принцип, а й інструмент забезпечення свободи у соціумі); *практика як реальність* – наявність легітимного демократичного політичного режиму, який визнає плюралізм поглядів і дій, передбачає чітке визначення меж втручання

держави і різних колективів у справі людини. Держава виступає гарантом існування, реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина.

2. Запропоновано авторське визначення поняття “політичні свободи”, як кореневого різновиду соціальних свобод і першочергової умови для існування демократичного суспільства, яка виявляється насамперед правопорядком, тобто сукупністю політичних і правових норм з чітко визначеними повноваженнями, які надають можливість людині й громадянину право як на участь у вирішенні місцевих, регіональних і державних справ так і в захисті власних інтересів, не порушуючи при цьому права інших. Це образ можливої й дозволеної поведінки громадян у сфері політики, який координується за допомогою цінностей, норм і санкцій. Визначення свободи у політичному вимірі – це реалізація інтересів громадян у політичній системі суспільства.

3. Узагальнено основні наукові ідеї та гіпотези концепції політичних свобод в класичних ідеологіях XVIII–XIX ст. Визначено, що:

- *в класичному лібералізмі* сутність політичних свобод визначено як загальновстановлений порядок рівноправ'я, з можливістю прийняття участі кожного громадянина у здійсненні політичної влади, узгодженості інтересів людини і держави, можливість отримувати задоволення, уникаючи страждань і при цьому бути в певній незалежності від державної влади, але почуватись захищеним державою;

- *в консерватизмі* сутність політичних свобод визначена як збереження історичних традицій, форм і принципів суспільного та політичного устрою, а також на протидію радикальними реформам та обережним ставленням до будь-яких змін взагалі. Він заперечує дієвість революцій, акцентуючи увагу на ефективності еволюційного поступу:

- *в утопічних доктринах* політичні свободи розглядались через призму осмислення соціального ідеалу, самоврядування, гармонійного розвитку людини. Спільними рисами їх поглядів були ідеї відсутності експлуатації, ліквідації суперечностей між фізичною і розумовою працею, знищення приватної власності, як осового зла соціальної нерівності людей. Ними не визнавались радикальні

шляхи переходу до нового ладу, заперечувались революційні методи боротьби. Вони прагнули змінити суспільні відносини еволюційним шляхом;

– в марксизмі політичні свободи визначено як поєднання історично обумовленого явища з економічним чинником і визначено її як систему суспільного устрою в державі, за допомогою якого індивіди отримують матеріальну і соціальну базу у формі соціально-необхідних умов: заробітної плати, житла, лікування, навчання, відпочинку та реалізації рівних можливостей для всіх індивідів, за допомогою соціального устрою держави. Комунізм являє собою надбудову цього устрою як регулятивної і контролюючої системи над соціальним устроєм.

4. Епоха буржуазних революцій XVIII–XIX ст. перемістила свободу з моральної філософії у політичну площину. Тоді ж виникла негативна і позитивна концепції політичної свободи. *Негативну свободу* Т. Гоббс ототожнював з невтручанням у справи особистості, з відсутністю примусу і гноблення, у захисті від деспотизму думки і тиранії більшості, з можливістю “робити все безперешкодно і без остраху бути покараним іншим”. Чим ширша область невтручання, тим більшою стає свобода людини. Однак, при існуючому стані речей свобода не може бути безмежною, бо її безмежність спричинила б те, що всі стали чинити нескінченні перешкоди один одному і в результаті такої “природної свободи” виник би соціальний хаос, свобода слабшого була б пригнічена сильнішим. Тому область дій повинна бути обмежена законом. “Функція закону полягає в запобіганні таких зіткнень” (Ф. Лассаль). Однак, такі лібертаріанці як Дж. Локк, Дж. Міль, Б. Констант і А. Токвіль визнавали, що повинна існувати деяка мінімальна область особистої свободи в яку не можна втручатись за жодних умов (принаймні свободи віри, переконань). Якщо ця свобода порушується то індивідуальна воля заганняється у вузькі рамки для мінімального розвитку природних здібностей людини, без яких вона не здатна досягти своїх цілей. Звідси: необхідність провести межу між сферою приватного життя і сферою публічної влади. Де її провести – дискусійне питання, але провести її треба. *Позитивна свобода* розуміється як свобода самовиявлення, самоврядування,

реалізація власних прагнень, тобто “сам собі хазяїн”. Однак, в цьому приховані великі загрозу індивідуальній свободі. На практиці це - ілюзія вільного вибору, засіб маніпуляції, маскування хибних цілей популярними цінностями. Це свобода вести якийсь приписний спосіб життя, яка на ділі (в марксизмі) виявилась тиранічною системою. “Свобода може існувати тільки в державі, де всі відносини регулюються правом і де закони панують над волею правителів” (Ш. Л. Монтеск’є).

5. Основними чинниками впливу на формування і рівень реального забезпечення політичних свобод у різних країнах зумовлених історичними, географічними, соціально-економічними, культурними та політико-правовими умовами становлення державності. Базовими факторами впливу на формування і розвиток політичної свободи є наступні: карні закони, географічний фактор, цивілізаційний (історичний), засоби масової інформації та інформаційні технології. Дисертантом доопрацьовано і зазначено важливість впливу в сучасному світі таких чинників як оподаткування і релігійний.

Фактор оподаткування – це чітке, конкретне, зрозуміле правило, яке задля збереження політичної свободи повинно бути незмінне завжди і всюди: чим більше свободи у громадян, тим більше з них можна стягувати податків, менше свободи, менше податків – це правило самої природи незмінне скрізь і завжди. Політична складова свободи у системі оподаткування походить у стягуванні з громадян зайвого. Із моменту стягування зайвого кожна людина по мірі її статків, у більшій чи меншій мірі, стає заручником держави і з цього моменту головна економічна складова наповнення держбюджету, у вигляді податків, починає працювати проти самих громадян та стає для них, на відміну від держави, вже не економічною складовою, а політичною системою поборів.

Не менш актуальним у наш час є релігійний чинник. Найкраще було б в державі мати одну релігію, однак, якщо це не можливо, держава повинна оберігати своїх громадян від конфліктів між прихильниками різних конфесій. Наочним прикладом останніх є конфлікт між християнством та мусульманством,

який поширюється завдяки розширеному будівництву мечетей у переважно християнських країнах (наприклад, Україна, Польща, Франція).

6. Зазначено, що сучасний світ багато в чому базується на ідеях, які сформулювались у різні течії саме у період XVIII–XIX ст., тому аналіз дослідження такого багатогранного явища як політичні свободи в наукових теоріях XVIII–XIX ст. має вагоме значення для сучасного політичного процесу в Україні. Більшість положень політичних свобод переведені у площину практичної діяльності, ціннісних ідеалів та правових нормативів, закріплених чинною Конституцією України. Водночас цілком очевидно, що реальне забезпечення політичних свобод в Україні далеке від належного і має здебільшого формальний характер. Перетворення його в реальний ефективний чинник передбачає розв’язання низки соціально-економічних і політичних проблем. Досить суттєвим для українських реалій у питанні політичних свобод є те, що громадяни у відстоюванні своїх прав для швидкого і дієвого результату почали переходити від поодиноких випадків у площину колективного відстоювання своїх політичних прав і свобод, залучаючи для цього ЗМІ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 1200 инвесторов “Элита-Центр” уже 10 лет ждут своего жилья // ТСН. Дата оновлення : 07.02.2016. URL: <https://ru.tsn.ua/kyiv/1200-investorov-elita-centr-uzhe-10-let-zhdut-svoego-zhilya-574852.html> (дата звернення 21.03.2016).
2. Алексеева А. В. Роль политических прав и свобод в утверждении гражданственности в России : идейные истоки и современность // Концепт : науч.-метод. электрон. журн. 2012. № 12. URL: <http://www.covenok.ru/koncept/2012/12173.htm> (дата звернення 12.06.2014).
3. Аникин А. В. Юность науки. Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. 3-е изд. Москва : Политиздат, 1979. 367 с. : ил.
4. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации : учебник для вузов. 3-е изд., изм. и доп. Москва : Норма – Инфра-М, 2001. 784 с.
5. Балашов Г. Программа партии “5.10” // Геннадий Балашов. Дата обновления : 13.08.2013. URL: http://www.balashov.com.ua/articles/programma_partii_510/ (дата обращения 28.04.2016).
6. Бальцерович Л. Свобода і розвиток. Економія вільного ринку // Бібліотека Ї. Розділ : У світі політики. URL: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/balcerowycz/balc-1.htm> (дата звернення (дата звернення 18.02.2014)).
7. Басенко Н. А., Милевская Т.В. Политическая свобода : опыт дискурса-анализа. *Актуальные проблемы теории коммуникации* : сб. науч. тр. Санкт-Петербург, 2004. С. 86–97.
8. Баталов Э. Я. В мире утопии : пять диалогов об утопии, утопическом сознании и утопических экспериментах. Москва : Политиздат, 1989. 319 с.
9. Батиев Л. В. Учение Ш. Л. Монтескье “О духе законов”. *Юридический вестник Ростовского государственного экономического университета*. 2005. № 1. С. 11–18.
10. Безродний Є. Ф., Уткін О. І. Історія політичних вчень : навч. посіб. Київ : ВД “Професіонал”, 2006. 432 с.

11. *Берлин И.* Философия свободы. Европа / предис. А. Эткінда. Москва : Новое литературное обозрение, 2001. 448 с.
12. *Бліхар В. С.* Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2013. 516 с.
13. *Большой юридический словарь* / под ред. А. Я. Сухарева. 3-е изд., доп. и перераб. Москва : ИНФРА-М, 2007. 858 с.
14. *Бровко Наталія Іванівна.* Захист права людини на особисту свободу в контексті протидії торгівлі людьми : філософсько-правові засади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 / Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2010. 18 с.
15. В результаті розстрілу в редакції Парижа загинули головний редактор і журналісти // Коментарии.UA. Дата оновлення : 07.01.2015. URL: <http://ua.comments.ua/world/248182-v-rezultati-rozstrilu-v-redaktsii-parizha.html> (дата звернення 27.11.2015).
16. *Василик М. А.* Политология : словарь-справочник. Москва : Гардарики, 2000. 328 с.
17. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ : Юридична думка, 2007. 992 с.
18. Виноградова Н. Захист основних політичних прав і свобод людини і громадянина в умовах розвитку громадянського суспільства в Україні // Публічне адміністрування : теорія та практика. 2015. Вип. 1 (13). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2015_1_3 (дата звернення 11.03.2016).
19. Вілкул Т. Л. Полюддя // Інститут історії України НАН України. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Poliuddia> (дата звернення 17.08.2015).
20. Во Львові за год долг по ЖКХ вырос на 5 млн грн // Гордон. Дата оновлення : 12.02.2015 . URL: <http://gordonua.com/news/society/vo-lvove-za-god-dolg-po-zhkh-vyros-na-5-mln-grn-66081.html> (дата звернення 23.12.2015).
21. Волковинський В. М. Військова повинність загальна // Інститут історії України НАН України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vijskova_povynnist (дата звернення 17.01.2015).

22. *Гаджиев К. С.* Консерватизм : современные интерпретации : научно-аналитический обзор. Москва : ИНИОН АН СССР, 1990. 50 с.
23. Газета “*Вести*”. Киев, 2015. 30 июня (№ 111 (511)).
24. *Гайдай Л. І.* Історія України : персоналії, терміни, назви і поняття (1648–1917) : навч. посіб.-коментар. Т. 1. Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. 508 с.
25. Галайденко Т. В. Актуальні проблеми забезпечення незалежності судової влади України. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2010. № 1. С. 42–48.
26. *Гапоненко Віра Анатоліївна.* Свобода як чинник функціонування демократичної політичної системи : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2008. 32 с.
27. *Гегель Г. В. Ф.* Философия права / пер. с нем.: Б. Г. Столпнера, М. И. Левиной. Москва : Мысль, 1990. 525 с.
28. Гессен С. И. Современная демократия / пер. Н. В. Данилкиной. *Кантовский сборник*. 2011. № 3. С. 96–97.
29. Гетманцев Д. Занепад західного оподаткування? // ZN.UA. Дата оновлення : 26.09.2014. URL: <http://gazeta.dt.ua/business/zanepad-zahidnogo-opodatkuvannya-.html> (дата звернення 30.10.2014).
30. Гладун С., Мартинова А., Дамидюк П. Сообщение инициативной группы о встрече в КГГА 13 февраля // Элита-Центр. Продолжение. Дата обновления : 13.02.2018. URL: <http://www.elitacenter.org/soobshhenie-initsiativnoy-gruppyi-o-vstreche-v-kgga-13-fevralya.html#more-468> (дата обращения : 20.02.2018).
31. Гордієнко М. Процес еволюції та політичні перспективи ідеології консерватизму. *Політичний менеджмент*. 2007. № 5 (26). С. 46–59.
32. *Горлач М. І., Кремень В. Г.* Політологія : наука про політику : підр. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 840 с.
33. *Греков А.* Правовое положение армии в государстве. Опыт исследования правовых оснований жизни армии в главнейших государствах современной Европы / Комиссионер военно-учебных заведений. Санкт-Петербург : Колонная улица, 14, 1908. 234 с.

34. Грица Ю. І. Принцип верховенства права як функціональний стрижень правової держави і громадянського суспільства. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2011. Вип. 45. С. 68–77.
35. Давиденко Г. Й., Стрельчук Г. М., Гричаник Н. І. Історія зарубіжної літератури ХХ століття : навч. посіб. 2-ге вид. перероб. та доп. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 488 с.
36. Давидова Марія Валентинівна. Права людини та громадянина в сучасних демократіях : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Миколаївський держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв, 2004. 16 с.
37. Денисов В. В. Диалектика свободы : критерии и приоритеты (проблема иерархии прав человека). *Философия и общество*. 2000. № 4 (21). С. 48–64.
38. Державна фіскальна служба України. Офіційний портал. URL: <http://sfs.gov.ua/modernizatsiya-dps-ukraini/arkhiv/mijnarodniy-dosvid-rozvitk/svitovui-dosvid/canada/> (дата звернення 17.01.2015).
39. Дерюжинський В. О. Из истории политической свободы в Англии и Франции : [сб. ст.]. Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича. 1906. VI, [2], 328 с.
40. Джеймисон Ф. Политика утопии / пер. с англ. Д. Потемкина. // Художественный журнал. 2012. № 84. URL: <http://permm.ru/menu/xzh/arkhiv/84/politika-utopii.html> (дата звернення 23.05.2015).
41. Дишлевий Ілля Олександрович. Свобода як форма прояву соціального : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2011. 20 с.
42. Довгобуд на Липинського : нарешті поставлена крапка // Національна суспільна телерадіокомпанія України. Волинська регіональна дирекція. Дата оновлення : 01.02.2018. URL: <http://voltv.com.ua/dovhobud-na-lypynskoho-nareshti-postavlena-krapka/> (дата звернення 20.02.2018).
43. Донченко Ольга Павлівна. Свобода як категорія права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 / Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2010. 20 с.

44. Екleshаль Р. “Серцевина” консерватизму. *Консерватизм : антологія* /упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий ; Наук. т-во ім. Вячеслава Липинського. Київ, 1998. С. 40–64.
45. Енциклопедія історії України : в 5 т. Т. 1 /редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 2003. 688 с.
46. Енциклопедія історії України : в 10 т. Т. 6 /редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 2009. Т. 6. 784 с.
47. Енциклопедія історії України : в 10 т. Т. 7 /редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 2010. 728 с.
48. Енциклопедія історії України : в 10 т. Т. 10 /редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 2013. 784 с.
49. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Т. 3 / гол. ред. В. Кубійович. Львів : Вид-во “Молоде життя” НТШ, 1994. С. 1108.
50. Європа : від заборони мінаретів – до заборони мечетей // Іслам в Україні. Дата оновлення : 26.03.2010. URL: <http://islam.in.ua/ua/novini-u-sviti/ievropa-vid-zaboroni-minaretiv-do-zaboroni-mechetey> (дата звернення 22.12.2015).
51. Євтошук Юлія Олегівна. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад.". Київ, 2015. 214 арк. (На правах рукопису).
52. Затворченко Т. М. Загальна характеристика політичних прав і свобод людини й громадянина в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 3. С. 17–21.
53. Згінник Григорій Леонідович. Концепції свободи та практики звільнення : аналіз європейського досвіду : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2010. 19 с.
54. Зінченко О. В. Аналіз концепції конституційної монархії ІІІ. Л. Де Монтеск'є в науковому доробку Б. М. Чичеріна. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2013. № 2. С. 206–215.

55. Илларионов А. Индекс человеческой свободы // Livejournal. Дата оновлення : 19.08.2015. URL: <http://aillarionov.livejournal.com/847614.html> (дата звернення 13.02.2017).
56. Ильенков Э. В. Свобода воли (к разговору о Фихте и “свободе воли”). *Вопросы философии*. 1990. № 2. С. 69–75.
57. Іванець Ольга Миколаївна. Теоретичні та прикладні засади меж судової влади : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / Ген. прокуратура України, Нац. акад. прокуратури України. Київ. 2015. 229 арк. (На правах рукопису).
58. Ільницька У. В. Політичні права і свободи громадян : нормативно-правове забезпечення та механізми реалізації у демократичних державах. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Політологія*. 2012. Т. 197, вип. 185. С. 37–41.
59. Історія економіки та економічної думки // StudFiles. URL: <http://www.studfiles.ru/preview/5012991/> (дата звернення 02.07.2016).
60. Кан А. 500 лет “Утопии”: 10 фактов о великой книге и её авторе // Русская служба BBC. Дата оновлення : 10.12.2016. URL: <http://www.bbc.com/russian/features-38241976> (дата звернення 11.02.2017).
61. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. Київ : Оріяни, 2000. 448 с.
62. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія. Київ ; Львів : ВЦ ЛНУ імені Івана Франка. 2003. 520 с.
63. Керк Р. Основы і принципи консерватизму. *Консерватизм : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий ; Наук. т-во ім. Вячеслава Липинського*. Київ, 1998. С. 3–19.
64. Кириленко Г. Г. О свободе человеческой воли (А. Шопенгауер, Е. и Н. Рерихи). – Москва : Знание, 1991. – 64 с.
65. Киянам погрожують забрати квартири за борги // Українська правда : [газета]. Дата оновлення : 22.12.2015. URL: <http://kiev.pravda.com.ua/news/56790bf87f4bf/> (дата звернення 07.02.2016).

66. Козак Н. Консерватизм : світогляд, ідеологія, доктрина? *Вісник Львівського університету ім. І. Франка. Серія : Філософські науки : зб. наук. праць*. Львів, 2000. Вип. 2. С. 204–213.

67. Козлов Володимир Іванович. Колективні політичні права і свободи громадян України : конституційно-правовий аналіз : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків : 2009. 18 с.

68. Колесов В. В. Мир человека в слове о Древней Руси. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1986. 311 с.

69. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 336 с.

70. Коломієць Є. А. Проблема реалізації політичних прав і свобод громадян в Україні. *Права людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти* : зб. тез доп. II Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених (21-22 грудня 2007 року) / Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. Суми, 2007. С. 28–30.

71. Константиновская Л. В. Основные течения и концепции в прогнозировании // Константиновская Л. В. URL: <http://www.astronom2000.info/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D0%BD%D0%BE%D0%B7%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5/otikp/> (дата звернення 13.02.2017).

72. Конституція США. URL: <http://amerikos.com/usa/pr-01-st/> (дата звернення 14.05.2016).

73. Конституція України // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення 14.05.2016).

74. Конституція України. Стаття 29 // Kodeksy.com.ua URL: http://kodeksy.com.ua/konstitutsiya_ukraini/statja-29.htm (дата звернення 14.05.2016).

75. Кормазов О. Гражданское общество – основа местного самоуправления и демократического государства. URL: http://journals.manas.edu.kg/reforma/oldarchives/2003-1-17/6_1095-3803-1-PB.pdf (дата звернення 11.04.2014).

76. Корнієнко В. О. Про формування поняття правової держави в європейській та вітчизняній правовій науці. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. № 36. С. 316–321.

77. *Короткий Оксфордський політичний словник* / за ред.: І. Макліна, А. Макмілана ; пер. з англ. Київ : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2005. С. 332.

78. Короткий словник філософських термінів 2. Філософія (частина 2). URL: http://studbook.com.ua/book_filosofiya-chastina-2_656/47_korotkij-slovník-filosofskih-terminiv-2 (дата звернення 26.04.2014).

79. *Кравченко Ольга Олександрівна*. Захист прав і свобод людини та громадянина конституційним судом України : доктринальні, прикладні та компаративні аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2011. 17 с.

80. *Кравченко Юрій Федорович*. Свобода як принцип демократичної правової держави : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 / Нац. ун-т внутрішніх справ. Харків, 2003. 33 с.

81. Крижанівський В. В. Незалежність судової влади. *Вісник Вищої ради юстиції*. № 3 (7). С. 50–59.

82. *Лазур Ярослав Володимирович*. Забезпечення прав і свобод громадян в сфері публічного управління : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.07 / Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2011. 41 с.

83. Лебедєва О. В. До питання про первинність держави чи права. *Молодий вчений* : наук. журн. 2014. № 8 (11). С. 73–75.

84. *Леони Б.* Свобода и закон / пер. с англ. В. Кошкина ; под ред. А. Куряева. Москва : ИРИСЭН, 2008. 308 с.

85. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. Київ : Основи, 1994. 455 с.

86. Литвиненко Д. А., Прилипко В. М. Шарль Луи Монтеск'є о свободі. *Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського*. 2012. Вип. 6 (77). С. 177–179.

87. Литвиненко Я. В. Історичний аспект розвитку податкової політики держави // Безкоштовна бібліотека для студента polka-knig.com.ua. URL: <http://polka-knig.com.ua/article.php?book=20&article=2336> (дата звернення 19.12.2015).

88. Лісіцин Віталій Вікторович. Детермінація суспільного розвитку і свободи вибору в історії України : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / Запоріж. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти. Запоріжжя, 2002. 19 с.

89. Логвина В. Л. Словник політологічних термінів URL: <http://westudents.com.ua/glavy/53062-slovník-politologichnih-termnv.html> (дата звернення 26.04.2014).

90. Локк Дж. Сочинения : в 3 т. Т. 3. Москва : Мысль, 1988. 672 с.

91. Магновський Ігор Йосифович. Гарантії прав і свобод людини та громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Нац. акад.. внутрішніх справ України. Київ, 2003. 22 с.

92. Макаренко А. С. Кримінально-правова характеристика суддівського розсуду: зловживання правом. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Одеса, 2012. Вип. 65. С. 610–617.

93. Манхейм К. Идеология и утопия. *Диагноз нашего времени* : [сб.] / пер. с нем. и англ. М. Левина. Москва, 1994. С. 7–276.

94. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения : в 30 т. Т. 3. 1845–1847 / Ин-т Маркса-Энгельса-Ленина-Сталина при ЦК КПСС ; подгот. к печати: И. И. Прейс и А. А. Уйбо. 2-е изд. Москва : Госполитиздат, 1955. 630 с., 2 л. факс. : факс.

95. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения : в 30 т. Т. 19. Март 1875 – май 1883 / Ин-т Маркса-Энгельса-Ленина-Сталина при ЦК КПСС ; подгот. к печати Р. П. Конюшей. Москва : Госполитиздат, 1961. XXVI, 670 с., 2 л. факс., карт. : факс., карт.

96. Мишель А. Идея государства. *Критический опыт истории социальных и политических теорий во Франции со времени революции* / пер. с фр. П. Рождественского. Москва, 2008. С. 54–56.
97. Міністерство соціальної політики України. 2015 URL: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/category?cat_id=160234 (дата звернення 26.08.2015).
98. *Монтескьє Ш. Л.* О духе законов. Москва : Мысль, 1999. 672 с.
99. *Мор. Т.* Утопія; *Кампанелла Т.* Місто Сонця / пер. з лат.: Й. Кобова та Ю. Цимбалюка. Київ : Дніпро, 1988. 207 с. (Вершини світового письменства ; т. 63).
100. *Мухін Ігор Миколайович.* Феномен соціальної свободи : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / Запорізький держ. ун-т. – Сімферополь, 2003. 18 с.
101. Німецька національна бібліотека, Баварська державна бібліотека. Record #118736868 / загальний нормативний контроль. 2012–2016.
102. *Окава Р.* Золотые законы. История воплощения глазами вечного Будды. Санкт-Петербург : Издательская группа “Весь”, 2013. 220 с.
103. Орленко В., Орленко Л. Еволюція прав і свобод людини / Право, законодавство, юридична практика. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2011. № 3. С. 89–100.
104. Панщина, відробіткова рента // Економічний енциклопедичний словник. URL: <http://subject.com.ua/economic/slovnik/5178.html> (дата звернення 25.03.2015).
105. *Піменова Ольга Олександрівна.* Чинники актуалізації особистісної свободи в умовах вищої школи : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2010. 19 с.
106. *Платон.* Держава / пер. з давньогр. та коментарі Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 355 с.
107. *Платон.* Собрание сочинений. Т. 3 / [пер. с древнегр. С. С. Аверинцева, А. Н. Егунова, Н. В. Самсонова]. Москва : Мысль, 1994. 654 с.

108. Погорілко В. Ф., Головченко В. В., Сірий М. І. Права та свободи людини і громадянина в Україні. URL: <http://radnuk.info/pidrychnuku/35-gosp-pravo/21526-2012-07-04-17-06-03.html> (дата звернення 21.09.2014).

109. *Подольняк Леонід Андрійович*. Свобода особистості як форма її самореалізації (історико-філософський аспект) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.05 / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ, 2002. 16 с.

110. Политические свободы // Национальная психологическая энциклопедия. URL: <http://vocabulary.ru/termin/politicheskie-svobody.html> (дата звернення 21.09.2014).

111. *Политология* : словарь-справочник / [М. А. Василик и др.]. Москва : Гардарики. 2000. 328 с.

112. *Політична економія* : підручник / за заг. ред. Ніколенко Ю. В. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 632 с.

113. Політична свобода // Технічна енциклопедія TechTrend. URL: <http://techtrend.com.ua/index.php?newsid=5655> (дата звернення 21.09.2014).

114. Політичні права і свободи громадян України // Конституційне право України. URL: http://pidruchniki.com/18421120/pravo/politichni_prava_svobodi_gromadyan_ukrayini (дата звернення 21.09.2014).

115. *Політологічний енциклопедичний словник* / за ред. Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ : Генеза, 2004. 736 с.

116. Польша в XVI–XVII ст. Фільварки. URL: <http://history.vn.ua/book/world1/535.html> (дата звернення 18.10.2015).

117. Понятие политической свобода // Центр управления финансами. URL: <http://center-yf.ru/data/stat/ponyatie-politicheskaya-svoboda.php> (дата звернення 21.09.2014).

118. *Права человека* : учебник для вузов / [Васильева Т. А. и др.] ; отв. ред. Е. А. Лукашева ; Комис. по правам человека при Президенте Рос. Федерации, Ин-т государства и права РАН. Москва : НОРМА-ИНФРА М, 1999. XII, 560 с.

119. Предвыборная индексация пенсий и зарплат от Яценюка : верить или нет? // Эксперты 2015. URL: <http://ru.slovoidilo.ua/2015/09/01/mnenie/jekonomika/predvybornaya-indeksaciya-pensij-i-zarplat-ot-yacenyuka-verit-ili-net-eksperty> (дата звернення 26.01.2016).

120. Примуш М. В. Інформаційна революція у сучасних конфліктах. *Гуманітарні студії* : зб. наук. пр. Київ, 2011. Вип. 101. С. 46–50.

121. Прокопчук Ірина Іванівна. Ціннісне та інституційно-владне забезпечення політичної свободи в умовах демократії : політологічний аналіз творчої спадщини Алексіса де Токвіля : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.01 / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. Київ, 2001. 16 с.

122. Прудникова З. П. Проблема соотношения закона и свободы в учении Шарля Луи Монтескье и ее значимость для современной теории государства. *Вятский медицинский вестник*. 2009. № 1. С. 144.

123. Речицкий В. Свобода и государство. Харьков : Фолио, 1998. 104, [1] с.

124. Різник С. В. Консерватизм. *Енциклопедія сучасної України* : у 30 т. / редкол. І. М. Дзюба [та ін.], НАН України. Київ, 2014. Т. 14. С. 323.

125. Рожкова Ю. А. Первісні форми взаємодії особистості і громадянського суспільства. *Мультиверсум* : філософський альманах : зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 74. С. 122–133.

126. Рожнева С. С. Политико-культурные традиции гражданского общества, влияющие на процесс модернизации современной России. *Современные общественно-политические системы в условиях модернизации : состояние и перспективы развития* : сб. статей по материалам Всерос. науч. конф. с междунар. участием / под общ. ред. О. С. Городниной. Орел, 2011. С. 250–260.

127. Розенко П. Міністр соціальної політики Павло Розенко – про процедуру отримання субсидій Дата оновлення : 16.06.2015. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=wTmj4W6X1z8> (дата звернення 28.08.2015).

128. Рудь Борис Юрійович. Концепція свободи філософування Бенедикта Спінози : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.05 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2009. 16 с.

129. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права / [пер. с франц.: А.Д. Хаютина и В. С. Алексеева-Попова]. Москва : “КАНОН-пресс”; “Кучково поле”, 1998. 416 с.

130. Ряшко В. І., Ряшко О. В. Діалектика взаємозв'язку держави і громадянського суспільства у “Філософії права” Г. Гегеля. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. Вип. 4. С. 505–514.

131. Саакашвілі про здирницькі податки в Україні / Ківерці. Дата оновлення : 06.07.2015. URL: <http://www.kivertsi.in.ua/townnews/index.php?n=4364> (дата звернення 27.08.2015).

132. Сагомонов А. Свобода и справедливость : из эпохи Просвещения в XXI век. Свобода и/или справедливость. Ведомости / под ред.: В. И. Бакштановского, Н. Н. Карнаухова. Тюмень, 2006. Вып. 28. С. 5–16.

133. Свобода // Тлумачний словник української мови URL: <http://eslovnyk.com/%D1%81%D0%B2%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B4%D0%B0> (дата звернення 21.09.2014).

134. Свобода // Classes.ru URL: <http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-synonyms-term-77301.htm> (дата звернення 21.09.2014).

135. Свобода политическая // Политология. Словарь. URL: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/politology/203/%D0%A1%D0%B2%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B4%D0%B0> (дата звернення 21.09.2014).

136. Семенченко Ф. Г. Ціннісний вимір політичної діяльності : теорія і практика розвитку сучасного українського суспільства. *Гуманітарні студії* : зб. наук. пр. 2011. Вип. 10. С. 50–56.

137. Синах Андрій Олександрович. Антропологічні інтерпретації свободи творчості в сучасній філософії : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.04 / Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. Сімферополь, 2010. 27 с.

138. Сиоран Э. История и утопия. Испытание существованием / [пер. с фр., предисл. В. А. Никитина ; ред., примеч. И. С. Вдовиной]. Москва : Республика ; Палимпсест, 2003. 431 с.

139. Скляр О. Ю. Важливість концепції Ш. Л. Монтеск'є у формуванні політичної свободи сьогодення. *Держава і право. Серія : Політичні науки* : зб. наук. пр. Київ, 2016. Вип. 71. С. 41–54.

140. Скляр О. Ю. Некоторые особенности формирования концепции политической свободы в политических учениях конца XVIII – начала XIX века : *MOLDOSCOPIE (Probleme de analiză politică)*. 2014. № 4. С. 28–38.

141. Скляр О. Ю. Політична свобода в контексті правових відносин і сучасність. *Гілея* : наук. вісн. : зб. наук. пр. Київ, 2016. Вип. 114 (№ 11). С. 326–331.

142. Скляр О. Ю. Рівні виміру та реалізації політичної свободи. *Політологічний вісник* : зб. наук. пр. Київ, 2014. Вип. 74. С. 245–254.

143. Скляр О. Ю. Співвідношення політичної свободи громадян із їхньою повинністю перед державою. *Гілея* : наук. вісн. : зб. наук. пр. Київ, 2016. Вип. 108 (№ 5). С. 253–257.

144. Скляр О. Ю. Соотношение свободы государства и гражданина за концепцией Ш. Монтескье. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Наука в епоху дисбалансів” (Київ, 25 січня 2016 р.)*. Київ, 2016. Т. 1. 136 с.

145. Скомаровський Валерій Олегович. Забезпечення прав і свобод людини у процесі соціально-політичного реформування Українського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Приватний вищий навчальний заклад "Європейський університет". Київ, 2005. 16 с.

146. Скрипнюк О. Права та свободи людини в конституційній системі України (Ч. 1). *Публічне право* : наук.-практ. юрид. журн. 2011. № 4. С. 6–14.

147. Слободянюк Людмила Михайлівна. Свобода людини : індивідуальний та соціальний виміри : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2007. 22 с.

148. Словник історико-економічних термінів та одиниць виміру. Історико-економічні терміни // Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека. URL: <http://www.libr.dp.ua/site-libr/?idm=1&idp=14&ida=114> (дата звернення 21.09.2014).

149. Словопедія. URL: <http://slovopedia.org.ua/30/53392/26429.html> (дата звернення 21.09.2014).

150. Собуцький С. Податкові агенти – основа податкової системи США // Журнал Вісник № 13, 2016. URL: <http://www.visnuk.com.ua/ua/pubs/id/2678> (дата звернення 12.02.2017).

151. Солових В. П. Правова держава і класична (адміністративна) модель державного управління : формування та взаємовплив. *Теорія та практика державного управління* : зб. наук. пр. 2009. Вип. 2 (25). С. 30–36.

152. Сорока Ганна Борисівна. Політико-правове вчення ідеолога англійського лібералізму Дж. Ст. Мілля : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2006. 20 с.

153. Стецько Дмитро Ярославович. Антропокультурна природа свободи : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.04 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2011. 18 с.

154. Сухонос В. В. Вплив політико-правової філософії на сучасну цивілізацію : досвід Франції та США. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2013. № 2 (9). С. 3–7.

155. Танчин І. З. Соціологія : навч. посіб. Київ : Знання, 2008. 351 с.

156. Терзі О. С., Заставська Л. Ю. Політико-правові погляди Ш. Монтеск'є. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2012 № 4. С. 110–113.

157. Тимочко Н. О. Економічна історія України : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2005. 204 с.

158. Тимошенко В. Держава як гарант свободи людини (з історії політичної і правової думки). *Наукові записки [Києво-Могилянської академії]*. Київ, 2004. Т. 26 : Юридичні науки. С. 85–87.

159. Торубарова Т. В. Рационализм как ключ к пониманию “духа законов” в философии Ш.-Л. Монтескье // Ученые записки : электронный научный журнал Курского государственного университета. 2013. № 2. URL: <http://www.scientific-notes.ru/pdf/030-019.pdf> (дата звернення 15.09.2014).

160. Трачук П. А. Зарубежные концепции государственной власти и местного самоуправления. *Форум права*. 2011. № 4. С. 749–754.

161. Троян І. Ідея державного суверенітету в політико-правових теоріях Нового часу. *Гуманітарні та соціальні науки* : матеріали І Міжнародної конференції молодих вчених HSS-2009. Львів, 2009. С. 182–183.

162. Турко Ольга Василівна. Нормативність і свобода в структурі методологічного потенціалу наукового пізнання : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.09 / Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2007. 20 с.

163. У 2016 році тричі піднімуть комунальні тарифи // Антикор. Дата оновлення : 07.02.2016. URL: http://antikor.com.ua/articles/86197-u_2016_rotsi_trichi_pidnimutj_komunaljni_tarifi (дата звернення 22.02.2016).

164. Україна фінансова // Інформаційно-аналітичний портал Українського агентства фінансового розвитку. URL: http://www.ufin.com.ua/analit_mat/sdu/110.htm (дата звернення 21.09.2015).

165. Фадеев И. А. Структура органов внутренних дел в контексте теории разделения властей // Отрасли права. Аналитический портал. Дата оновлення : 18.05.2015. URL: <http://отрасли-права.рф/article/4553> (дата звернення 28.08.2015).

166. Федоренко О. Політична свобода в системі демократичного розвитку. *Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди”*. Педагогіка. Психологія. Філософія. 2013. Вип. 28 (1). С. 390–396.

167. Федорова М. М. Сен-Симон // Электронная библиотека Института философии РАН. Новая философская энциклопедия. URL: <https://iphlib.ru/greenstone3/library/collection/newphilenc/document/HASHde7f409a66abb8acacdcde> (дата звернення 19.05.2016).

168. *Философия* : энциклопедический словарь / под ред. А. А. Ивина. Москва : Гардарики, 2004. 1072 с.
169. *Філатов Анатолій Сергійович*. Екологічні параметри свободи особистості : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. Сімферополь, 2002. 19 с.
170. *Філософія* : підручник / за заг. ред. Горлача М. І., Кременя В. Г. Харків : Консум, 2001. 672 с.
171. *Філософський словник соціальних термінів* / за ред. В. П. Андрущенко [та ін.]. Вид. 3-тє, допов. Харків : “Р.И.Ф.”, 2005. 672 с.
172. Холод В. Мечеть у Хмельницькому : крапку поставлено // Ye.ua. Дата оновлення : 10.08.2011. URL: http://ye.ua/news/news_6119 (дата звернення 11.12.2015).
173. Хорошун Ю. Найбідніші українці платять найбільше // Газета. Видавнича медіа-група “Від і до”. Дата оновлення : 13.04.2015. URL: http://vidido.ua/index.php/pogliad/article/naibidnishi_ukrainci_platjat_naibil_she (дата звернення 28.04.2015).
174. *Цалін С. Д.* Принцип свободи волі в історії соціальної філософії та філософії права. Харків : Основа, 1998. 328 с.
175. Центральний державний історичний архів у м. Києві. Ф. 442. Оп. 616. Спр. 276.
176. Чепульченко Т. О. Правова держава як гарант дотримання основних демократичних принципів та прав людини у суспільстві. *Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”*. Політологія. Соціологія. Право. 2012. № 2. С. 110–114.
177. *Черных П. Я.* Историко-этимологический словарь современного русского языка : 13 560 слов : [в 2 т.]. Т. 2. Панцирь – ящур. Москва : Русский язык, 1999. 559, [1] с.
178. *Чичерин Б. Н.* Политические мыслители древнего и нового мира. Вып. 1. Москва : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1897. 485 с.

179. Что такое политическая свобода? // Бизнес статьи Businessman.ru.
URL: <https://businessman.ru/new-chto-takoe-politicheskaya-svoboda.html> (дата звернення 21.09.2014).
180. *Шанский Н. М., Боброва Т. А.* Школьный этимологический словарь русского языка : происхождение слов. 4-ое изд., стер. Москва : Дрофа, 2001. 398, [1] с.
181. *Шацкий Е.* Утопия и традиция. Москва : Прогресс, 1990. 456 с.
182. Шемшученко Ю. С. Гужова повинність. URL: http://leksika.com.ua/11530813/legal/guzhova_povinnist (дата звернення 11.12.2015).
183. Шемшученко Ю. С. // Юридична енциклопедія. URL: <http://leksika.com.ua/legal> (дата звернення 11.12.2015).
184. *Шляхтун П. П.* Політологія (теорія та історія політичної науки) : підручник. Київ : Либідь, 2002. 576 с.
185. *Шульженко Ф. П., Андрусяк Т. Г.* Історія політичних і правових вчень : навч. посіб. 2-ге вид. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 304 с.
186. Эпоха просвещения // Энциклопедия Кругосвет. Универсальная научно-популярная онлайн-энциклопедия URL: http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/EPOHA_PROSVESHCHENIYA.html (дата звернення 15.08.2014).
187. *Юрій М. Ф.* Політологія : навч. посіб. Київ : Дакор, КНТ, 2006. 416 с.
188. Юрченко В. В. Сучасні тенденції розвитку та гармонізації податкових систем країн Європейського Союзу. Вектори для України // Ефективна економіка : електронне наукове фахове видання. 2013. № 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2651> (дата звернення 29.03.2015).
189. Ясинчук Л. Чому не дешевшає газ для населення // Газета “Експрес” Дата оновлення : 27.01.2016. URL: <http://expres.ua/main/2016/01/27/170592-chomu-ne-deshevshaye-gaz-naselennya> (дата звернення 14.03.2016).
190. Яценюк вихвалявся дірявим бюджетом // Інформаційний портал Znaj.ua. Дата оновлення : 11.12.1015. URL: <http://znaj.ua/news/politics/32356/>

acenyuk-hvalivsyia-byudzhetom-pered-parlamentariyami.html (дата звернення 21.12.2015).

191. *Bliesener E.* Zum Begriff der Utopie / Erich Bliesener. Frankfurt am Main : Frankfurt am Main, Univ., Diss., 1950. 153 s.

192. Collier D., Levitsky S. Democracy with Adjectives : Conceptual Innovation in Comparative Research. *World Politics*. 1997. Vol. 49. No. 3. P. 3–16.

193. *Manuel F. E., Manuel Fr. P.* Utopian Thought in the Western World. Cambridge, Massachusetts : The Belknap Press of Harvard University Press, 1997. 906 p.

194. Neusüss A. Begriff und Phänomen des Utopischen : Aufsätze verschied. Verf. aus d. J. 1927–1961. Neuwied ; Berlin : Luchterhand, 1968. 525 s. (Soziologische Texte ; Bd. 44).

195. Saage R. Vermessungen des Nirgendwo : Begriffe, Wirkungsgeschichte und Lernprozesse der Neuzeitlichen Utopien. Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995. VI, 261 s.

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України:

4. Скляр О. Ю. Рівні виміру та реалізації політичної свободи. *Політологічний вісник* : зб. наук. пр. Київ, 2014. Вип. 74. С. 245–254.
5. Скляр О. Ю. Співвідношення політичної свободи громадян із їхньою повинністю перед державою. *Гілея* : наук. вісн. : зб. наук. пр. Київ, 2016. Вип. 108 (№ 5). С. 253–257.
6. Скляр О. Ю. Політична свобода в контексті правових відносин і сучасність. *Гілея* : наук. вісн. : зб. наук. пр. Київ, 2016. Вип. 114 (№ 11). С. 326–331.

Статті у фахових наукових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:

4. Скляр О. Ю. Важливість концепції Ш. Монтеск'є у формуванні політичної свободи сьогодення. *Держава і право. Серія : Політичні науки*. Київ, 2016. Вип. 71. С. 41–54.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав з напрямку, за яким підготовлено дисертацію:

5. Скляр О. Ю. Некоторые особенности формирования концепции политической свободы в политических учениях конца XVIII – начала XIX века. *MOLDOSCOPIE (Probleme de analiză politică)*. 2014. № 4. С. 28–38.

Тези доповідей на наукових конференціях:

6. Скляр О. Ю. Концепция политической свободы в марксистском измерении. *Политика в текстах – тексты в политике : наука истории идей и учений* : Материалы междунар. науч. конф. SCHOLA–2013, 3–31 октября 2013 г. Москва,

2013. С. 328–330.

7. Скляр О. Ю. До питання визначення поняття «політична свобода». *Дні науки філософського факультету – 2013* : Матеріали міжнар. наук. конф. 16–17 квіт. 2013 р. Київ, 2013. Ч. 9. С. 213–214.

8. Скляр О. Ю. Актуальність вчення Монтеस्क'є для становлення політичної свободи сучасності. *Дні науки філософського факультету–2015* : Матеріали міжнар. наук. конф. 21–22 квіт. 2015 р. Київ, 2015. Ч. 8. С. 70–72.

9. Скляр О. Ю. Соотношение свободы государства и гражданина за концепцией Ш. Монтескье. *Наука в эпоху дисбалансів* : матеріали міжнар. наук.-практич. конф. 25 січня. 2016 р. Київ, 2016. Т. 1. С. 126–129.

10. Скляр О. Ю. Сущность концепции политической свободы. *Дні науки філософського факультету – 2016* : матеріали міжнар. наук. конф. 20–21 квіт. 2016 р. Київ, 2016. Ч. 8. С. 125–126.

11. Скляр О. Ю. Юридична складова політичної свободи і сучасність. *Развитие науки в XXI веке* : материалы XV Междунар. заочн. науч.-практ. конф. 16 июля. 2016 г. Харьков, 2016. Ч. 2. С. 142–147.

Додаток Б

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а також пройшли апробацію на наукових і науково-практичних конференціях:

1. Международная научная конференция «*SCHOLA-2013*», (г. Москва, Российская Федерация, 3-31 октября 2013 года, форма участі – доповідь з публікацією).
2. Міжнародна наукова конференція «*Дні науки філософського факультету – 2013*» (м. Київ, Україна, 16-17 квітня 2013 року, форма участі – доповідь з публікацією).
3. Міжнародна наукова конференція «*Дні науки філософського факультету-2015*» (м. Київ, Україна, 21–22 квіт. 2015 року, форма участі – доповідь з публікацією).
4. Міжнародна науково практична конференція «*Наука в епоху дисбалансів*» (м. Київ, Україна, 25 січня. 2016 року, форма участі – доповідь з публікацією).
5. Міжнародна наукова конференція «*Дні науки філософського факультету-2016*» (м. Київ, Україна, 20–21 квіт. 2016 рік, форма участі – доповідь з публікацією).
6. Международная заочная научно-практическая конференция «*Развитие науки в XXI веке*» (Г. Харьков, Украина, 16 июля. 2016 года, форма участі – публікація).